

ISSN (Print) 2616-678X

ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия **ФИЛОЛОГИЯ**

PHILOLOGY Series

№4(137)/2021

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Жанат	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Біккенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жаң Динжин	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Әкиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz
Журнал менеджері: А.Оқап

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№КЗ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 17 дана. Басуға 07.12.2021 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief Dikhan Kamzabekuly

Doctor of philology, academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief Zharkynbekova Sholpan

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial board

Aimukhambet Zhanat	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Khislamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Managing Editor: A.Okap

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 17 copies. Signed in print: 07.12.2021

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**

доктор филологических наук, академик НАН РК, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**

доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Жанат	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Биженова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Тажобаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Турьсбек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шарип Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Менеджер журнала: А.Окап

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №КЗ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 17 экземпляров. Подписано в печать 07.12.2021 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Мазмұны

Тіл білімі

- Г.Сағидолда, А. Қайратқызы* Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы және қазіргі қыпшақ жазба тілдері лексикасының зерттелу барысы 8-21
- А.М.Абасилов, Ж.С.Төлеужанова* Қазіргі әлемдік әлеуметтік лингвистиканың проблемалары 22-31
- К.К. Таймуллина* Түркі лексикографиясының тарамдана дамуы: түрік сөздіктерінің сипаты 32-37
- А.Е. Бижкенова, Р. Кенжебекова* Орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі егістіктердің аспектілігі мәселесі бойынша (спорттық дискурста қозғалыс егістіктерінің мысалында) 38-48
- А.Н. Рудяков, Л.А.Рудяков* Орыс тілінің геофонологиясы георусистика саласы ретінде 49-59
- Г.Т. Мұхамеджанова, А.Т. Мұхамеджанова* Көріктеуіш тілдік құралдар: лингвомәдени талдау 60-69
- П.М. Әбенова, Г.Г. Гиздатов* Оқиға мен жанрдың көркем аудармасы және мәдени трансфері (Хантер С. Томпсонның шығармашылығы мысалында) 70-77
- Б. И. Нұрдәулетова, Ж.А.Аймұхамбет* Прецедентті мәтіндердегі «зат-символ» мәселесі 78-85

Әдебиеттану

- Д. Қамзабекұлы* Смағұл Садуақасұлының әңгімелері: көркемдік және тарихилық қағидаттардың ықпалдастығы 86-96
- Г.С.Мусинова* Семей қасіретінің қазақ поэзиясындағы көрінісі (Ұ.Есдәулет, Т.Әбдікәкімов, Б.Жақып шығармалары негізінде) 97-102
- К.Р. Нұрғали, Д.Е. Толбаева* Абай Құнанбаевтың поэтикасындағы нағандық тақырыбы 103-110
- Л.М. Демессинова, Ф.С.Сайфулина, С.Киначи* Көшпенділер баспанасы (киіз үй) архетип ретінде 111-119
- С.О.Құлбарак, Г.А.Тұяқбаев, К.З. Өткелбаев* Ауған соғысы тақырыбындағы шығармалардың поэтикалық сипаты 120-135
- Г. Әбдимаулен* Қазақ қызына қатысты салт-дәстүрлердің «Тіл-Мәдениет-Қоғам» контекстіндегі көрінісі 136-149
- Б.Карибозұлы, Г.С.Оралова* Базар Оңдасұлының әдеби мұрасы (бейнелік-көркемдік жүйесі) 150-160

Тіл және әдебиетті оқыту әдістемесі

- М.Р. Балтымова* Балаларға арналған фольклорлық шығармаларды игерту жолдары 161-169

Contents

Linguistics

<i>G. Sagidolda, A. Kairatkyzy</i> Comparative lexicology of the Turkic languages and the course of studying the vocabulary of modern kipchak written languages	8-21
<i>A.M. Abasilov, J.S. Toleuzhanova</i> Problems of modern world social linguistics	22-31
<i>K.K.Taimullina</i> Development of turkic lexicography: the nature of turkish dictionaries	32-37
<i>A.E. Bizhkenova, R.S. Kenzhebekova</i> On the problem of aspects of verbs in Kazakh, English and Russian (based on the example of movement verbs in sports discourse)	38-48
<i>A.N. Rudyakov, L.A. Rudyakov</i> Geophonology of the Russian Language as a Part of Georusistic	49-59
<i>G.T. Mukhamejanova, A.T. Mukhamejanova</i> Expressive means: linguocultural analysis	60-69
<i>Abenova P.M., Gizdatov G.G.</i> Literary translation and cultural transfer of an event and genre (based on Hunter S. Thompson's writing)	70-77
<i>B.I. Nurdauletova, J.A. Aimukhambet</i> The problem «thing is a simbol» in the precedent text Literary studies	78-85

Literary studies

<i>D. Kamzabekuly</i> Smagul Saduakasuly's short stories: integration of imagery and historical principles	86-96
<i>G.S. Musinova</i> Reflection of the Semipalatinsk tragedy in Kazakh poetry (Based on the poetry of U. Esdaulet, T. Abdykakimov, B. Zhakyp)	97-102
<i>K.R. Nurgali, D.Y. Tolbayeva</i> The Topic of Moral Ignorance in the Poetics of Abai Kunanbayev	103-110
<i>L.M. Demessinova, F.S. Sayfulina, C. Kinaci</i> Nomads yurt as an archetype	111-119
<i>S.O. Kulbarak, G.A. Tuyakbayev, K.Z. Utkelbaev</i> The poetic nature of the works on the theme of the Afghan war	120-135
<i>G. Abdimaulen</i> Reflection of the traditions and customs of the Kazakh girl in the context of «Language-Culture-Society»	136-149
<i>B. Karibozuly, G.S. Oralova</i> Literary heritage of Bazar Ondasuly (visual and artistic system)	150-160

Methods of teaching language and literature

<i>M.R. Baltymova</i> Ways of mastering folklore works for children	161-169
---	---------

Содержание

Языкознание

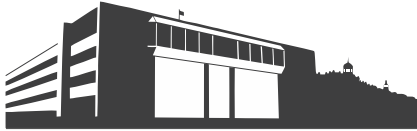
<i>Г.Сагидолда, А. Кайраткызы</i> Сравнительная лексикология тюркских языков и ход изучения лексики современных кипчакских письменных языков	8-21
<i>А.М.Абасилов, Ж.С.Толеужанова</i> Проблемы современной мировой социолингвистики	22-31
<i>К.К. Таймуллина</i> Развитие тюркской лексикографии: характеристика турецких словарей	32-37
<i>А.Е. Бижкенова, Р. Кенжебекова</i> К вопросу аспектуальности глаголов в русском, казахском и английском языках (на примере глаголов движения в спортивном дискурсе)	38-48
<i>А.Н. Рудяков, Л.А.Рудяков</i> Геофонология русского языка как раздел георусистики	49-59
<i>Г.Т. Мухамеджанова, А.Т. Мухамеджанова</i> Выразительные языковые средства: лингвокультурологический анализ	60-69
<i>П.М. Абенова, Г.Г. Гиздатов</i> Художественный перевод и культурный трансфер события и жанра (на примере творчества Хантера С.Томпсона)	70-77
<i>Б. И. Нурдаулетова, Ж.А.Аймухамбет</i> Проблема «вещь - символ» в прецедентном тексте	78-85

Литературоведение

<i>Д. Камзабекулы</i> Рассказы Смагула Садуакасулы: интеграция художественных и исторических принципов	86-96
<i>Г.С.Муסיнова</i> Отражение семипалатинской трагедии в казахской поэзии (На основе поэзии У. Есдаулета, Т. Абдыкакимова, Б. Жакыпа)	97-102
<i>К.Р. Нургали, Д.Е. Толбаева</i> Тема невежества в поэтике Абая Кунанбаева	103-110
<i>Л.М. Демессинова, Ф.С.Сайфулина, С.Киначи</i> Юрта кочевников как архетип	111-119
<i>С.О.Кулбарак, Г.А.Туякбаев, К.З. Уткелбаев</i> Поэтический характер произведений на тему Афганской войны	120-135
<i>Г. Абдимаулен</i> Отражение традиций и обычаев казахской девушки в контексте «Язык-Культура-Общество»	136-149
<i>Б. Карибозулы, Г.С.Оралова</i> Литературное наследие Базара Ондасулы (образно-художественная система)	150-160

Методика преподавания языка и литературы

<i>М.Р. Балтымова</i> Способы усвоения фольклорных произведений для детей	161-169
---	---------

МРНТИ 16.21.61

¹Г. Сагидолда*
²Ә. Қайратқызы

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
²Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» Ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: asem963@mail.ru

Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы және қазіргі қыпшақ жазба тілдері лексикасының зерттелу барысы*

Аңдатпа. Мақалада қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясының пәндік тұғырын қалыптастырудың, соның негізінде түркі тілдерінің сөз қазынасына, сөздік қорына, сөздік құрамына қатысты тұжырымдамалық ғылыми пікірлерді бір арнаға тоғыстырудың маңызы өзектеледі. Түркі тілдерінің лексикалық құрамына қатысты теориялық білімнің және қазіргі түркі тілдерінің лексикалық қорының біртұтас корпусын жасау үшін, ең алдымен, жеке тілдердің лексикология саласында қол жеткізген жетістіктеріне лингвистикалық сараптама жасаудың қажеттілігі теориялық тұрғыдан негізделіп, қазақ, башқұрт, құмық тәрізді қазіргі қыпшақ тілдерінің сөз қазынасының зерттелу барысына талдау жасалады.

Тіл дамуының тарихи эволюциясы барысында түркі тілдерінің қыпшақ тобына енетін тілдердің қайсы біреулері жан-жақты дамып, әдеби нормаға түсіп жетілген тілдер деңгейіне көтерілсе, енді біреулері ауыз-екі тілдік сөйленіс, қайсы біреулері белгілі бір тілдің диалектілері, тағы бірісі лингвоэкологиялық жағдайдағы жойылып, жоғалуға жақын шағын тілдер ретінде бүгінгі түркілік лингвоареалда белгілі бір дәрежеде әлеуметтік қызметтер атқаруда.

Қазақ, башқұрт, құмық тілдері – ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарынан бастап ұлттық жазба тілдер болып қалыптасып, дамыған өзара жақын туыстық қатыстағы тілдер болып саналады. Осы тілдердің әр қайсысын қазіргі қыпшақ тілдері дамуының қазіргі деңгейі тұрғысынан салыстыру барысында осы тілдер арасындағы лексикалық ортақтықтар мен айырмашылықтардың аражігі нақты айқындалады. Бұл бағыттағы зерттеулерді қолға алу барысында қыпшақ тобы тілдерінің лексикологиясына қатысты теориялық білімнің ғана емес, сонымен қатар қыпшақтық лексикалық ортақ қордың біртұтас корпусын жасауға мүмкіндік туары сөзсіз.

Түйін сөздер: түркі тілдері, түркі жазба әдеби тілдері, қыпшақ тілдік тобы, қазіргі қыпшақ тілдері, жазба тіл дәстүрлері, салыстырмалы лексикология, сөздік қазына, лексикалық қор, қазақ тілі, башқұрт тілі, құмық тілі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-8-21>

*This article is funded by the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan under the grant project No. AR08856398 «Integration of the Turkic world in the XXI century: linguistic aspects of the Kipchak factor» for 2020-2022.

Кіріспе

Жалпытүркілік ортақ тектілден бастау алып, тарамдала өрбіген 40 шақты түркі тілдері Орталық Азияның далалық белдеуінен Еуразия мен Африка құрлығына дейін кең таралған ірі тілдік топ болып саналады. Түркілік лингоареалдың аса ауқымдылығы мен үзіліссіздігін түркі ру-тайпаларының ерте кездерден-ақ Орталық Азияның кіндігінен, яғни «түркілік атажұрттан» жан-жаққа тарамдала жайылуымен, атап айтқанда оғурлар мен қыпшақтардың қазіргі Украинаның батысынан Қазақстанға дейін созылатын, солтүстігінде Орал тауларымен, оңтүстігінде Кавказ тауларымен және Қара теңіз, Каспий (Хазар) теңіздерімен шектесетін орманды далаға қарай кетуі, тіптен Мысырға дейін жетуі; өзге түркі тайпаларының батысқа, Еуропаның түпкір-түпкіріне тереңдеуі; ұйғырлардың оңтүстікке, Шығыс Түркістанға, ал оғыздардың оңтүстік-батысқа, Иран, Анадолы жеріне және Балкан түбегіне қоныс аударуы, сонымен қатар түркілердің өздері орын тепкен Еуразия мен Африка құрлықтарында тарихи айрықша маңызды тарихи-геосаяси рөлдер атқаруымен байланыстыруға болады [1].

Орталық Азияның далалық белдеуінен Еуразия мен Африка құрлығына дейін таралған түркі тілдері Н.А. Баскаков ұсынған классификация бойынша тілдік белгілерінің ортақтығына қарай Батыс хун және Шығыс хун түркі тілдері деп, Батыс хун тілдері бұлғар тобы (солтүстік-батыс ареал), оғыз тобы (оңтүстік-батыс ареал), қыпшақ тобы (солтүстік-шығыс ареал) және қарлұқ тобы (оңтүстік-шығыс ареалы) тілдері болып, ал Шығыс хун тілдері ұйғыр-оғыз тобы (солтүстік ареал) және қырғыз-қыпшақ тобы (оңтүстік ареал) тілдері болып бөлінеді [2, 19-20 б.].

Тіл дамуының тарихи эволюциясы барысында бұл топтардағы тілдердің қайсы біреулері жан-жақты дамып, әдеби нормаға түсіп жетілген тілдер деңгейіне көтерілсе, енді біреулері ауыз-екі тілдік сөйленіс, қайсы біреулері белгілі бір тілдің диалектілері, тағы бірісі лингвоэкологиялық жағдайдағы жойылып, жоғалуға жақын шағын тілдер ретінде бүгін-

гі түркілік лингоареалда белгілі бір дәрежеде әлеуметтік қызметтер атқаруда.

«Қазіргі түркі тілдері» деген ұғым тіл дамуының ру-тайпалық кезеңдерінен жеке этникалық топтың, ұлыстың, этностың, халықтың тілі болып қалыптасқанға дейінгі этаптарда әр тарихи дәуірдің қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік ерекшеліктеріне сай азды-көпті өзгерістерді басынан кешіре отырып, бүгінгі күнге жеткен және қазіргі кезде сол тілде сөйлейтін қауымның қоғамдық-әлеуметтік сұранысын белгілі бір дәрежеде өтеп отырған ірілі-уақты түркі тілдерінің барлығына, тіптен түркі сөйленістеріне, белгілі бір тілдің аймақтық ерекшелігін танытатын түркі диалектілеріне қатысты қолданылады. Ал «қазіргі түркі жазба тілдері» деген ұғым шеңберіне XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарынан бастап тіл-тілдің ішкі дамуына қатысты ғана емес, сонымен қатар түркі тілдері таралған аймақтағы қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік өзгерістерге, құрамында түркітілдес халықтар бар мемлекеттер тарапынан жүргізілген тіл саясатының бағыт-бағдарына да байланысты ұлттық жазба тілдер болып даралана дамыған түркі тілдері енеді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бұл зерттеу жұмысында салыстырмалы-сипаттамалы әдіс пен тарихилық ұстанымына негізделген лингвистикалық сараптама тәсілі пайдаланылды. Зерттеудің фактологиялық материалдарының негізін жазба әдеби тілдері қалыптасқан қазақ, башқұрт, құмық тәрізді түркі тілдері лексикологиясының жекелеген және жалпы мәселелеріне арналған іргелі зерттеулер мен түркі лексикографиясында әр жылдары жарық көрген сөздіктер құрайды.

Нәтижелер

Татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ және қырғыз, алтай тәрізді қыпшақ тобы тілдерінің, болмаса әзірбайжан, гагауз, түрікмен, түрік тәрізді оғыз тобы түркі тіл-

дерінің қоғам сұранысын толықтай өтейтін ұлттық жазба әдеби тіл болып, жан-жақты дамуы бір ғана ғасырдың жемісі деуге, әрине, өсте болмайды. Мұндай деңгейге түркі тілдері тарихи дамудың ұзақ жылдарын басынан өткеріп барып, жетті. Р. Сыздық: «Халықтың әдеби тілінің қалыптасып, дамуы сол халықтың әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты. Қауымның ру-тайпалық деңгейін былай қойғанда, бірнеше саяси-территориялық бөлініп, бытырап келген феодалдық дәуіріндегі әдеби тілі мен ұлт болып құралған кезіндегі әдеби тілі бірдей бірдей болмақ емес. Әсіресе айырмашылық тілдің әлеуметтік қызметі мен стильдік тармақталуы жағынан көзге түседі. Сондықтан осы күнгі ұлт болып халықтасқан халықтардың тілдерін ұлттық дәуірге дейінгі және ұлттық әдеби тілі деп бөліп зерттеу дұрыс деп танылып жүр. Қазақ тілі де дамудың мұндай ортақ белгісінен қалыс қала алмайды» – дейді [3, 12 б.].

Түркі халықтарының ұлттық дәуірге дейінгі жазба тіл дәстүрлері негізінен бәріне ортақ болып келеді. Түркі халықтарының әрқайсысының ертеден келе жатқан ауыз әдебиетін және жете дамыған жалпыхалықтық ауызекі сөйлеу тілін айтпағанда, Орхон-Енисей-Талас жәдігерліктері жазылған сына жазулы көне түркі жазба тілі (VI-VIII ғ.), ортағасырлық түркі ескерткіштері тілі (XII-XVI ғ.), онан кейінгі кезеңдерде территориялық бөліністегі тілдік ерекшеліктерге сай «шағатай тілі» деп аталған ортаазиялық түркі, татар хандықтарының ресми тілі болған алтынорда түркі, Еділ-Жайық бойы түркілері пайдаланған орал-жайық түркі және олардың түркі халықтарының дербес ұлттар болып құралғаннан кейін ресми іс қағаздарын, көркем әдебиетін, тарихи туындыларын жазуға бейімделген жаңашағатай, ескіқазақ, ескітатар, ескіөзбек тәрізді әртүрлі нұсқалары қазіргі түркі жазба әдеби тілдерінің бастау арналарын құрайды.

Түркі тілдерінің ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасқан кездері де бір-бірімен түстас болып келеді. Мәселен, қазақ және түрікмен тілдері XIX ғ. екінші жартысында, түрік тілі XIX ғ. соңы – XX ғ. басында, әзірбайжан тілі XIX ғ. соңғы ширегінде, қырғыз,

башқұрт, ноғай, құмық тілдері XX ғ. жиырма-сыншы жылдары, гагауз тілі XX ғасырдың 50 жылдары ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасып, XX ғасырда дамудың жаңа сапалық деңгейіне көтерілді.

Қазіргі түркі жазба тілдері – графикалық тұрғыдан нақты таңбаланған жазуы бар, қоғамдық-әлеуметтік қызмет өрісі кеңейген, стилдік тармақтарға бөлініп, кемелденген, әдеби тілдің ауызша да жазбаша да түрлері тең дамыған, яғни ұлттық әдеби тіл деңгейіне көтеріле алған тілдер. Мұндай тілдерге түркі тілдерінің Батыс хун бұтағынан өрбитін мынадай тілдерді: бұлғар тобына жататын чуваш тілін; оғыз тобын құрайтын әзірбайжан, гагауз, түрікмен, түрік тілдерін; қыпшақ тобын құрайтын татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ тілдерін; қарлұқ тобын құрайтын өзбек, ұйғыр тілдерін және Шығыс хун бұтағының ұйғыр-оғыз тобына енетін тува, якут, хакас тілдерін, қырғыз-қыпшақ тобын құрайтын қырғыз, алтай тілдерін жатқызуға болады. Бұлардың бір қатарының, айталық, татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ және қырғыз, алтай тілдері тәрізді қыпшақ тілдерінің, әзірбайжан, гагауз, түрікмен тәрізді оғыз тілдерінің, өзбек, ұйғыр тәрізді қарлұқ тілдерінің, тува, якут, хакас тәрізді Оңтүстік Сібір түркі тілдерінің, ең көне тектілік белгілерді бойына сақтап қалған Еділ бойындағы чуваш тілінің толыққанды әдеби жазба тіл ретінде функционалдық тұрғыдан тармақтала дамуына Кенес Одағы кезіндегі ұлттық жазу-сызу, оқу-ағарту, білім-ғылым мәселелерінің бүкілодақтық әлеуметтік мән алуының тікелей әсері болды. Ал қазіргі түрік жазба тілі XIX ғ. 20-жылдарындағы Түркияның мемлекет тарапынан жүргізілген тіл саясатына, соның ішінде 1928 жылғы әліпбиге жасалған реформамен тығыз байланысты кемелдене дамуға бет бұрды. Латын жазуына негізделген жаңа әліпбидің қабылдануы, тіл жүйесін әбден көнерген кірме элементтерден тазартуға, түрік тілінің және туыс тілдердің сөз қорын мүмкіндігінше пайдалана отырып, жаңа атаулар тудыру, соның

негізінде түрік тілінің сөз қазынасын толықтыруға, түрік тілінің төл болмысымен толық сай келетін грамматикаларды, оқулықтар мен оқу құралдарын жасауға, түрік тілінің сөз байлығын сөздіктер түзу арқылы түстеп-түгендеуге, түрік тілінің тарихы мен диалектологиясына, түркі жазба ескерткіштеріне қатысты іргелі зерттеулері қолға алуға т.б. қатысты іс-шаралардың жан-жақты жүргізілуі қазіргі түрік тілінің ұлттық жазба әдеби тіл болып дамуын игі ықпалын тигізді.

Түркітілдес халықтардың әрқайсысының жеке дербес этнос ретінде қалыптасқанға дейінгі және онан кейінгі ауызекі сөйлеу тілдерінің, түркі халықтарына ортақ жазба жәдігерліктер тілдерінің, сондай-ақ ұлттық сипаттағы жаңа дәуір жазба әдеби тілдерінің барлық қаттауларын (сөз қазынасын, грамматикалық құрылысын, дыбыстық жүйесін) және олардың әр тарихи кезеңдеріндегі күй-қалпын тұтас алып, полиаспектілік тұрғыдан зерттеу өте ауқымды, аса күрделі мәселе екені сөзсіз. Дейтұрғанмен кез келген тілдің және оның ауызша, жазбаша үлгілерінің әр деңгейін тілдік ішкі кіші жүйе тұрғысынан әр түрлі аспектіде қарастыру тіл білімінде орныққан методологиялық ұстаным десек, түркі тілдерінің сөз қазынасын салыстыра зерттеу лингвистикалық түркологияның лексикология саласының үлесіне тиеді.

Түркі жазба тілдерінің салыстырмалы лексикологиясының жекелеген және жалпы мәселелері туралы тұжырымдамалық ғылыми пікірлерді бір арнаға тоғыстыру барысында түркі тілдерінің лексикалық құрамына қатысты теориялық білімнің біртұтас корпусы жасалады және түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтардың аражігі нақты айқындалады. Бұл өз кезегінде екі, үш немесе онан да көп түркі тілдеріаралық, я болмаса тілдік топтар мен тілдік топшалар аралық толыққанды салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалы зерттеулерге жетелейді.

Тіл туралы ғылым дамуының қазіргі деңгейінде тілдерді салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы және типологиялық тұрғыдан зерттеуге байланысты:

1) туыс тілдердегі ортақ тұстарды тарихи диахрондық аспектіде қарастыратын салыстырмалы-тарихи тіл білімі;

2) бір немесе әртүрлі тілдік семьяға, тілдік топтар мен топшаларға жататын көптеген тілдердің типологиялық ерекшеліктерін анықтауды және сипаттауды көздейтін типологиялық тіл білімі;

3) туыстық деңгейінің алыс-жақындығына, немесе шығу тегінің мүлдем өзгешелігіне қарамастан екі немесе одан да көп тілдердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттейтін салғастырмалы тіл білімі;

4) туыс тілдерді негізінен синхрондық тұрғыдан зерттейтін салыстырмалы тіл білімі деп жіктеу орныққан бөлініс болып саналады [4; 5; 6; 7].

Салыстыру – адамның ойлау әрекетінің түрі, яғни адам баласының қоршаған ортаны, ақиқат-шындықты тану әдіс-амалдарының бірі, «...кез келген түйсіну мен түсінудің, ойлаудың негізі» [8, 436 б.]. Салыстыру – объектіні жан-жағынан, іштей де, сырттай да қарастыратын көп қырлы құбылыс. Олай болса адамның салыстыру әрекеті нысанның (пәннің) ішкі мазмұны шеңберінде, сондай-ақ нысанаралық (пәнаралық) өзара байланыстар мен қарым-қатынастар шеңберінде де жүзеге асырылады.

Тіл білімінде салыстырудың екі аспектісі де қолданылады: бір тіл шеңберінде қолданылатын тілішілік салыстыру және екі немесе одан да көп тілдер арасындағы сыртқы салыстыру. Тілдік фактілер, ұғымдар, категориялар, тілдің дыбыстық, лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық қасиеттері т.т., ең алдымен, бір-біріне қандай да бір белгілері бойынша ұқсайтын немесе ұқсамайтын тілдік бірліктерді, ұғымдарды, категорияларды тілішілік деңгейде салыстырудың негізінде айқындалады. Мысалы, көпше және жекешеге қатысты грамматикалық категория сөз тұлғалары арқылы сандық мағынаның берілу тәсіліндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар негізінде айқындалады. Сөздің жекеше және көпше тұлғаларындағы ұқсастық олар білдіретін жалпы сандық мағынаға және оның үнемі, тұрақты қайтала-

нып отыруына т.б. қатысты болатын болса, ал айырмашылықты бұл сөз тұлғаларының нақты жекеше немесе нақты көпше мағынаны білдіруі, жекешенің нөлдік флекциямен, ал көпшенің *-лар/-лер/-дар/-дер/-тар/-тер* тәрізді көптіктің көрсеткішімен келуі көрсетеді.

Екі немесе одан да көп тілдер арасындағы салыстыру:

1) бірыңғай туыс тілдер арасында (қазақ және өзбек; қазақ, қарақалпақ және өзбек т.б.);

2) туыс емес тілдер арасында (қазақ және орыс; өзбек және орыс; ноғай және орыс т.б.);

3) туыстас бірнеше тілдер мен туыс емес бір тіл арасында немесе керісінше (қазақ, өзбек, орыс; ағылшын, қазақ, өзбек т.б.) болуы мүмкін.

Екі және одан да көп тілдердің материалдарын жүйелілік принципі негізінде салыстыру барысында жүйелі тіларалық салыстырулар қалыптасады [9; 10; 11; 12]. Түркі тілдерінің, айталық, қазақ және өзбек тілдерінің лексикалық ерекшеліктерін толыққанды зерттеу үшін салыстыру осы тілдер лексикасының барлық аспектісін (лексикалық құрам және оның қабаттары, лексиканың қолданыс аясы, сөз мағынасы және оның түрлері, синонимия, антонимия, сөздің стилистикалық реңкі т.б.) талдауда қолданылады. Ал жүйесіздікке негізделетін тіларалық салыстырулар зерттеліп отырған тілдің өзіндік ерекшелігін жан-жақты ашып, нақты көрсету, я болмаса сол тілдегі нақты құбылысқа деген зерттеушінің көзқарасын, пікірін дәйектеу қажет болған жағдайларда фрагментарлы түрде қолданылады. Мәселен, А. Байтұрсынұлы араб графикасы негізінде қазақтың ұлттық жазуын жасап бергенде татар, ноғай, әзірбайжан, қытай тілдері фактілеріне жүгінеді, сөйтіп қазақ тілінің сингармофонологиялық төлтума болмысын анықтаудың, сингармоалфавит пен сингарморфографияның сәйкесуін жасаудың дәйектемелік күшін арттырады [13]. Демек зерттеудің белгілі бір ғылым саласына тән сипатына, бағыт-бағдарына, ұстанымдарына, әдіс-тәсілдеріне қатысты жоғарыдағы ғылыми ұғымдық аппараттың, терминдік қолданыстардың өзіндік ерекшеліктерін ескерсек:

1) қыпшақ тобы тілдерінің (қазақ, ноғай, башқұрт, татар, құмық, қырғыз) және оғыз

тобы тілдерінің (түрік, әзірбайжан, гагауз, түрікмен) салыстырмалы лексикологиясы салыстырмалы тіл білімі шеңберінде қалыптасады;

2) түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы саласында жүйелік ұстанымына негізделген тілішілік және тіларалық салыстырулар жүзеге асырылады және оларға полиаспектілік сипат дарытылады;

3) зерттеу нысанына XX ғасыр басынан жазба тіл ретінде дамудың сапалық жаңа деңгейіне көтерілген түркі тілдерінің лексикалық жүйелері алынатындықтан және олар тіл дамуының қазіргі деңгейінен қарастырылатындықтан, зерттеуіміз салыстырмалы-синхрондық тіл білімі бағытындағы зерттеу болып табылады;

4) түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясында зерттеудің басты әдісі ретінде салыстырмалы-тарихи әдіске, талдаудың салыстыру және сипаттау тәсілдеріне басымдылық беріледі;

5) қазіргі түркі тілдерінің лексикасын зерттеу тек туыс тілдердің бірліктеріне, тілдік құбылыстарға негізделіп қана қоймайды, түркі тілдерінің әрқайсысының сөз қорында туыс емес тілдерден (араб, парсы, моңғол, орыс, латын, грек т.б.) енген кірме сөздер молынан кездесетіндіктен, түркі лексикологиясында салғастырмалы және типологиялық тіл білімдерінің әдіс-тәсілдері де қолданылады.

Талқылау

Түркі тілдерінің, соның ішінде, қазіргі қыпшақ тілдерінің салыстырмалы лексикологиясын қалыптастыру үшін, ең алдымен, осы тілдер бойынша жинақталған аса мол эмпирикалық материалдарды сұрыптап, лингвистикалық сараптамадан өткізуге тура келеді. Осы орайда басты назар бір-бірімен жақын туыстық қатыстылықта болып келетін қазақ, қарақалпақ, башқұрт, құмық, ноғай, татар, құмық, қарашай т.б. қазіргі қыпшақ жазба тілдерінің сөз байлығының, сөздік қорының зерттелу барысына аударылары сөзсіз.

Түркі тілдерінің көбінің, соның ішінде қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар т.б. қазіргі қыпшақ жазба тілдері лексикасы-

ның зерттелу тарихы өз бастауын орта ғасырдағы түркі халықтарының тілдері жайында бай мағлұмат берілген XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» (Түркі сөздігі) сөздігінен, осы тілдерде сөйлейтін халықтар және олардың тілі жайлы Пано Карпини (XIII ғ.), Гильома Рубрука (XIII ғ.) тәрізді саяхатшылардың, миссионерлердің жолжазбаларынан, XVIII және XIX ғасырларда түзілген ескі сөздіктерден, сонымен қатар түркі компаративистикасының дербес пән ретінде тұғыры қаланған тұстардан (XIX ғ. екінші жартысы) алады.

Мәселен, құмықтар жайында алғашқы мәліметтер және құмық лексикасы басқа түркі сөздерімен бірге салғастырмалы түрде XIX ғасырдың басында атақты неміс саяхатшысы және зерттеушісі Г.Ю. Клапроттың «Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807 und 1808» (I-II, Halle and Berlin 1812-14) деген белгілі еңбегінде беріліп, ғылым игілігіне айналған болса, құмық тілін зерттеу тарихындағы үлкен ғылыми жетістік аудармашы және құмық тілінің мұғалімі Т.Н. Макаровтың 1848 жылы құмықтардың ауызекі тілі негізінде жазған «Кавказ диалектісінің татар грамматикасы» (сол кезеңде татарлар деп Кавказдың барлық түркі халқын атаған) болды. Мұнда құмық тілінің бай көрнекті материалы орыс тіліндегі аудармасымен беріледі.

Құмық тілі үлгілерінің алғашқы жазбалары XVIII ғасырдың 70-жылдарына жатады. Бұған Бакмейстер жинаған лингвистикалық материалдар және кейінірек ҒА құрметті мүшесі Ф.П. Аделунгке (1768–1843) берілген П.С. Палластың материалдарының бірқатар бөлігі кіреді. П.С. Палластың сөздік материалдарының көп бөлігі академик А.М. Шёгреннің (1794–1855) қарауына беріледі. Бакмейстер, Аделунг және Палластың архивіндегі түркі тілдеріне қатысты материалдар әсіресе «Сравнительный словарь всех языков и наречий» (1787–1789) салыстырмалы-тарихи лексикографияның мақсатына қызмет ете алады.

К.Г. Залеман түсіріп алған көшірме түрінде жеткен А.А. Шифнердің орыс-құмық тілашарының (Qumıqische Gesprache. Nach einer vom Akademiker Schiefner mitgeteilten Handschrift

abgeschrieben von C. Salemann. Reval, 1871), сондай-ақ К.Г. Залеманның студенттік шағында құрастырған (1867–1871) «Орыс-құмық сөздігінің» құмық тілі лексикасының зерттелу тарихындағы маңызы зор [14].

XIX ғасырдың соңында құмық тілі бойынша «Құмық мәтіндері. Шікестелер, Аксай ауылында мұғалім Цаллагов жазып алған» және «Құмық әндері, М. Афанасьев училищесінің меңгерушісі Костеков жазып алған», қосымшасында «Орыс-құмық сөздігі» берілген М.Г. Афанасьев және М.В. Мохирдің «Құмық-орыс сөздігі» тәрізді бірқатар қызықты материалдар жарияланады. 1908 жылы А. Акаев «Суллам ал-лисан» (тілдер баспалдығы) атты төрт тілді аударма сөздігін (араб, құмық, авар, орыс) шығарады. Сөздік грамматикалық-тақырыптық принцип бойынша құрастырылған және 20 тақырыптық бөлімдерден тұрады. Мұнда табиғат құбылыстары, аспан денелері, жыл мезгілдері, адам тәнінің бөліктері, тұрмыс заттары, аңдар атаулары тәрізді ауызекі тілде көп қолданылатын 900 сөз және 150 фразеологиялық бірлік қамтылған. 1909 жылы А. Акаев шешен тілін қосып кеңейтілген, байытылған сөздік шығарады (сөздік 1910, 1914 жылдары қайта шығарылды). Әр тіл бойынша сөздер саны 1000-ға жуық, тараулар саны – 27. Н.И. Лобачевский атындағы Қазан университеті ғылыми кітапханасында сақталған, авторы жоқ, баспа орны және мерзімі жоқ «Құмық-орыс сөздігінде (П-дан Т-ға дейін)» құмық тілінің лексикасы бойынша маңызды материалдар берілген.

Башқұрт лексемалары ортағасырлық зерттеушілер, саяхатшылардың ерте және кейінгі еңбектерінде, атап айтқанда, Клавдия Птолемей (II ғ.), Аммиан Марцеллин (IV ғ.), Менандр Протектор (VI ғ.), Константин Багрянородный (X ғ.), Ибн-Фадлан (X ғ.), Ибн-Русте (X ғ.), Ал-Бакри (X ғ.), М. Қашғари (XI ғ.), Гардизи (XI ғ.), Әл-Бируни (XI ғ.), Әл-Идриси (XII ғ.), Әл-Гарнати (XII ғ.), Пано Карпини (XIII ғ.), Гильома Рубрука (XIII ғ.), Юлиан (XIII ғ.), Әл-Казвини (XIII ғ.), Әл-Асира (XIII ғ.), Абул-Фида (XIII-XIV), Пицигани ағайындары (XV ғ.), Шерафитдин Йезди т.б. еңбектерінде көбінесе ономастикалық атаулар түрінде кездеседі [15, 9–11 б.].

Башқұрт халқының Ресей мемлекетінің құрамына енуінен кейінгі кезеңдерде башқұрт тілінің лексикасы орыс тілді жазба деректерге енеді. Мәселен, П.И. Рычков «Лексикон или словарь топографической Оренбургской губернии» (1776 ж.) сөздігінде көптеген башқұрт атауларына түсіндірме немесе аударма береді: Ямантау от яман «плохой, худой», Актау – Белая гора, Кизляртау – Девичья гора, Иряк – таш – Осокоревый камень и др. [26, 230–244 б.]. Академик П.С. Паллас жетекшілігімен құрастырылған «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы» (1787 ж.) сөздігінде көрініс тапқан 200 тілдің лексикалық материалы арасында 285 башқұрт сөзі кездеседі. Ал Орынбор губерниялық кеңсесінің коллеждік сот мәжіліскері, башқұрттан шыққан шенелік М. Бичурин құрастырған «Башқұрт тіліне сөздерді аудару» (XVIII ғасырдың 80-жылдары) қолжазбада 360 орыс сөзінің башқұрт тіліндегі аудармасы берілген [16, 12 б.].

XVIII ғасырдағы авторы белгісіз сөздікте орыс сөздері татар, башқұрт және «мещар» тілдеріне аударылып берілген [17]. П. Учадамцев құрастырған «Татар, башқұрт, қалмақ тілдеріне аудармасы берілген сөздер тізімі» түпнұсқалық қолжазба сөздік болып табылады. Онда саны үш жүз елу жеті орыс сөздері жоғарыда аталған тілдерге аударылады [18].

1893 жылы Орынборда белгісіз авторлардың 92 беттен тұратын «Қысқаша орыс-башқұрт сөздігі» баспадан шығарылады. 1899 жылы В.В. Катаринский семантикалық, грамматикалық белгілері бойынша топтарға жіктелген 2500-ге жуық башқұрт сөздері енгізілген «Башқұрт-орыс сөздігін» жариялайды. Бұл сөздік төңкеріліске дейінгі башқұрт және орыс тілдерін зерттеуде практикалық мәні бар және башқұрт лексикографиясында маңызды орын алған еңбек болып саналады [19, 257 б.].

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы түркологияда үлкен мәнге ие болған екі еңбектің бірі – Л.З. Будагов құрастырған «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительных слов арабских и персидских и с переводом на русский язык» (в 2-х томах, СПб., 1869–1871; қайта шығарылды: тт. I–II.

– М., 1960), екіншісі – акад. В.В. Радлов құрастырған «Опыт словаря тюркских наречий» (в 4-х томах, СПб., 1893–1911; қайта шығарылды: тт. I–IV. – М., 1963). Бұл сөздіктердің біріншісіне екі жүзден астам, екіншісінде – елуге жуық башқұрт сөздері енген болса, Орынбор кадет корпусының оқытушысы М. Бичуриннің «Бұқарлықтар, башқұрттар, қырғыздар және Түркістан тұрғындарына араб, парсы және татар тілдерін үйретудегі алғашқы басшылық» оқулығында орыс, араб және парсы тілдеріне аударылған екі жүзге жуық башқұрт сөздері беріледі [16, 29 б.].

Қазақ лексикасы туралы алғашқы мағлұматтар XVIII ғасырда жарық көрген П.С. Палластың «Орысша-қырғызша сөздігінде» (1774 ж.), XIX ғ. жарық көрген А. Левшиннің «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей» (1832 ж.), Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» (1861), сондай-ақ қазақ тілінің грамматикасына қатысты П.М. Мелиоранский, В.В. Радлов т.б. түркітанушылардың еңбектерінде кездеседі. Л.З. Будаговтың 1869 ж. шыққан екі томдық «Түрік-татар тілдерінің салыстырмалы сөздігі» қазақ сөздерін талдауға кең орын береді. Мұндағы қазақ сөздерінің басымы көпшілігі қазіргі қазақ сөздіктерінде бар екенін зерттеушілер тілге тиек етеді. Л.З.Будаговтың сөздігін арнайы зерттеген Б. Атабаева [20]: «... Сөздікке енген қазақ сөздерінің саны – 6000. Сөздерді сөз таптарына топтастырғанда: 3600-ден аса зат есім, 1455 етістік, 405 күрделі етістік, 643 сын есім, 120 үстеу, 26 есімдік, 24 одағай, 22 сан есім, 12 шылау, 7 эмоционалды экспрессивті сөз, 6 модаль сөз, 5 қыстырма сөз, 4 сұраулы сөз, 4 еліктеуіш сөз, 2 көмекші етістік бар» – дейді.

XX ғасырдың 40 жылдарынан бастап КСРО құрамындағы түркі халықтарының тілдерін зерттеуге айырықша ден қойылып, нәтижесінде лингвистикалық түркітану саласы әр тіл бойынша тарамдала, тармақтала дамуға бет бұрды. Мәселен, қазақ тіл білімі аясында 1944 жылы Н. Сауранбаев пен Г. Бегалиевтер «Қазақ тілінің грамматикасы» атты педучилищеге арнап жазған оқулықпен қазақ лексикологиясының пән ретінде қалыптасуына

түрен салды. Еңбекте қазақ тілінің лексикасы өз алдына жеке тарау етіп беріліп, сөздік құрамдағы араб, парсы, орыс тілдерінен енген кірме сөздерге талдау жасалады. Қазақ сөздерінің семантикалық сипаттары сараланып, синоним, антоним, омоним сөздерге, архаизм мен неологизмдерге нақты мысалдар беріледі. Аталған оқулық лексикологияның пән ретінде қалыптасуына жасалған алғашқы қадам болғандығымен құнды.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ тіл білімінің лексикология саласы қарқынды дами бастайды. 1954 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясынан «Қазіргі қазақ тілі» атты тұңғыш көлемді еңбек басылып шықты. 554 беттік кітаптың 94 беті алғаш рет таза лексикологияның мәселелеріне арналады. Еңбектің Ғ. Мұсабаев жазған «Сөз – лексикалық единица», «Лексиканың тараулары», «Лексиканы тарихи және стилистика жағынан зерттеу» тәрізді тараушалар мен одан кейінгі «Семасиология», «Қазіргі қазақ тілі лексикасының құрамы», «Қазіргі қазақ тілі лексикасының стильдік мәні», «Фразеология», «Лексикография» тарауларында қазақ тіл біліміндегі кейінгі зерттеулер мен еңбектерге негіз болған алғашқы ғылыми тұжырымдар жасалады [21, 15–16 б.]. Қазақ лексикологиясы мен фразеологиясының жалпы және жекелеген проблемалары қазақ ғалымдарының ғылыми зерттеулерінің нысанына айналды [22].

XX ғ. екінші жартысында ірге тасы қаланып, дербес пән ретінде қалыптасқан қазақ лексикологиясы – бүгінде этимология, тарихи лексикология, терминология, ономастика, фразеология, лексикография сияқты бағыттарда дамып отырған қазақ тілтаным ғылымының сүбелі саласы. К. Аханов, Ғ. Мұсабаев, Ә.Т. Қайдаров, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев, М. Томанов, Ә. Нұрмағанбетов, Е. Жанпейісов, Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ж. Досқараев, С. Омарбеков, А. Айғабылов, Ә. Айтбаев, Б. Әбілқасымов, А. Аманжолов, Ғ. Айдаров, Ә. Ибатов, Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов, Ә. Ахметов, А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, Қ. Өмірәлиев, М. Оразов, О. Сұлтаняев, Б. Қалиев, К. Құсайынов, Е. Қажыбеков, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, Р. Шойбеков, Е. Керімбаев, Ж. Түй-

мебаев, С. Сәтенова, А. Алдашова, З. Ахметжанова, Г. Смағұлова, Б. Момынова, С. Бизақов, Б. Қасым, М. Малбақов, Қ. Рысбергенова, А. Ислам, Ғ. Әнесов, Ш. Құрманбайұлы, Б. Тілеубердиев, Г. Мадиева, Г. Сағидолда, М. Ескеева, Р. Абақова, А. Салқынбай, Л. Дүйсенбекова, Г. Мұратова, Ж. Тектіғұл, М. Сабыр, Н.Ә. Оразалиева, Б.И. Нұрдәулетова, Қ. Айдарбекова, Қ. Күдерінова, К. Еспаева, Ә. Әміров, С. Иманбердиева т.б. іргелі ғылыми зерттеулері қазақ лексикологиясының салалана дамуына қосылған қомақты үлестер болғаны даусыз. Ал жоғары оқу орындары студенттеріне арналған А. Айғабыловтың «Қазақ тілінің лексикологиясы» (1995), Б. Сағындықұлының «Қазіргі қазақ тілі. Лексикология» (2003), Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлы «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» (Алматы, 1999) тәрізді оқулықтар мен оқу құралдары практикалық мақсатта жазылған еңбектер болды.

Құмық лексикологиясының пәндік негізі XX ғ. 1930 жылдары А.А. Сатыбалов зерттеулерімен қаланғанымен («Очерки по лексике и семантике кумыкского языка», 1946), ал оның дербес пән ретінде қарқынды дамуы да XX ғ. екінші жартысынан басталады. Құмық тілінің байырғы лексикасы К.С. Кадыраджиевтің «Исконная лексика кумыкского языка» (1981), туыстық атаулар Н.Ә. Гаджихмедованың «Термины родства в диалектах кумыкского языка» (1985), құмық тілі лексикасының этимологиялық аспектісі Л.С. Левитскийдің «К истории кумыкской лексики» (1973), есім және етістіктер жүйесіндегі полисемия У.М. Батырмурзаеваның «Құмық тіліндегі полисемия» (2002), лексикалық синонимдер П.И. Джалилованың «Синонимы и синонимические отношения в лексике кумыкского языка» (2003), құмық тіліндегі омонимдердің түрлері және олармен байланысты семантикалық қарым-қатынастар Б.Ш. Бешировтың «Омонимия в современном кумыкском языке» (2002) деген зерттеулерінде көрініс тапты.

Құмық тіліндегі архаизмдер мен тарихи сөздер П.У. Асадулаеваның «Устаревшая лексика кумыкского языка» (2013), эмотив лексика Ә.М. Эльмурзаеваның «Эмотивы в лексике кумыкского языка» (2009), діни лек-

сика З. Б.Яхъяеваның «Религиозная лексика и фразеология кумыкского языка» (2010), тұрмыстық лексика Э.С. Абдуллаеваның «Бытовая лексика кумыкского языка» (2012) деген зерттеулерінің нысанына алынған болса, құмық тілінің өзге тілдермен қарым-қатынасы мәселесі Н.Э. Гаджихмедовның «Даргинское влияние на кайтакский диалект кумыкского языка» (1985), Ф.Б. Астемированың «Русские заимствования в кумыкском языке» (1968) атты зерттеулерінде өзектеледі.

Құмық тілінің фразеологиялық бірліктерін зерттеуге бағытталған арнайы зерттеулер саны көп емес. Дегенмен олар құмық фразеологиясында антропоцентрилік парадигма аясында лингвомәденитанымдық бағытты орнықтырғанымен маңызды. Айталық, Б.Г. Шахманованың «Морально-этический концепт «совесть» в кумыкской и русской языковых картинах мира (на материале фразеологических и паремиологических единиц)» (2008), С.З. Садыкованың «Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения в кумыкском языке» (2012) еңбектерінде құмық дүние бейнесінің тілдік фрагменттері көрініс тапты.

Башқұрт тілі бойынша ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы ғылыми зерттеулер көрнекті түрколог ғалым Н.К. Дмитриевтің есімімен байланыстырылады. Башқұрт тілі білімінде Н.К. Дмитриев алғаш рет терминологиялық лексиканы лингвистикалық зерттеулер объектісіне айналдырды. Оның жетекшілігімен ХХ ғасырдың 30-жылдары РҒА Уфалық ғылыми орталығы Тарих, тіл және әдебиет институты терминология мәселелерімен жемісті түрде айналысты. 1930–1940 жылдары башқұрт тілі бойынша лексикалық материалдар жинақталды, мақалалар жазылды, сөздіктер дайындалып жарияланды. Өткен ғасырдың бірінші жартысында, яғни 30-жылдары өсімдік атаулары (1932), математика (1932), физика (1934 и 1935), химия (1934), медицина (1935), гистология (1935), әлеуметтік-экономикалық-философиялық ғылымдар бойынша (1935) сөздіктер жарияланды. 1950-1970 жылдары терминологиялық сөздіктердің жаңа сериясы шыға бастады. Физика (1949), математика (1949),

химия (1950), зоология (1952), ботаника (1952), география (1952), астрономия (1954), орман шаруашылығы (1954), заң (1956), ауылшаруашылық (1961), әдебиеттану (1965) бойынша аударма және түсіндірме орыс-башқұрт және башқұрт-орыс сөздіктері жарияланды [16].

Терминологиялық сөздіктерді дайындау және жариялау істері әдеби башқұрт тілінің лексикалық нормаларын анықтауда, бекіту және дамуда маңызды рөл атқарды, олардың қосымша корпусы жалпы аударма және түсіндірме сөздіктерде көрініс тапты. Жарияланған орыс-башқұрт (1948, 1954, 1964, 1994, 2002, 2005, 2007), башқұрт-орыс (1958, 1996) және түсіндірме (1993, 2004) сөздіктер сөзтізбесінің толықтырылуымен, материалды өңдеу сапасының жетілдіруімен, сөз мағыналарын түсіндірудің кеңеюімен және нақтылануымен ерекшеленеді. Айталық 1948 жылы Н.К. Дмитриев, К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев редакциялығымен РҒА Уфалық халық орталығы Тарих, тіл және әдебиет институты қызметкерлері дайындаған «Орыс-башқұрт сөздігі» 40 000 сөзден тұрады; 1964 ж. сөздікте (жау. ред. К.З. Ахмеров) – 46 000 сөз; 2005 ж. екі томдық сөздікте (жау.ред. З.Г. Ураксин) – 60 000-ден астам сөз қамтылған.

Башқұрт лексикасының толық және жан-жақты зерттелуі Дж.Г. Киекбаев есімімен байланысты болып келеді. Оның башқұрт лексикасының дамуы туралы концепциясы «Лексика и фразеология современного башкирского языка» кітабында баяндалды. Бұл еңбекте алғаш рет башқұрт тілі білімі орал-алтай тілдері ортақтығы теориясы негізінде сипатталып, башқұрт, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріне ортақ лексика талданады, араб және парсы кірме сөздері жеке қарастырылып, башқұрт тілінің сөздік құрамындағы семантикалық-құрылымдық өзгеріс зерттеледі [23]. Лексиканы зерттеуге башқұрт диалектологтарының қосқан үлесі зор. Мәселен, Т.Г. Баишев диалектілердің әдеби тілмен қарым-қатынасы мәселелерін қарастырса, башқұрт лексикасының субстрат мәселесімен, башқұрт тіліндегі диалекті лексиканы фин-угор тілдері материалдарымен салыстыра-салғастыра зерттеумен Н.Х. Ишбулатов айналысты [24]. Башқұрт

халқының басқа халықтармен тілдік байланысына С.Ф. Миржанова үлкен көңіл бөлді [25].

Ә. Ф. Ишбердин зерттеулерінде башқұрт тілінің сөздік құрамындағы фин-угорлық қабатқа, башқұрт-моңғол, башқұрт-қыпшақ лексикалық байланыстары мәселелеріне көңіл бөлінді [26]. Башқұрт тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері Ә.Ф. Ишбердиннің «Историческое развитие лексики башкирского языка» (1986), М.Х. Ахметовтың «Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком)» (1978), Т.Г. Гариповтың «Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики» (1973), Р.Х. Халиковтың «Язык башкирских шежере и актов документов XVIII-XIX вв.» (1990) атты зерттеулерінде, ономастикалық лексикон А.А. Камалов, Т.Х. Кусимова, Ф.Г. Хисамитдинова, М.Г. Усманова, Р.З. Шакуров, З. Шайхисламованың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Соңғы 40–50 жылда башқұрт тіл білімінде екітілді терминологиялық сөздіктермен қатар тілдің семасиологиялық және сөзжасамдық құбылыстары бойынша лексикографиялық жұмыстар жүргізіліп, синонимдер сөздігі (құрас.: З.Г. Ураксин; 1966, 1985, 2000), омонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1966, 1986), антонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1973, 2009), паронимдер (құрас.: К.Г. Ишбаев, З.К. Ишкильдина; 2001), фразеологиялық бірліктер (құрас.: З.Г. Ураксин, Ф.А. Надршина, Х.Г. Юсупов; 1973, 1989, 1996, 2006), морфемалар (құрас.: М.Х. Ахтямов, З.Г. Уразбаева, Ф.Г. Хисамитдинова, А.М. Ишегулова; 1992, 1994, 2004, 2005, 2008) сөздіктері құрастырылды. Ономастикалық материалдар жарияланды: жалқы есімдер сөздік-анықтамасы (құрас.: Т.Х. Кусимова, С.А. Биккулова, Ф.Г. Хисамитдинова, Р.И. Султанова, С.Х. Тупеев; 1976, 1982, 1991, 2000), топонимдер сөздігі (құрас.: А.А. Камалов, Р.З. Шакуров, Г. Ураксин, М.Ф. Хисматов, Ф.Г. Хисамитдинова, З.А. Сиразитдинов, Н.Ф. Суфьянова, Ю.Х. Юлдашбаев; 1980, 1992, 1994, 2000, 2001, 2002, 2005, 2006, 2008, 2009); сөздіктің функциональды-когнитивті, жиілік, идеографиялық тәрізді жаңа формалары пайда бол-

ды: функциональды-когнитивті (2000, 2002, 2003, 2007), жиілік (құрас.: З.А. Сиразитдинов; 1995, 1997, 2002, 2006), идеографиялық (құрас.: М.Г. Усманова; 2005) [16, 32–33 б.].

Соңғы жылдары башқұрт лексикологиясында жаңа бағыттар қалыптасып дамыды: башқұрт халқының дүниенің тілдік бейнесі, этнолингвистика, лингвомәдениеттаным және т.б. Бұл бағыттар бойынша монография, сөздіктер, көлемді мақалалар және ғылыми-көпшілік еңбектер жарияланды. Оның ішінде, мифологиялық және этномәдениеттанымдық лексика, тууылу және жерлеу дәстүрі лексикасы, сан символикасы және түсті білдіру, дуа оқу және «Орал – батыр» эпосы лексикасы бойынша монография және сөздіктер шығарылды. Мысалы: Ф.Г. Хисамитдинованың «Мифологический словарь башкирского языка» (2010) және «Словарь башкирской мифологии» (2011), Л.Р. Сулейманованың «Лексика и фразеология погребально-поминального обряда в башкирском языке» (2006), Г.Р. Батыршинаның «Терминология родинного обряда башкир» (2008), Г.Т. Муратованың «Символика чисел в башкирском языке» (2009), Г.Г. Исхакованың «Языковые и стилистические особенности башкирских заговоров» (2009), Г.Г. Кульсарина «Язык и стиль башкирских народных сказок» (2012) т.б. Соңғы жылдары башқұрт тілтанушылары он томдық академиялық сөздік жұмысына кірісті, оның алғашқы төрт томы 2011–2012 жылдары жарық көрді. Бұл сөздік башқұрт лексикологиясы тарихында алғашқы төрт тілді түсіндірме-аударма сөздік болып табылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап қыпшақ тобына енетін қазақ, қырғыз, құмық, ноғай, башқұрт тәрізді жазба тілдердің әрқайсысының лексикология саласы ірі-ірі жетістіктеріне қол жеткізді десек те, әр түркі жазба тілінің лексикалық қазынасы, сөз байлығы қазіргі тілтаным ғылымы тұрғысынан келгенде біршама тереңдеп зерттелді десек те, түркі лексикологиясында мүлдем зерттелмеген немесе аз зерттелген мәселелер

баршылық. Әсіресе түркі жазба тілдерінің, соның ішінде қыпшақ тобын құрайтын, өзара жақын туыстық қатыстағы татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ т.б. тілдердің салыстырмалы лексикологиясының жекелеген және жалпы мәселелері туралы тұжырымдамалық ғылыми пікірлерді бір арнаға тоғыстырудың маңызы зор. Бұл бағыттағы зерттеулер барысында түркі тілдерінің лексикалық құрамына қатысты теориялық білімнің біртұтас корпусы жасалады және түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтардың аражігі нақты айқындалады.

Түркі тілдері де өзге тілдер тәрізді құрылымы бөтен тілдермен тікелей немесе жанама түрде қарым-қатынасқа, өзара ықпалдастыққа түсу барысында сөз қорларын әр

заманның қоғамдық-әлеуметтік келбетіне сай туындаған жаңа сөздермен байытып, кірме сөздермен толықтырып отыратыны, қайсы бір түркі тілдерінің белгілі бір геосаяси кеңістікте қоғамдық қарым-қатынастағы қолданылу өрісінің тарылуына байланысты әлеуметтік қызметтерін толыққанды атқарудан қалып, жойылып жоғалуға бет бұрғаны да белгілі. Бұл кез келген тілдің заманалар легіндегі дамуы барысында болған және бола беретін тілдік үдеріс. Сондықтан жаһандану үдерісі белең алып, әлемдік техногендік-аппараттық кеңістік біртұтастанған қазіргі кезеңде түркі тілдерінің, соның ішінде қазіргі қыпшақ тілдерінің лексикалық қорын барынша жинақтаудың және салыстырмалы бағыттағы зерттеулерді жаңдандырудың түркі әлемінің интеграциясы мәселесіндегі қыпшақ факторының орнын айқындаудағы маңызы ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Süer E. Çağdaş Türk dülü. – 7 Baskı. – Ankara, 2011. – 108 s.- кітап
2. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение / Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1981. –136 с. - кітап
3. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 400 б. - кітап
4. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 687 с. - кітап
5. Тіл білімі сөздігі (Словарь по языкознанию) / Ред. басқарған проф. Ә.Д. Сулейменова. – Алматы: Сорос-Қазақстан қоры. Ғылым, 1998. – 544 б.- кітап
6. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2005. – 440 б. – кітап
7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд.-во Советская энциклопедия, 1966. – 608 с. - кітап
8. Ушинский К.Д. Собрание сочинений: В 11 т. / К. Д. Ушинский. – М.: Изд.-во Академии педагогических наук, 1948. – Т. 2. – 224 с. - кітап
9. Климов Г.А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. – Л., 1971. – 87 с. - кітап
10. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 267 с. - кітап
11. Сулейменова Ә.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – 2-е изд. – Алматы: Демей, 1996. – 208 с. - кітап
12. Бакиров П.У. Семантика и структура номинацентрических пословиц (на материале русского, узбекского, казахского языков). – Ташкент: Фан, 2006. –298 с. - кітап
13. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектер). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б. - кітап

14. Дмитриев Н.К. Материалы по истории кумыкского языка // Языки Северного Кавказа и Дагестана. – М.–Л., 1949. – Вып. 2. – С. 183–247. - кітап
15. Башкирский язык? Пожалуйста! = Башкорт теле? Рәхим итегез! / под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. – Уфа: Китап, 2000. – 204 с. - кітап
16. Академический словарь башкирского языка / под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. В 10 т. – Уфа: Китап, 2011. – Т. 1. – 432 с.- кітап
17. Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 94. Оп. 2. Ед. хр. 19. - каталог
18. Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 94. Оп. 2. Ед. хр. 103 а. - каталог
19. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – Изд. 2-е, доп. и исправл. – Л.: Наука, 1982. – 360 с. - кітап
20. Атабай Б. Л.З. Будагов және қазақ тілі. – Алматы, Қазақ университеті, 2001. – 129 б. - кітап
21. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Лексика, фонетика, грамматика. – Алматы: Ғылым, 1954. – 562 б. - кітап
22. Ермеков Ә. «Семантика слитных слов в казахской лексике». – АҚД., А., 1950; Аханов К. «Омонимы в казахском языке». – АҚД., А., 1956; Болғанбаев Ә. «Синонимика имени существительного в современном казахском языке». – АҚД., А., 1957; Барлыбаев Р. «Расширение и сужение значений слов в казахском языке». – АҚД., А., 1963; Мусин А. «Антонимы в казахском языке». – АҚД., А., 1970; Садықбеков Р. «Проблемы многозначности слова в казахском языке. – АҚД., А., 1973. т.б. – мақалалар жинағы
23. Кейекбаев Ж.Ф. Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө: БДУ, 2002. – 264 б. - кітап
24. Ишбулатов Н.Х. Башкорт диалектологияһы. – Өфө: Китап, 1979. – 88 б. - кітап
25. Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка (формирование и современное состояние). – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1991. – 296 с. - кітап
26. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 151 с. - кітап

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020-2022 жылдарға арналған № АР08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

¹Г.Сагидолда, ²А. Қайратқызы

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Қазақстан

²Национальный научно-практический центр «Тіл-қазына»

имени Ш. Шаяхметова, Нур-Султан, Қазақстан

Сравнительная лексикология тюркских языков и ход изучения лексики современных кипчакских письменных языков

Аннотация. В статье подчеркивается важность формирования предметной основы сравнительной лексикологии современных тюркских языков, которая объединяет концептуальные научные взгляды на лексикон, лексический фонд, словарный состав тюркских языков. В статье также теоретический обосновывается необходимость лингвистической экспертизы по достижениям в области лексикологии отдельных языков для создания единого корпуса теоретических знаний относительно лексического состава тюркских языков и лексического фонда современных тюркских языков, анализируется состояние изученности лексики современных кипчакских языков, таких как казахский, башкирский, кумукский.

В ходе исторической эволюции языкового развития некоторые языки, принадлежащие к кипчакской группе тюркских языков развились во всех направлениях и поднялись до уровня литературно-письменных языков, другие в какой-то степени функционируют как устная разговорная речь или являются диалектами определенного языка, а некоторые находятся в опасных лингвоэкологических условиях на грани вымирания.

Казахский, башкирский, кумукский языки – это близкородственные языки, которые формировались и развивались как национальные письменные языки с первых десятилетий двадцатого века. При сравнении каждого из этих языков с точки зрения современного уровня развития современных кипчакских языков четко определяется соотношение лексических общностей и различий между этими языками.

Ключевые слова: тюркские языки, тюркские письменные литературные языки, кыпчакская языковая группа, современные кыпчакские языки, традиции письменных языков, сравнительная лексикология, словарная казна, лексический фонд, казахский язык, башкирский язык, кумыкский язык

¹G. Sagidolda, ²A. Kairatkyzy

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²National Scientific and Practical Center «Til-Kazyна»

named after Sh. Shayakhmetova, Nur-Sultan, Kazakhstan

Comparative lexicology of the Turkic languages and the course of studying the vocabulary of modern kipchak written languages

Abstract. The article emphasizes the importance of forming the subject basis of comparative lexicology of modern Turkic languages, which combines conceptual scientific views on word formation and vocabulary of the Turkic languages. The article also theoretically substantiates the need for linguistic expertise on the achievements in the field of lexicology of separate languages to create a unified corpus of theoretical knowledge of the Turkic languages lexical composition and the lexical fund of modern Turkic languages, analyzes the state of knowledge of the vocabulary of modern Kipchak languages, such as Kazakh, Bashkir, Kumuk.

In the course of the historical evolution of linguistic development, some languages belonging to the Kipchak group of Turkic languages have developed in all directions and have risen to the level of literary and written languages, others to some extent function as oral colloquial speech or are dialects of a particular language, and some are in dangerous linguistic and ecological conditions on the verge of extinction.

Kazakh, Bashkir, and Kumuk languages are closely related languages that have been formed and developed as national written languages since the first decades of the twentieth century. When comparing each of these languages from the current level of development of modern Kipchak languages, the ratio of lexical commonalities and differences between these languages are clearly determined.

Key words: Turkic languages, Turkic written literary languages, the Kipchak group of Turkic languages, modern Kipchak languages, traditions of written languages, comparative lexicology, dictionary treasury, lexical fund, Kazakh language, Bashkir language, Kumyk language

References

1. Süer E. Çağdaş Türk dülü. – 7 Baskı. – Ankara, 2011. – 108 s. - book
2. Baskakov N. A. Altai family of languages and its study / Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences. - M.: Nauka, 1981. -136 p. - book
3. Syzdyk R. History of the Kazakh literary language. - Pavlodar: S. Toraigyrov PSU, 2010. - 400 P. - book
4. A large encyclopedic dictionary. Linguistics / Edited by V. N. Yartseva. - M.: Bolshaya Rossiyskaya enciklopediya, 2000 – - 687 p. - book
5. Dictionary of linguistics (language dictionary) / Ed. head of the department was Professor E. D. Suleimenova. - Almaty: Soros Foundation-Kazakhstan. Nauka publ., 1998. - 544 P. - book
6. Kaliev G. Explanatory Dictionary of terms of Linguistics. - Almaty: Dictionary-Dictionary, 2005. - 440 P.- book
7. Akhmanova O. S. Dictionary of linguistic terms. - M.: Publishing house of the Soviet Encyclopedia, 1966. - 608 p. -book
8. Ushinsky K. D. Collected works: In 11 volumes / K. D. Ushinsky. - M.: Publishing House of the Academy of Pedagogical Sciences, 1948. - Vol. 2. - 224 p. - book

9. Klimov G. A. Questions of the methodology of comparative genetic research. - L., 1971. - 87 p. -book
10. Buranov Jh. Comparative typology of English and Turkic languages. - M.: Higher School, 1983. - 267 p. - book
11. Suleimenova E. D. Kazakh and Russian languages: fundamentals of contrastive linguistics. -2nd ed. – Almaty: Demeu, 1996. - 208 p.- book
12. Bakirov P. U. Semantics and structure of nominocentric proverbs (based on the material of Russian, Uzbek, and Kazakh languages). - Tashkent: Fan, 2006. -298 p. - book
13. Baitursynov A. language teaching (works related to the Kazakh language and education). - Almaty: native language, 1992. - 448 P. - book
14. Dmitriev N. K. Materials on the history of the Kumyk language // Languages of the North Caucasus and Dagestan. - M.-L., 1949. - Issue 2. - pp. 183-247. -book
15. Bashkir language Please! = Bashkir language= Welcome! / edited by N. F. G. Khisamitdinov. - Ufa: Kitap, 2000 -- - 204 P. - book
16. Academic dictionary of the Bashkir language / ed. by F. G. Khisamitdinov. In 10 vols. - Ufa: Kitap, 2011. - Vol. 1 -- - 432 p. - book
17. St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences. F. 94. Op. 2. Ed. chr. 19. – catalog
18. St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences. F. 94. Op. 2. Ed. chr. 103 a. - catalog
19. Kononov A. N. History of the study of the Turkic languages in Russia: Pre-October period. - Ed. 2nd, add. and corrected-L.: Nauka, 1982. - 360 p.
20. Atabay B., L.Z. Budagov and the Kazakh language. - Almaty, Kazakh University, 2001. - 129 P. – book
21. Balakaev M., Kordabayev T. Grammar of the modern Kazakh language. Vocabulary, phonetics, and grammar. Almaty: Nauka publ., 1954. – 562 P.
22. Yermekov A. «Semantics of merged words in the Kazakh vocabulary». - AKD., A., 1950; Akhanov K. «Homonyms in the Kazakh language». - AKD., A., 1956; Bolganbayev A.. «Synonymy of the noun in the modern Kazakh language». - AKD., A., 1957; Barlybaev R. «Expansion and narrowing of the meanings of words in the Kazakh language». - AKD., A., 1963; Musin A. «Antonyms in the Kazakh language». - AKD., A., 1970; Sadykbekov R. « Problems of polysemy of the word in the Kazakh language. - AKD., A., 1973.etc – collection of articles
23. Keyekbayev Zh.G. Lexicon and phraseology of the modern Bashkir language. - Ufa: BDU, 2002 -- - 264 p. – book
24. Ishbulatov N. H. Ethnography of the Bashkirs (dialectology of the Bashkir language). - Ufa: Kitap, 1979. - 88 p. – book
25. Mirzhanova S. F. North-Western dialect of the Bashkir language (formation and current state). - Ufa: Bashkir Book Publishing House, 1991. - 296 p. – book
26. Ishberdin E. F. Historical development of the Bashkir language vocabulary. - Moscow: Nauka, 1986. - 151 p. – book

Авторлар туралы мәліметтер

Сағидолда Г. – филология ғылымының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Қайратқызы А. – Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» Ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Sagidolda G. – Doctor of Philological Science, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Kairatkyzy A. – National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetova, Nur-Sultan, Kazakhstan

¹А.М. Абасилов*
²Ж.С. Төлеужанова

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

²Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: aman_abasilov@mail.ru

Қазіргі әлемдік әлеуметтік лингвистиканың проблемалары*

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік лингвистиканың өзекті деген бірнеше проблемалары түрлі елдердегі тілдік тәжірибелер бойынша талданып қарастырылады. Мақалада солардың ішінде әсіресе әлеуметтік лингвистикалық категория ретінде қарастырылатын мемлекеттік (ресми) тіл мәселесі арнайы сөз болады. Бұл мәселе, біріншіден, талап пен міндет және екіншіден, тілге қатысты жауапкершілікті белгілеу тұрғысынан қарастырыла отырып, Балтық жағалауы елдері, Грузия, Армения, Әзербайжан, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей тағы басқа елдердің тіл саясатының ұстанымдары мысал ретінде беріледі. Одан әрі тіл құрылысы, тілдік ахуал мәселелері талданады. Олар АҚШ-тағы әдеби тілі стандартын ағылшын тілділерге жатпайтындарға, сондай-ақ иммигранттарға меңгерту проблемасымен байланысты қаралатындығы тарқатылып айтылады. Ал Германия мен Францияда иммигрант жұмысшылардың тілдік бейімделуі туралы шиеленіскен мәселені әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер арқылы шешудің жолға қойылғаны баяндалады. Мұнан кейін кеңестік әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің өзге халықтарды «орыстандыру» бағытын ұстанғандығы туралы сөз қозғалады. Осы кеңестік әлеуметтік лингвистиканың жалғасы болып табылатын қазіргі ресейлік әлеуметтік лингвистиканың қазіргі зерттеулеріне шолулар жасалады. Мақала авторлары еліміздегі тілдік ахуал мәселесін әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мен оған тиісті ғылыми баға беруде кеңестік замандағы, сондай-ақ қазіргі социолингвист-галмдардың ұстанымдарын үлгі етуге болатыны туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: әлеуметтік лингвистика проблемалары, тіл саясаты, тілдік тәжірибе, мемлекеттік тіл, тіл құрылысы, тілдік ахуал, Ресей әлеуметтік лингвистикасы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-22-31>

*Алғыс. Мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP08956367 гранты).

Кіріспе

Тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі болып саналатын әлеуметтік лингвистика қазіргі таңда ұлттық бағыттағы зерттеулерге бет бұруда. Бұл жағдай әрбір елдегі, әрбір этноәлеуметтік қауымдастықтағы тілдің (тіл-

дердің) қызмет ету жағдайының ерекшелігіне, ұлттық немесе әлеуметтік-экономикалық, саяси бірлігімен сипатталатын көптілді қоғамда алдыңғы орынға шығарылған өзекті мәселелерге байланысты болып отыр. Мұндайда әлеуметтік лингвистикалық мәселелерді арнайы қарастыратын социолингвист болсын,

мейлі зерттеуін осы саламен байланыстыра қарайтын басқа тіл маманы болсын өзге мәселелерді кейінге қалдыра отырып, осы өзекті мәселелерге назар аударуда.

Зерттеу әдістері

Тілдің ағымдағы ахуалы, тіл құрылысы және тіл саясаты - қоғамның саналы әрекетін қажет ететін әрі мемлекет тарапынан білікті басқаруды қажет мәселелер. Басқару білікті болуы үшін жергілікті тілдік ахуалды білмей болмайды. Бұл әсіресе жер аумағының көлемі бойынша әлемде алдыңғы ондыққа енетін елдің санатындағы Қазақстан үшін әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер жүргізілуі шарт деген сөз. Өйткені тіл құрылысы тізгінін ұстап отырған басшылар осындай әлеуметтік лингвистикалық ұсыныстарға зәру. Қазақстандағы қазіргі тілдік ахуалға қарасақ қазақ тілінде сөйлейтін халық санының біртіндеп артып келе жатқанын көреміз. Ал бұл мемлекеттік тілдің демографиялық базасының күшеюінен қоғамдық санадағы сапалық өзгерістерді де тудыратынын аңғартады. Сонымен қоса этносаралық коммуникация мен ресми коммуникация саласында да мемлекеттік тілдің қолданылу аясы кеңеюде. Ал бұл тілдік өмірді бұрынғыдай басқару мүмкін еместігін, жаңа ғылыми ізденістерді қажет екенін көрсетеді.

Талқылау

Жалпы мемлекеттік тіл проблемасы – Қазақстанға ғана қатысты емес, күллі әлемдегі екі жүзден астам мемлекетте бұрыннан зерттеліп келе жатқан мәселе. Сондықтан бұл мәселерде өзіміздің төл тәжірибемізді әлемдік фактілермен байыта отырып қарастырғанымыз абзал. Осы орайда әлемдік тілдік тәжірибелерге қарасақ, көптеген елдерде тіл саясатының заңнамалық базасын өзгерту белсенді түрде жүріп отыратынын байқаймыз. Мысалы, кешегі посткеңістік елдерді алсақ, Балтық жағалауы елдері, Грузия, Армения, Әзербайжан, Өзбекстан, Тәжікстан Кеңес өкіметі кезінде қабылданған тілге қатысты заңдарын қазіргі қалыптасып отырған тілдік ахуал сипаты мен ұлттық мүдделеріне байланысты өзгерткен.

Дүниенің көптеген елдерінде мемлекеттік (ресми) тілді білу талабы қойылады. Алысқа бармай-ақ іргелес отырған көршіміз Ресейді алсақ, қоныс аударушылардың тілдік бейімделуіне қатысты олардың тәжірибесі ерекше. Мұнда 2015 жылдан бастап заңнамада белгіленген нормативтерге сәйкес елде тұруға рұқсат алу үшін орыс тілін меңгергені туралы және сонымен қоса ел мәдениетін білетіндігі жөніндегі сертификатының болуы талап етіледі.

Кейбір елдерде мемлекеттік (ресми) тілді меңгерген азаматтарға заңнамаларында белгіленген көлемде артықшылықтар беру қарастырылған. Мұндай талап тіл үйренушілердің санын да, тіл үйренудің сапасын да ұлғайтуға мүмкіндік берері сөзсіз. Мысалы, Эстонияда еңбек нарығында эстон тілін білу жұмысқа орналасу, сондай-ақ өз бизнесін кеңейту үшін басты фактор болып табылады. Эстон тілін меңгерген адамдарға мансаптық өсуіне және жоғары жалақы алуы үшін көп мүмкіндік беріледі [1].

Қазіргі әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің мұндай мысалы көп-ақ. Айталық, АҚШ-та әлеуметтік лингвистика Black English-тің American English стандартына қатынасына байланысты мәселелер алдыңғы орынға қойып, қара нәсілді балаларға ағылшын тілінің әдеби формасын меңгерту мәселесі қатысты әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер жүргізілуде. Сол сияқты Мексика, Пуэрто-Рико және басқа да ағылшын емес аймақтардан келген иммигранттардың тілдік интеграция үдерістері де қарқынды түрде зерттелуде. Германия мен Францияда соңғы онжылдықтарда иммигрант жұмысшылардың, атап айтқанда, олардың тілдік бейімделуі туралы мәселе шиеленісе түсті, соған байланысты қазіргі неміс және француз социолингвистерінің көптеген зерттеулері осы мәселені шешуге арналып отыр.

Африканың көптеген елдерінде маңыздылығы жағынан бірінші кезекте тіл құрылысы мәселелері тұр. Оған мемлекеттік тіл (немесе ұлтаралық қарым-қатынас тілі) мәртебесіне ие бола алатын тілді немесе диалектіні таңдау, жазу мәселесі әзірлеу мен ретту,

әртүрлі тілдер мен диалектілердің қызметтік, қарым-қатынастық арақатынастары және т.б. жатады.

Осыларға ұқсас мәселелер бұрынғы кеңестік әлеуметтік лингвистиканың 20-жылдарындағы зерттеулерінде кеңінен орын алды. Бұл жылдарда көптеген еңбектер 1917 жылғы төңкерістен кейінгі тілдік өзгерістерге, яғни Кеңестер одағына кірген өзге халықтарды «орыстандыру» мәселесін зерттеуге және оның әлеуметтік лингвистикалық тетіктерін табуға арналды.

30-жылдардың аяғында кеңестік тіл біліміндегі әлеуметтік лингвистикалық мәселелерге деген қызығушылық бәсеңдейді. Ал 50-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың басында пайда болған қайта қызығушылық басқа арнада, өзгеше бағдардағы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулермен сипатталды. Мұнда КСРО сияқты көпұлтты мемлекетке тән қостілділік және көптілділік үдерістері басты назарға алынды. Осыған байланысты макросоциоллингвистикалық мәселелер, яғни бір немесе бірнеше тіл қызмет ететін үлкен әлеуметтік қауымдастықтарды зерттеу басымдықта болды да, «микро қауымдастықтардағы» (отбасы, ойын және өндіріс топтары және т.б.) тілдік және коммуникациялық үдерістер зерттелмеді.

Кең көлемдік зерттеулер (макросоциоллингвистикалық мәселелер) аясында орыс тілі Кеңес халқының тілі, ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде барынша насихатталып, қарқынды түре зерттелді. Ал қалған одақтас республикалар тілдері, соның ішіне қазақ тілі құрылымдық жағынан қарастырылғанымен, қоғамдық қызметі мен әлеуметтік ортада өмір сүруінің көптеген мәселелері (атап айтқанда, лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, ұлттық және т. б. факторлардың барлық жиынтығына байланысты тілдік құралдардың өзгеру сипатына байланысты мәселелері) өзекті және жеткілікті зерттелмеген болып қала береді.

Кеңестік дәуірде әлеуметтік лингвистика секторы профессор Ю.Д.Дешериевтің ұйымдастыруымен өз жұмысын 1970 жылы бастады және негізгі зерттеу нысанына қостілділік

мәселесі алынды. 1990 жылы елдегі ұлттық және тілдік проблемалардың шиеленісуіне байланысты әлеуметтік лингвистика секторының негізінде ұлттық-тілдік қатынастар бойынша ғылыми-зерттеу орталығы құрылды. Ол жалпылау функцияларын орындай отырып, қайта құру жылдарындағы өзекті мәселелерге - тіл саясатының өзгеру қағидаттарына, тілдік заңнамаға, тілдік қақтығыстарға және т.б. арналған зерттеулер жүргізіліп келеді.

Қазіргі уақытта Ресейде бұл зерттеулер қай бағытқа басымдық беріп отыр десек, бұл – сөзсіз, халықаралық қарым-қатынастың дамып, ақпарат алмасу үдерісі күн санап артқан сайын үдеп бара жатқан тілдік ахуал мәселесін қарастыруға көшкенін байқауға болады.

Орыс тілі әлемдік арнадағы тілдердің бірі болғандықтан оның Ресейдегі жағдайы орыс халқының ғана емес шетел ғалымдардың да назарын өзіне аударып отыр. Қазіргі инновацияланған заманда басымдық танытып отырған еуропа тілдерінің әсері Ресейдегі тілдік ахуалдың күшеюіне ықпал етіп отырғаны белгілі.

Тарихта із-түссіз жоғалып кеткен халықтар мен олардың тілдеріне мыңдаған мысалдар келтіруге болады. Алайда кейде жойылып кеткендердің орнына келген тілдерде субстрат құбылыстары түрінде өлі тілдердің іздері қалатыны белгілі. Әдетте этнос пен оның тілі соғыстардың немесе тарихтың қандай да бір катаклизмдерінің нәтижесінде ұмытылып кетеді, бірақ тілдің жоғалуы мемлекеттің осы мемлекетке кіретін халықтарға қатысты тіл саясатының әсерінен де орын алуы мүмкін.

Халықтың сұранысынан айырылған тіл жоғала бастаған кезде оның сөйлеушілері бұл ауыртпалықты бар санасымен сезініп, тілдің өмірін ұзартуға, оның беделін арттыруға ұмтылады. Мұндай жағдайда мәселенің шешімі ана тілінде сөйлейтін адамдар мен тілді сақтауға немесе шектеуге бағытталған мемлекеттік саясатқа байланысты болады.

Орыс әдеби тілінің бүгінгі даму жағдайы қалай деген сұраққа екі түрлі тұрғыдан жауап табуға болады. Біріншіден, социоллингвист ғалымдардың пікірінше орыс әдеби тілі тек мемлекеттік тіл ғана емес, сонымен бір-

ге халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде қазіргі уақытта халықтың «сауатсыз» топтарының сөйлеу мәнерінен жапа шегуде. Бұл мәселе тіл сауаттылығын елеп-ескермейтін сөйлеушілер мен бұқаралық ақпарат құралдарының (мерзімді басылымдар, теледидар) диалект, жаргон, дөрекі сөздерді қолдануы не қолданбауына тікелей байланысты болмақ. Елде тілге қатысты қандай да бір шектеу болмағандықтан тілді «бұзып сөйлеу» бүгінде Ресейде күрт белең алуда. Тіпті зиялы қауым өкілдерінің әдеби емес нормаларды «келеке» етіп сөйлеп, кейін өздері солай сөйлеуді әдетке айналдырғандарын байқамай да жататындары бар. Тілші ғаламдар тілге деген мұндай салғырт көзқарас жақында тілдің қарабайырланып, осыдан туындайтын көптеген кемшіліктерге алып келуі мүмкін екенін айтады. Бұған жоғары деңгейлі көркем әдебиетті оқуға деген қызығушылықтың төмендеуі және ана тілінде сөйлейтіндердің сөздік қорының тарылуын да қосады. Сонымен бірге орыс тілінің тазалығына шет тілдеріде сырттан әсер етіп, үлкен зиянын тигізуде. Олардың лексикалық бірліктерінің бұқаралық ақпарат құралдарында ешқандай сүзгіден өткізбей, өңдеусіз қолданылуы, күнделікті адамдардың сөйлеу тілінде кеңінен қолданылуы (әсіресе жас ұрпақтың белсенді қолдануы) бөтен тілдің қауқарын күшейте түсуде. Осыған байланысты орыс әдеби тілі мен оның әлемге әйгілі бай әдебиеті Ресейде де, шетелде де беделін жоғалтқан және тарылып бара жатқан тіл ретінде танылып отыр.

Екіншіден, ұлттық және автономды округтерде, орыстан басқа халқы бар республикаларда орыс тілі, керісінше, жергілікті тілдерді, әсіресе өздерінің ұлттық-аумақтық құрылымдары жоқ шағын этникалық топтардың тілдерін ығыстыратын тіл ретінде танылады. Орыс тілі мұнда орыстанған халықтың жергілікті тілдерін білім беру жүйесінен алшақтатуда. Көп жағдайда ана тілдері оқыту тілі емес, мектептегі оқу пәні ғана болады, оның өзінде аз сағат қана бөлінеді. Шағын этникалық топтың тілінде газеттер де шықпайды, телерадиохабарлар да жүргізілмейді. Балалар балабақшалар мен интернаттарда

бір-бірімен орыс тілінде араласқандықтан, отбасында үйренген ана тілінің аз ғана сөздік қорын да ұмытады. Мектеп бітірген оқушылар үшін ана тілінен гөрі орыс тілінің беделі артық. Орыс тілінде жақсы сөйлейді. Тек үйдегі қарым-қатынаста қолданылатын ана тілі еленбей, жастар саналы түрде орыс тіліне ауысады және балаларына да ана тілінде сөйлемейді. Осыған жақын мысал ретінде біздің еліміздегі қазақ тілінің жағдайын мен орыс тілінің беделін де осы топқа жатқызуға болады.

Дегенмен жоғарыда айтып өткендей орыс тілін орыс ұлтының қолдануында біршама мәселелер алға тартылып отыр. Қазіргі уақытта Ресейдің тілдік саясатының стратегиялық міндеттеріне Ресей Федерациясының мемлекеттік тілін, республикалардың мемлекеттік тілдерін жан-жақты қолдау жатады. Ресейдің барлық халықтарының тілдерін сақтау және дамыту негізінде мемлекеттің бірлігі мен тұтастығын нығайту болып табылады. Орыс тілін Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі ретінде қолдау және дамыту Ресейдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тығыз байланысты, өйткені орыс тілін қажетті көлемде және жоғары сапалы деңгейде қолдану біртұтас саяси, экономикалық, білім беру және мәдени кеңістікті сақтауға мүмкіндік береді, ұлтаралық қатынастарды, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықты нығайтуға, сондай-ақ Ресейдің беделін халықаралық деңгейде арттыруға ықпал етеді.

Нәтижелер

Қазіргі көпұлтты орыс қоғамында тілдік тұрғыдан бірқатар күрделі мәселелер тұр. Олар елеулі саяси дағдарыстардың себебіне айналуы мүмкін. Татарстан Республикасының татар тілін латын әліпбиіне негізделген әліпбиге көшуі жөніндегі белсенді әрекеттері бұған мысал бола алады. Бұл тіл саласындағы проблемалардың реттелмеуі – саяси проблемалардың шиеленісуіне әкеліп соқтыратындығының айқын көрінісі.

Ресей Федерациясы Кеңес Одағы секілді емес, ашық қоғам болғандықтан, шет тілдері,

ең алдымен ағылшын тілі елдегі тілдік ахуалдың дамуында маңызды орын алып отыр. Бұл жөнінде Т.Б.Крючкова өз еңбектерінде ағылшын тілінің Ресейдегі тілдік ахуалға, сондай-ақ әртүрлі тілдік топтардың әлеуметтік-коммуникативтік жүйелеріне беретін әсерін зерттеген [2].

Орыс жерінде мекендейтін халықтардың тілін жалпыға таныту мақсатында бірнеше тілдерге зерттеу жүргізіліп, нақты тілдердің жағдайын егжей-тегжейлі әлеуметтік лингвистикалық талдауға арналған көлемді еңбектер де жарық көрген. А.Н.Биткеева «Қазіргі әлемдегі қалмақ тілі (социолингвистикалық аспект)» (2006) еңбегінде қалмақ тілінің қоғамдық қызметін дамытудың негізгі тенденцияларын, сондай-ақ әлемнің түрлі аймақтарында тұратын қалмақтардың әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтары арасында оның қызметін анықтайтын факторларды қарастырады [3]. Е.А.Кондрашкина «Марий тілінің функционалдық даму динамикасы» (2008) атты еңбегінде марий тілінің пайда болуы мен дамуын және оның Марий Эл Республикасындағы және одан тыс жерлердегі әлеуметтік қызметін сипаттауға арнаған. Ол маридің алғашқы жазба ескерткіштерінің пайда болуынан ХХІ ғасырдың басына дейінгі кезеңді қамтиды. Онда сондай-ақ орыс тілі бұл тілдердің жойылуына қандай әсерін тигізсе, ағылшын тілі де орыс тілінің қолданылу деңгейінің төмендеуіне дәл сондай ықпал етіп отырғаны сөз болады [4].

Жаһанданған әлемдік қоғамдастық жағдайында тіл саясатын, тілдік жоспарлауды, олардың орындылығы мен тиімділігін зерттеу ерекше өзекті болып отыр. А.Н.Биткеева тағы бір еңбегінде Ресейдегі тіл саясатының кезеңдері мен тіл құрылысының басымдықтары, осы бағыттағы елдің даму перспективалары талданған. Шет елдердегі көпұлтты елдерде тіл саясатын жүзеге асыру тәжірибесін талдауға ерекше назар аударылған [5].

Көпэтносты мемлекеттегі мемлекеттік тіл саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени салаларда интеграциялық қызметті орындайды. Қоғамның тілдік ахуалын азаматтардың сөйлеуінде нормативтік әдеби тілді қолдану дәрежесі бойынша бағалауға болады. Жеке

тұлғаның тілге қатысты пікіріне мектептерде орыс және басқа тілдерді оқыту деңгейі, бұқаралық ақпарат құралдарында тілдің қолданылуы және саясаткерлердің көпшілік алдында сөйлеуі айтарлықтай әсер етеді [6].

Еліміздегі тілдік ахуал мәселесін әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мен оған тиісті ғылыми баға беруде Ресейлік ғалымдардың ұстанымдарын үлгі етуге болады. Айталық, Ресей Федерациясындағы тілдік ахуалды зерттеуді екі жақты қарастырылады. Бірінші, әр әкімшілік-аумақтық құрылымдағы, аймақтағы және т.б. елдің тілдік өмірінің жалпы сипатын анықтау арқылы тілдік ахуалды мозайка ретінде сипаттауға болады. Екінші, елдегі әрбір тілдің қызметтік рөліне сүйене отырып зерттеу. Соңғы жылдары ресейлік социолингвистер зерттеу барысында аталған тәсілдің соңғысына жүтінген. Осылайша Ресей Федерациясының аумағында жинақталған барлық тілдердің социолингвистикалық параметрлері зерттелді. Осы бағыттағы алғашқы жұмыстарды тұрақты жазбаша дәстүрі бар Ресей халықтарының 30 тілі ұсынылған [7].

Кейіннен осында тағы бір еңбек Ресейдегі саны аз халықтардың тілдеріне арналған. Ол жаңа жазулы, жазуы жоқ, сондай-ақ жазбаша дәстүрі үзілген тілдерді (54 тіл) қамтыған тағы да бір зерттеу жұмысы жарық көрді. Еңбекте тілдерді бірыңғай жүйе бойынша сипаттау материалдың жинақталуын қамтамасыз етеді және әртүрлі коммуникативтік салаларда сипатталған барлық тілдердің қолданылуы туралы түсінік беретін бір ретті жүйе жасалған [8]. Бұл жұмыс ресейлік социолингвистиканы дамытуды жаңа сатыға көтерген еңбек болды. Мұнда тілдік ахуалды таза сипаттамалық зерттеуден нақты сандық өлшеуге көшіру мәселесі қарастырылған.

Қандай да бір елдің ұлттық-тілдік жағдайының күрделілігі тілдік қақтығыстардың қаупін тудырады. Тілдік қақтығыс, әдетте, тілге байланысты белгілі бір проблемаларға негізделген адамдар қауымдастықтары арасындағы қақтығыстардан бастау алады. Тілдік қауымдастықтың саны неғұрлым аз болса, оның тілдік біртектілігі соғұрлым жоғары болады. Айталық, Ресейде ондаған ұлттық тілдер мен

олардың диалектілері өзара әрекеттесіп өмір сүріп келеді. Ірі қалаларда қоғамдық өмірдің негізгі формалары көбінесе екі тілде жүреді (Қазанда - татар және орыс, Уфада - башқұрт және орыс, Майкопта - адыгей және орыс), ал кей қалаларда орыс ұлтының басымдығы байқалады (Мәскеу, Петербург, Саратов, Красноярск).

Әлеуметтік лингвистиканың тағы бір проблемалар қатарына «тіл ішіндегі тіл» мәселесі жатады. Өзге тілдердің әсерінен бөлек бір тілдің өз ішінде ішінде өздігінен түрлену құбылыстары кездеседі. Бір тілдің ішіннен әйелдер тілі, әдебиетшілер тілі, құрылысшылар тілі, қарттар тілі, жастар тілі, дәрігерлер тілі секілді т.б. шағын топтар туындай береді. Осы тұрғыдан тілдік ахуал әр топ мүшелерінде әртүрлі дәрежеде көрініс табады. Бұл тікелей мамандық қажеттілігінен және қоғамдық талаптан туындайды. Шағын әлеуметтік топ бір салада жұмыс істейтін адамдар немесе талғамы бірдей адамдар болуы мүмкін. Мұндағы басты назар аударатын дүние – әр топтың өз терминдерінің, сөйлеу мәнерінің болуы. Демек әр адамның мамандығына қарай да тіл түрлі сипатта көрініс табады.

Кез келген адамның сөйлеу дағдыларына өмір сүретін ортасы әсер етпей қоймайды. Байқағанымыздай жас баланың тілдік қалыптасуына өсіп келе жатқан ортасы, ата-анасы зор ықпал етеді. Бала біртіндеп өскен сайын қандай жағдайда (үйде, мектепте, қонақта, т.б.) қалай сөйлеу керек екендігі туралы түсінік қалыптастырады. Бұл үдеріс «тілдік әлеуметтену» деп аталады. Ересектердің бейсаналық тұрғыда отбасы мүшелері, достары, әріптестері немесе басқа араласатын адамдардың тілдік ерекшеліктерін қабылдап, қолданып кетуі де қалыпты жағдай. Сөйлесу (сөз алмасу) кезінде адамның мамандығынан туған тілдік бірліктер екінші адамның құлағына сіңіп, тіліне үйреншікті болып кетеді. Бұл проблемалар әлеуметтік лингвистика ғылымында тілдің саралануы және код ауыстыру ретінде арнайы зерттеліп қарастырылады. Айталық, қоғамда әрбір сөйлеуші адам жасына, туған жеріне, тәрбиесіне, біліміне, әлеуметтік және кәсіби ерекшеліктеріне, жынысына қарай т.б. жік-

теледі. Соған сай тіл де таңдалып, талғанып, қолданылады, сараланады. Тілдің әлеуметтік саралануы дегеніміз - әртүрлі әлеуметтік немесе аумақтық жағдайлардың нәтижесінде тілдік әртүрліліктің пайда болу үдерісі. Ол жоғарыда айтып өткендей, алдымен лексикадан, одан соң тілдің барлық құрылымынан байқалады.

Кез келген қоғамдағы үлкен әлеуметтік лингвистикалық мәселе – көстілділік, көптілділік құбылыстары. Қазіргі қазақстандық өмір шындығында, қазақ қоғамында орыс тілінің үстемділігі әлі сақталуынан ана тілін бұзып, бірнеше тіл бірліктерін араластырып сөйлеу күрделі проблемаға айналып отыр. Оның үстіне ағылшын тілінің орыс тілінен де мүмкіндігі жоғары болғандықтан жастардың сол тілге құмартуы, үйренуі таң қалатын нәрсе емес. Ағылшын, орыс тілі сөздерінің күнделікті қолданысқа енуі қандай да бір сала терминдерінің өзгеріссіз қалуымен байланысты. Салалық ерекшелікке қарай ғалымдардың пайымдауынша қазақ қоғамында гуманитарлық мамандардан қарағанда, техникалық мамандардың тілі әлдеқайда «бұзылған». Басқаша айтқанда өзге тілдерден енген сөздер мен терминдердің бұрмаланып қолданылуы немесе тіл мәдениетіне көңіл қоймау техникалық мамандарда көптеп кездеседі. Мысалы: клёво, доходяга, лопухнуться, лажа, стоять на ухах, наезжать на кого-либо, качать права және т.б. секілді жаргон сөздерді жиі пайдалану бүгінде әдеттегі құбылысқа айналған. Бұл қолданыстар көпшілікке қарапайым нормаланған сөз ретінде қабылданып, тұрпайы саналмайтын дәрежеге жеткен. Бұл тұрғыдан тіл тазалығы, тіл сауаттылығы мәселелері адамдарды алаңдатпайтын болған.

Бір кәсіптің немесе бір тар әлеуметтік шеңбердің адамдары көбінесе өздеріне ғана тән тілді қолданатын жабық топ құрайды. Қазіргі кезде бағдарламашылар және жалпы компьютермен жұмыс жасайтын мамандар қолданатын жаргон сөздер санада әбден жатталып қалған. Мәселен, мониторды «глаз», дисктерді «блины», деп атау, немесе шет тілінен кірген сөздерді тілге ыңғайлап қолданушыны (пользователь) – «юзер», деңгейді (уровень) – «лэв-

әл» деп ана тіліндегі баламасы бола тұра бөтен сөздерді қолдану күн өткен сайын тез әрі қарқынмен таралуда. Әр қоғамның, шағын топтың осыған ұқсас өзіндік сөйлеу тілі болады. Мұндай жаргондар өзіндік ақпарат алудың заманауи құралы ғана емес. Бұл сөздерді пайдалану арқылы адамдар өзіне «бөтен» немесе «жақын», яғни бір салада жұмыс істейтін адамдарды бірден танып, ажырата алады [9].

Қоғамның күн санап дамуына байланысты тіл мен қоғам арасындағы қарым-қатынас заңдылықтары өзгеріп жатқандықтан, жаңа тілдік құбылыстардың мәніне тереңірек ену, олардың лингвистикалық және әлеуметтік табиғатын егжей-тегжейлі талдау қажеттігі туындауда. Бүгінгі таңда ғалымдар тілдің әлеуметтік тұрғыдан жаңа қырларын ашуда. Демек бұл тілді әлеуметтік нысан ретінде бұрынғыдан әлдеқайда терең әрі жан-жақты қарастыру керектігін білдереді [10].

Адам факторының тілдегі рөлін, адамның өмірлік белсенділігін тілмен байланыстыратын немесе адамның тілге әсерін анықтайтын мәселелерді, тілдің адамның дүниетанымына әсері қандай болатындығын және оның тілге, оның құрылымына және қолданылуына әсер ететін мәселелерді зерттеу барған сайын өзекті бола түсуде. Бұл мәселеде тілдің коммуникативті құрал ретінде, тілдік тұлғаның өзін-өзі көрсету құралы ретінде қызмет ету көрінісін егжей-тегжейлі зерттемеске болмайды. Ол үшін бүгінде әлемдік арнада ілгері шыққан ағылшын тілінің халықаралық байланыс негізінде басқа тілдерге әсер етуі мен қызметін зерттеу маңызды болып табылады.

Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін ағылшын тілінің дәрежесін объективті және субъективті тұрғыдан талдау; ағылшын тілінің сыртқы жүйесі мен қазақ-ағылшын қостілділігінің жастар тіліне, тәрбиесіне, тұлғалық қалыптасуына әсер ету тетіктерін анықтау; қазақ тілінде қолданылатын ағылшын тілінің элементтерін сипаттау; олардың күнделікті сөйлеу тіліне кірігу амалдарын, факторларын талдау және кіші әлеуметтік топ болып есептелетін жастардың сөйлеу тіліндегі ағылшын тілі элементтерін семантикалық, прагматикалық аспектіде зерттеу жұмыстарын жүргізу

керек. Себебі ағылшын және қазақ тілінің қарым-қатынасына байланысты шарттылық қазақ-ағылшын қостілділігінің сипатына, тілдік тұлғаның қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді. Студенттердің сөйлеу мәнері ағылшын тілінің тек әдеби және жаргон сөздерін қолданумен ғана емес, өзге де шет тілдердің «қосындысын» тұрақты қолданумен сипатталады.

Студент жастардың сөйлеу тіліндегі ағылшын тілі лексиканың негізгі қызметі эмоционалды-экспрессивті қызмет болып табылады. Сонымен қатар ағылшын тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерінің сандық және сапалық параметрлері, ең алдымен, оны қолданушы адамның жеке қабілетіне, мақсатына, қазақ-ағылшын тілін білуіне байланысты. Студенттің толық болмысы, жататын әлеуметтік тобы, жасы мен психологиялық ерекшеліктеріне байланысты қоғамдағы әлеуметтік факторлардан орын алатын тілдік өзгерістерді тез қабылдайды.

Студент жастар шет тілін қолдану шарттылығынан туатын қостілділікті қалыптастырудың әлеуетті ортасы болып табылады. Сондықтан орыс және ағылшын тілдерінің жастардың ортасында қолданылуы оған әсер ететін әлеуметтік факторларды айқын тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар әр оқушының сөйлеу мәнері негізінде туған тілдік санасының әсерінен әр адамның жеке дара мінезі мен қабілеті қалыптасады. Адамның сөйлеу барысында саналы және бейсаналылығының арасындағы шекара да жеке және жағдайға байланысты (ситуативті) ерекшеленеді. Мұны студенттің құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесінде, шындықты бейнелеудің тереңдігі мен дәлдігінде ерекшеленетін мәтіндерді құру мен қабылдауды анықтайтын қабілеттерінің жиынтығы деп түсіну керек. Сондықтан, әлеуметтік факторлардың сөйлеу мәнеріне әсерін зерттеуде нысанға әлеуметтік-тілдік қауымдастықтарға емес, жеке тілдік тұлғаға әсерін қарастырған дұрысырақ болады. Дегенмен кез келген тілдік тұлғаның өзі белгілі бір әлеуметтік ортаның өнімі және таныстырушысы болып табылатындықтан бұл үдеріс көбінесе жанама сипатқа ие.

Қорытынды

Сонымен тілді әлеуметтік тұрғыдан зерттеуде оның дәрежесі мен таралу аймағы ғана емес, тілдегі өзгерістер де етене қарастырылады. Тілдің таралу ауқымының кеңдігіне қарамастан, оның қалыбы сол аймақтарға қарай

икемделіп, түрлі жағдайларға ұшырайды. Көпэтносты қазақ жеріндегі қазақ тілінің жағдайы бұған дәлел бола алады.

Ұлтаралық ерекшеліктен бөлек, заманның қарқынды дамуы, жастардың ана тілінен гөрі еуропа тілдеріне иек артуына себеп болып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Крысин Л.П. О перспективах социолингвистических исследований в русистике // Русистика. - Берлин, 1992. - С. 96-106
2. Крючкова Т.Б. Языковой конфликт и его место в национальных конфликтах// Языковая ситуации и языковая политика в многонациональных странах. Ханой, 1996.
3. Биткеева А.Н. Калмыцкий в современном мире (социолингвистический аспект). М.: Наука, 2006.
4. Кондрашкина Е.А. Динамика функционального развития марийского языка. М., 2008. 180 с.
5. Языковая политика в контексте современных языковых процессов // Отв. ред. А.Н. Биткеева, М., 2015.-№2 (апрель). - С. 16
6. Заочный круглый стол на тему: «Языковая политика в многонациональной России и проект федерального закона «О русском языке как государственном языке Российской Федерации» (X Конгрессу МОПРЯЛ — 29 июня — 5 июля 2003)
7. Письменные языки мира: языки Российской Федерации. Социолингвистическая энциклопедия // Отв. ред. В.М. Солнцев, В.Ю. Михальченко. М., 2000.
8. Письменные языки мира: языки Российской Федерации. Социолингвистическая энциклопедия // Отв. ред. В.Ю. Михальченко. М., 2003.
9. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. Москва, 2001
10. Вишневская Г.М. Билингвизм и его аспекты: Учебное пособие. Иваново, 1997. 98 с.

¹A.M. Abasilov, ²J.S. Toleuzhanova

¹Korgyt ata atyndagy Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

²Institute of State Language Development, Almaty, Kazakhstan

Problems of modern world social linguistics

Abstract. The article analyses and examines several relevant problems of social linguistics based on language practices in different countries. The article will specifically address the problem of the state (official) language, which is considered as a social linguistic category. Considering this issue from the point of view of First, requirements and obligations, and secondly, the establishment of responsibility for the language, the positions of the language policy of the Baltic states, Georgia, Armenia, Azerbaijan, Uzbekistan, Tajikistan, Russia and other countries are given as examples. Further, the problems of language construction and the language situation are analyzed. They say that the standard of literary language in the United States is considered in connection with the problem of assimilation by non-English speakers, as well as immigrants. And in Germany and France, it is reported that the solution of the acute problem of language adaptation of immigrant workers is established through social linguistic research. This is followed by the fact that Soviet social linguistic research followed the direction of «Russification» of other peoples. Reviews of the current research of modern Russian social linguistics, which is a continuation of this Soviet social linguistics, are compiled. The authors of the article conclude that the study of the problem of the language situation in the country from a social linguistic point of

view and the corresponding scientific assessment of it can serve as an example of the positions of both Soviet and modern sociolinguists.

Key words: problems of social linguistics, language policy, language practice, State Language, Language construction, language situation, Russian social linguistics.

¹А.М.Абасилов, ²Ж.С.Толеужанова

¹Қызылординский университет имени КоркытАта, Қызылорда, Қазақстан

²Институт развития государственного языка, Алматы, Қазақстан

Проблемы современной мировой социолингвистики

Аннотация. В статье на основе языковой практики разных стран анализируется ряд актуальных проблем социолингвистики. Особо затрагивается проблема государственного (официального) языка, рассматриваемая как социолингвистическая категория. Этот вопрос исследуется, во-первых, с точки зрения предъявляемых требований и обязанностей, во-вторых, с точки зрения ответственности по отношению к языку. В качестве примера в статье приводятся основные принципы и положения языковой политики стран Прибалтики, Грузии, Армении, Азербайджана, Узбекистана, Таджикистана, России и других стран. Также анализируются вопросы языковой структуры, проблемы, связанные с языковой ситуацией. Эти проблемы рассматриваются применительно к вопросам обучения в США стандартному литературному языку неанглоязычных лиц и иммигрантов. Наряду с этим отмечается, что в Германии и Франции посредством проведения социолингвистических исследований решаются острые проблемы, связанные с языковой адаптацией рабочих-иммигрантов.

Также в статье затрагивается вопрос о том, что социолингвистические исследования, проводимые в советское время, были ориентированы на «русификацию» других народов. Авторами статьи дается обзор исследований современной российской социолингвистики, представляющей собой продолжение советской социолингвистики. Они приводят к выводу, что при исследовании и решении проблем, связанных с языковой ситуацией в стране, и их объективной оценке в качестве примера могут служить основные положения, изложенные в трудах как советских, так и современных ученых-социолингвистов.

Ключевые слова: проблемы социолингвистики, языковая политика, языковой опыт, государственный язык, структура языка, языковая ситуация, российская социолингвистика.

References

1. Krysin L.P. O perspektivah sotsiolingvisticheskikh issledovaniy v rusistike [On the prospects of sociolinguistic research in Russian studies] (Rusistika, Berlin, 1992. P. 96-106) [in Russian]
2. Kryuchkova T.B. Yazykovoі konflikt i ego mesto v nacionalnykh konfliktah [Language conflict and its place in national conflicts], Yazykpvaya situacia I yazykovaya politika v mnogonacionalnykh stranah [Language situation and language policy in multinational countries] (Hanoi, 1996.)
3. Bitkeeva A.N. Kalmyckii v sovremennom mire (sociolingvisticheskii aspekt) [Kalmyk in the modern world (sociolinguistic aspect)] (Nauka, Moscow, 2006.) [in Russian]
4. Kondrashkina E.A. Dinamika funktsionalnogo razvitiya mariiskogo yazyka [Dynamics of the functional development of the Mari language] (Moscow, 2008. 180 p.) [in Russian]
5. Yazykovaya politika v kontekste sovremennykh yazykovykh processov [Language policy in the context of modern language processes], Newspaper «Moscow», №2. April 2015. P. 16
6. Zaochnyi kruglyi stol na temu: “Yazykovaya politika v mnogonacionalnoi Rossii I proekt federalnogo zakona “O russkom yazyke kak gosudarstvennom yazyke Rossiiskoi Federacii” [Correspondence round table on the topic: «Language policy in multinational Russia and the draft federal law» On Russian as the state language of the Russian Federation «] (X Congress MOPYAL), 2003. 29 June — 5 July
7. Pismennye yazyki mira: yazyki Rossiiskoi Federacii. Sociolingvisticheskaya enciklopediya [Written languages of the world: languages of the Russian Federation. Sociolinguistic Encyclopedia], Otv. red. V.M. Solncev, V.Yu. Mihalchenko [editor by V.M. Solncev, V.Yu. Mihalchenko]. (Moscow, 2000.) [in Russian]

8. Pismennye yazyki mira: yazyki Rossiiskoi Federacii. Sociolingvisticheskaya enciklopediya [Written languages of the world: languages of the Russian Federation. Sociolinguistic Encyclopedia], Otv. red. V.Yu. Mihalchenko [editor by V.Yu. Mihalchenko] (Moscow, 2003.) [in Russian]
9. Belicov V.I., Krysin L.P. Sociolingvistika [Sociolingvistika] (Moscow, 2017.) [in Russian]
10. Vishnyovskaya G.M. Bilingvizm I ego aspekty: Uchebnoe posobie [Bilingualism And Its Aspects: A Textbook] (Ivanova, 1997. P. 98) [in Russian]

Автор туралы мәліметтер

Абасилов Аман Мәделханұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Төлеужанова Жансая Санатқызы – ғылыми қызметкер, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан.

Abasilov Aman Madelkhanovich – candidate of philological sciences, acting associate professor, Korkyt Ata Kyzylorda state University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Toleuzhanova Zhansaya Sanatovna – researcher, Institute of State Language Development, Almaty, Kazakhstan.

Түркі лексикографиясының тарамдана дамуы: түрік сөздіктерінің сипаты

Аңдатпа. Әлемдік тіл білімінде теориялық лексикография ғылым ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Ал түркі лексикографиясы өзінің тарихи бастауын ХІ ғасырдағы классикалық араб тіл білімімен сабақтаса дамыған орта ғасыр түркі тіл біліміндегі сөздік түзу ісінен алады. Тарихы мың жылға жуықтаған түркі лексикографиясы ХІ ғасырдағы Махмұд Қашқари дайындаған «Диуани лұғат ат-түрік» атты әйгілі сөздіктен басталды. Бұл бірегей сөздік түркі тілдерінің сөз қазынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің басы ғана емес, лингвистикалық түркітану саласындағы ғылыми зерттеулерге осы күнге дейін дереккөз қызметін атқарып келе жатқанымен құнды екені белгілі.

Мақалада түркі лексикографиясы, оның ішінде түрік лексикографиясының дамуы қарастырылады. Түркі лексикографиясында пайда болған алғашқы сөздіктер мен түрік сөздіктерінің түзілу тарихы жайлы сөз етіледі. Түрік сөздікшілерінің жасаған жұмыстары мен өнегелі еңбектері туралы айтылады.

Түйін сөздер: түркі лексикографиясы, түрік лексикографиясы, лексикография тарихы, түрік сөздіктері, сөздіктің түрлері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-32-37>

Кіріспе

Түркі лексикографиясының тарихында салыстырмалы ұстанымды басшылыққа алған ең алғашқы сөздік ХІ ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Diwan lugat at-turk» («Диуани лұғат ат-түрік») сөздігі болды. Бұл бірегей сөздік түркі тілдерінің сөз қазынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің басы ғана емес, сондай-ақ лингвистикалық түркітану саласындағы ғылыми зерттеулерге осы күнге дейін дереккөз қызметін атқарып келе жатқанымен құнды екені баршаға белгілі.

Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ат-түрікпен» басталған түркі тілдерінің лексикографиялық ізденістер одан кейінгі араб, парсы және әлем аудиториясына бағытталған

қос тілді сөздіктерді дайындауда айқын жол көрсетті.

«Осы күнге дейін Қашқари сөздігіне жасалған статистикалық таңдаулардың нәтижесінде бірізділік байқалмайды. К.Броккельманның «Mittelturkischer Wortshats nach Mahmut al-Kashgaris Divan Lugat it-Turk» атты еңбегінде 7993 сөз орын алса, Бесим Аталайдың Индекс сөздігіндегі сөздердің саны 8783. Абдуррахменов пен Муталлибовтың индексінде 9222 сөз берілсе, Вефа Налбанттың түзген сөздігінде 8624 сөз реестрге алынған. Статистикадағы бұл әртүрліліктің себебі кей зерттеушілердің «Диуандағы» реестр сөздермен қоса мысалдар да берілген кей сөздерді де жеке сөз ретінде алғандығымен түсіндіруге болады» [1]. «Диуани лұғат-ат-түрік» - түркі тілдері бойынша

ең ауқымды және ең маңызды ежелгі тіл жәдігері.

Түркі лексикографиясының алғашқы кезеңін білдіретін алғашқы түркі сөздігінен кейін Хорезмшахтар әулетінің билеушісі Атсыз бин Мұхаммедтің құрметіне сөздік түрінде әз-Замахшари жасаған «Muqadimmat al-adab» еңбегімен жалғасты. «Muqadimmat al-adab» сөздік деп саналады, өйткені онда араб тіліндегі сөздер, сөз тіркестері мен қысқа сөйлемдер, сондай-ақ араб тілін оқыту мақсатында, белгілі болғандай, жолдар арасында жазылған олардың түркі, парсы, хорезм және моңғол баламалары бар. Бұл жұмыс XI28– XI44 жж. орындалды деп саналады [2.28–30].

Аталған сөздік туралы зерттеуші ғалым Елеужан Серімов «XII ғасыр ғалымы әз-Замахшаридің өмірі мен шығармашылығы» атты мақаласында былай деген: «Өзіне тиісті лайық орнын таба алмай келе жатқан өз заманының ғұлама ғалымы әз-Замахшаридің «Muqadimmat al-adab» сөздігі дәуірі жағынан – орта (ескі) түркілік, жазылған жері жағынан – орта (ескі түркілік), жазылған жері жағынан – орта азиялық, уақыты жағынан – орта ғасырлық (XI–XIV ғғ.) жазба мұралар қатарына жатады. «Muqadimmat al-adab» (арабша «мукаддимат» «кіріспе» деген ұғымды береді, «адаб» сөзі XI–XII ғасырлардағы шығыста бүкіл ғылымдардың жиынтық атауының орнына жүрсе, XII ғасырдан бастап өз ішінде сөздік, грамматика риторика, метрика және поэзияны қамтыған тіл білімі мағынасында қолданылған. Сонда «Мукаддимат әл-адаб» аудармасы – «Тіл біліміне кіріспе» [3.40].

Осы кезеңнің тағы бір маңызды сөздігі – «Codex Cumanicus» («Кодекс Куманикус»). Осы уақытқа дейін «Кодекс Куманикустің» қыпшақ тіліндегі бөлімі үш тілге аударылып, төрт рет басылып шықты. Жалпы түпнұсқа 82 парақтан (164 беттен) тұрады. «Кодекстің» алғашқы бетінде «1303 жылы XI июль» деген жазу бар. XI ғасырдың екінші жартысында құрастырыла бастап, XIV ғасырдың басында ғана аяқталған. Қолжазбаның жазылған жері мен жазылу мақсаты туралы мәселе анық емес. Қолжазба екі бөлімнен тұрады.

Бұл еңбек жайында Ш.Х.Акалын былай дейді: «Кодекс Куманикус» ғалымдардың

пікірінше, солтүстік Қара теңіз аймағында жасалған. «Кодекс Куманикус» екі бөлімнен тұрады. Италиян деп те аталатын бірінші бөлім латын, парсы және куман сөздерін қамтитын сөздік болып табылады. Бұл кітапты нақты кім жазғаны туралы ақпарат жоқ, бірақ оның авторы Венециандық немесе Генуэздік көпес, итальяндық діни қызметкер немесе үш тілде сөйлейтін Қырымның Солхат қаласында сауда жасаған не өмір сүрген францискалық миссионер болуы мүмкін деген болжам бар. 1362 жылы итальян ақыны Петрарка бұл кітапты Венециядағы Әулие Маркус кітапханасына сыйға тартты. Тиісінше, еңбек 1292–1362 жылдарға жатады [2.31–33].

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуде дәстүрлі сипаттама және тарихи-семантикалық жүйелеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеудің осы әдістерін қолдану түрік лексикографиясының тарихи негіздерін, алғашқы және соңғы уақытта пайда болған түрік сөздіктері туралы ақпаратты зерделеумен тығыз байланысты болды.

Зерттеу нәтижесі

Түрік лексикографиясының даму бағытының жалпы сипаты сараланып, түрік сөздіктерінің түзілу және зерттелу тарихы қарастырылды. Мұнда түрік лексикографиясының тарихи бастау көздерінің жалпы түркі лексикографиясына қатысы нақтыланып, түркілік кеңістіктегі тілдік ортаның лексикографиялық сұранысын қанағаттандыруға қызмет ететін заманауи сөздіктер түзудің қолданбалы-практикалық мәселелері айқындалды.

Талқылау

Осман империясының қалыптасуы мен өрлеуі кезінде араб тілі ғылым тілі болып, мектепте оқытылғандықтан, ал парсы тілі жалпы әдебиет пен мәдениеттің кең таралған тілі болғандықтан, араб-түрік және парсы-түрік сөздіктерінің саны біртіндеп артқаны байқала-

ды. Олардың көпшілігі білім беру мақсатында жазылған. Жалпы алғанда бұл кезеңді екі тілді сөздіктер дәуірі деп айтуға да болады, өйткені шет тілдері мақсатты тіл болды, негізінен сөздер шет тілдерінен түрік тіліне аударылды, ал түрік сөздіктерінің өзі жасалмады. Олардың ішінде ең танымалы - Мұстафа Қарахисардың «Ahteri-i kebir».

Мұстафа Қарахисардың «Ahteri-i kebir», аудармашы Асым Эфендидің «Эль-Окя-нусюль-басит фи терджеметиль-Камусиль Мухит» араб-түрік сөздіктері аналогтарынан өзінің мазмұны және көлемімен, сондай-ақ түрік түсіндірмелерінде қолданылған лексикасымен ерекшеленеді. Хасан Имадуддиннің «Şamilü'l-luga» (1505 ж.), Ниметуллахтың «Lugat-ı Ni'metullah» (1540) және т.б. сияқты парсы-түрік сөздіктері бар болғанымен, түрік лексикографиясы тұрғысынан ең құндысы - аудармашы Асым Эфендидің анықтамалар мен түсіндірулерде қолданылатын, түрік сөздігімен назар аудартатын «Tibyan-ı nafi' der tercüme-i Bürhan-i katı» еңбегі [2, 39-48].

Бұл дәуірде түрік лексикографиясы тұрғысынан ең маңызды оқиға 1727 жылы Ибрагим Мүтеферриканьың алғашқы түрік баспаханасы ашылғаннан кейін Османлы империясындағы «Ванкулу лұғат» («Vankulu lügati») атты алғашқы жұмыстың жарыққа шығуы болды, бұл жаңа технологиялық дәуірдің - қолжазбалардан баспа мәтіндеріне көшуді бастаған алғашқы түрік типографиясы болды [2, 49].

Осы кезеңде сөздіктерде араб және парсы сөздері түрік тіліне аударылып, соңғысы мақсатты тіл болмаған кезде, Шейхулислам Мехмед Асад Эфенди 1725 жылы мүлдем басқа типтегі сөздікті дайындауға кірісті, онда мақсатты тіл - түрік тілі болды. «Lahcat al-lugat» деп аталатын бұл сөздік 1732 жылы аяқталды. Асад Эфенди сөздіктің тұжырымдамасын өзгертті, ол кезде түрік сөздері сөздік мақала ғана болып қалмай, түсіндірме бөлімінде де қолданылған. Мысалы, «жылқы» сөзіне арналған мақалада жылқылардың түрлері, олардың сипаттамалары, аурулардың атаулары және оларды емдеу әдістері, жылқыларға қатысты нанымдар және т.б. туралы ақпарат берілген [2, 53]. «Lahcat al-lugat» - бұл біртүрлі-

ді түрік сөздігі емес, түрік тілінен араб және парсы тіліне аударма сөздік. Араб және парсы тілдеріндегі 3700 түрік немесе түрік сөздерінің синонимдерін қамтитын жұмыста түрік балалары да анда-санда кездеседі.

XVIII ғасырда түрік тілінің біртүрлі түсіндірме сөздіктері жасала бастады. Джеймс Уильям Редхаус түрік лексикографиясының жаңа дәуірін бастады. «Muntahabat Turkiyu» деп аталатын қолжазба сөздігінде Редхаус алғаш рет араб және парсы сөздерінің дәл осы түрік тіліндегі мағынасын негізге алды. Дәл осындай тәсіл «Muntahabat Lugat Osmaniyya» баспа сөздігінде де қолданылды, бірақ бұл сөздіктердің барлығында түрік сөздеріне орын аз бөлінді, сөздік мақалалар арабизмдер мен персизмдер болды [2, 54-60].

XIX ғасырдың соңғы ширегінде түрік, араб және парсы сөздерін, сонымен қатар итальян, грек және француз сияқты тілдерден енген сөздерді қамтитын осман-түрік тілінің сөздіктері пайда бола бастады. Мұндай сөздіктің алғашқы мысалы ретінде Ахмед Веа Пашаның «Lehce-i Osmanî» еңбегін айта аламыз. «Lehce-i Osmanî» жарияланған сәттен бастап Түркия мен шет елдердегі ғалымдардың назарын аударды [4, 405].

Араб және парсы сөздіктерін ғана емес, Османлы тілінің барлық сөздік қорын қамтыған алғашқы сөздік Ахмед Вефик Пашаның «Lehçe-i osmanî» болды, оның алғашқы басылымы 1876 жылы, ал екіншісі 1889 жылы жарық көрді. Бұл тәсіл түрік лексикографиясы тарихындағы бетбұрыс кезеңдерінің бірі болды [2, 62-66].

Бір қызығы, осы кезеңдегі сөздіктерді құрастырушылар негізінен ақындар, жазушылар, драматургтер, аудармашылар және баспагерлер болды. Мысалы, Ахмед Вефик Паша - мемлекет қайраткері, аудармашы және драматург. Сами Фрашери - түрік әдебиетіндегі алғашқы заманауи «Таашшук-ı Talat ve Fitnat» («Талат пен Фитнаттың махаббаты») романының авторы. «Lugat-i Naci» сөздігін құрастырған ақын Муаллим Наджи болса, «Lugat-i Ebuzziya» сөздігін құрастырған жазушы Эбуззия Тевфик Бей.

Түрік лексикографиясының бұл кезеңі - тіл маманы болмаса да, сөздіктер дайындайтын

ақындардың, авторлардың және баспагерлердің кезеңі болды.

Сол кездегі бағалы сөздік Шемседдин Самидің «Kamus-i Türki» болды. Автордың «Türki» сөзінің атауында «түрік» сөзін қолдануы түрік лексикографиясында сөздік бірліктерді таңдау, түсіндіру және түсіндірмелі мысалдар тұрғысынан үлкен бетбұрыс жасады. Шемседдин Сами «Kamus-i Fransevi», «Kamsul Alam» және аяқталмаған «Kamus-i Arabî» сөздіктерінің арқасында Түрік лексикографиясын дамытуда маңызды тұлғаға айналды. «Kamus-i Türki» Шемседдин Самидің алғашқы сөздігі болды. «Kamus-i Türki» жарияланған күннен бастап қолданылып келеді және көптеген сөздіктердің, әсіресе Түрік тілі қауымдастығы түрік сөздігінің қайнар көзі болды [2,406].

«Сөздік екі бөлімнен тұрады. Барлық беттер саны – 1574. Негізгі бетте кітаптың атауы ірі әріптермен жазылған және шыққан жылы көрсетілген» [4.23].

Шемседдин Сами өзінің сөздігін «Türki» «түркіше/түрікше» деп атағаннан кейін, түрік тілінде сөздіктер жасау кезеңі басталды. М.Бахаеддин сөздігінің бірінші басылымы «Türkçe Lügat» («Түрік тілінің сөздігі»), екінші басылымы «Yeni Türkçe Lügat» («Түрік тілінің жаңа сөздігі») деп аталды. Хусейн Казым Кадри «Türk Lügati» («Түрік сөздігі») сөздігінде түрік лексикасымен қатар әзірбайжан, түрікмен, қазақ, қырғыз, якут және басқа түркі тілдерінен алынған сөздердің мысалдарын келтірді. Ол осы төрт томдық сөздікке қатысты «үлкен» анықтамасын еш жерде қолданбаса да, оның жұмысы тіпті ғылыми жарияланымдарда да «Үлкен Түрік сөздігі» деп атала бастады.

Латын әліпбиіне көшкеннен кейін Түркияда Али Сейди «Resimli Yeni Türkçe Lügat» («Түрік тілінің жаңа иллюстрациялық сөздігі») сөздігі жарияланды. Бұл кезеңге сонымен қатар Ибрахим Алаэттин Гевстің «Yeni Türk Lügati» («Жаңа түрік сөздігі»), ал кейінірек оның «Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi» («Жаңа иллюстрациялық сөздік және энциклопедия»); Раиф Неджет пен Хасан Бедреддиннің «Resimli Türkçe Kamus» («Түрік тілінің иллюстрациялық сөздігі») және «Yeni Resimli

Türkçe Kamus» («Түрік тілінің жаңа иллюстрациялық сөздігі») жатады.

«Türkçe Lügat» («Түрік тілінің сөздігі») атауы алғаш рет 1943-1945 жылдары Ататүріктің нұсқауы бойынша 1932 жылы құрылған Түрік лингвистикалық қоғамы шығарған үш томдық еңбекке қатысты қолданылды. Мехмет Әли Ағакайдың жетекшілігімен ғалымдардың үлкен тобы дайындаған бұл сөздік маңызды лексикографиялық еңбектер қатарында бірінші болды. Жүздеген адамдардың қажырлы еңбегі мен мол білімінің арқасында 75 жылдан астам уақыт ішінде XI басылым жарық көрді. «Түрік тілі сөздігінің» XI-ші басылымында түрік лексикографтары алғаш рет корпус әдісін қолданды: лексикалық бірліктердің мағыналары қазіргі түрік әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармаларынан алынған мысалдармен суреттелген [5.].

90 жыл ішінде мол білім, институционалдық тәжірибе жинақтаған және лексикография саласында мамандандырылған Түрік лингвистикалық қоғамы шығарған «Түрік тілінің сөздігінен» басқа, жеке авторлар мен кейбір қауымдастықтардың келесідей сөздіктерді шығаруда жұмсаған күш-жігерін атап өткен жөн: Парс Тутладжидің «Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük» («XX ғасырдағы Түрік тілінің энциклопедиялық сөздігі» Океан баспасы), Д.Мехмет Доганның «Doğan Büyük Türkçe Sözlük» («Түрік тілінің үлкен сөздігі» «Доган» баспасы), Әли Пюскюлюоглудың «Arkadaş Türkçe Sözlük» («Түрік тілінің сөздігі» «Аркадаш» баспасы), Илхан Айвердидің «Misalli Büyük Türkçe Sözlük» («Түрік тілінің үлкен сөздігі мысалдармен»), Яшар Чахбайырдың «Ötüken Türkçe Sözlük» («Түрік тілінің сөздігі» «Өтүкен» баспасы).

Түркияда Тіл реформасымен басталған якут, қырғыз, чуваш сияқты түркі тілдерінің сөздіктерін түрікшеге аудару, сондай-ақ Хусейн Казым Кадроның «Түркі лұғатынан» (Hüseyin Kâzım Kadri. Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul I 1927, II 1928; Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Türk Dil Kurumu Neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, II İstanbul 1943, IV 1945) басталған салыстырмалы сөздік түзу тәжірибесі түрік лексико-

графиясының тарихындағы салыстырмалы көптілді сөздіктер түзудің алғашқы үлгілері болып табылады. Бұл үрдістің заңды жалғасы ретінде 1991 жылы Анкарада жарық көрген жалпы редакциясын А. Ержиласун басқарған «Karsilastirmali turk lehceleri sozlugu» атты сөздікті көрсетуге болады.

Қорытынды

Түркі лексикографиясының тарихында салыстырмалы ұстанымды басшылыққа алған ең алғашқы сөздік Махмұд Қашқаридың «Diwan lugat at-turk» («Диуани лұғат ат-түрік») еңбегі әлемдік сөздік жасау тарихында лайықты орын алады.

Махмұд әл-Қашқари заманынан бері әртүрлі кезеңдерде дүниенің әртүрлі аймақтарында әртүрлі түркі тілдерінің сөз қазынасын танытатын көптеген сөздіктер жазылды. Әсіресе ХХ ғасырда түркі лексикографиясы әзербайжан, қазақ, қырғыз, түрік, түркімен, өзбек, татар, башқұрт, хакас, якут. т.б. түркі тілдерінің тілтану ғылымдарының тарамдала, салалана дамуына байланысты өзінің теориялық-методологиялық және қолданбалы-практикалық проблемаларын айқындап, дербес пәндік деңгейге көтерілді.

Түрік лексикографиясы - түркі лексикографиясының үлкен бір тармағы. Оның практи-

калық-қолданбалы бағытының айрықша дамуы Осман империясының қалыптасуы мен өрлеуі кезеңімен тұспа-тұс келеді. Бүгінде түрік лексикографиясындағы әр түрлі мақсат көзделген, сан алуан сипаттағы бір тілді, екі тілді, көптілді сөздіктер – XVII-XVIII ғасырдағы алғашқы араб-түрік және парсы-түрік сөздіктерінен басталған сөздік түзу ісіндегі дәстүр сабақтастығының нәтижесі.

Қорыта келгенде, түркі лексикографиясының қазақ лексикографиясы, түрік лексикографиясы, қырғыз лексикографиясы, өзбек лексикографиясы, әзірбайжан лексикографиясы, башқұрт лексикографиясы және т.б. тәрізді әр тарамының тарихи қалыптасуы мен дамуын тереңдеп зерттеу:

- жалпы түркі лексикографиясының теориялық-практикалық өзекті мәселелерін нақтылауға;

- жеке бір түркі тілінің ғана емес, барлық түркі тілдеріндегі лексика-грамматикалық құбылыстарды, ортақтықтар мен ерекшеліктерді мейілінше дәл көрсете білуге;

- түркі әлемі интеграциясын жеделдетудің лексикографиялық тетіктерін оңтайластыруға;

- түркілік кеңістіктегі тілдік ортаның сұранысын қанағаттандыруға қызмет ететін сан алуан сипаттағы заманауи сөздіктер түзуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Садықбеков Қ. Махмұд Қашқари және Диуан лұғат ит-түрік. Түркістан газеті. 01.XI.2012. 6-7 б.
2. Akalın Ş.H. Geçmişten Günümüze Türk Sözlükçülüğü. İstanbul, 2017. 120 s. -
3. Серімов Е. XII ғасыр ғалымы әз-Замахшаридің өмірі мен шығармашылығы. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED-62, XI.05. 2018. 37-72 бб.
4. Искендерли Р.Б. Бакинские рукописи и старопечатные книги Шемседдина Сами. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2019 №43. Том 2. с. 21-24.
5. Akalin Sh.H. (ve başk.). Türkçe Sözlük. Ankara, 20XI, 2763 s.

К.К. Таймуллина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан

Развитие тюркской лексикографии: характеристика турецких словарей

Аннотация. Теоретическая лексикография как наука в мировой лингвистике сформировалась во второй половине ХХ века. Известно, что основы тюркской лексикографии были заложены в XI веке. В сред-

невековой тюркской лингвистике, которая развивалась в связи с классической арабской лингвистикой, проблема словообразования занимала особое место. Тюркская лексикография, имеющая почти тысячелетнюю историю, началась со знаменитого словаря «Дивани лугат ат-тюрк», подготовленного Махмудом Кашкари в XI веке. Известно, что этот уникальный словарь является не только началом сравнительно-исторического изучения лексики тюркских языков, но и ценным источником для исследований в области лингвотюркологии.

В статье рассматривается развитие тюркской лексикографии, в том числе турецкой лексикографии. Обсуждаются первые словари тюркской лексикографии и история создания турецких словарей. В нем рассказывается о работе и трудах турецких лексикографов.

Ключевые слова: тюркская лексикография, турецкая лексикография, история лексикографии, турецкие словари, виды словарей.

К.К. Taimullina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Development of turkic lexicography: the nature of turkish dictionaries

Abstract. Theoretical lexicography as a science in world linguistics was formed in the second half of the twentieth century. It is known that the basis of Turkic lexicography was laid in the XI century. A special place in the Turkic linguistics of the Middle Ages, which developed in conjunction with classical Arabic linguistics, was occupied by the problem of vocabulary formation. The Turkic lexicography, which has the thousand-year history, began with the famous dictionary «Diwani lugat at-Turk», prepared by Mahmud Kashgari in the XIth century. It is known that this unique dictionary is not only the beginning of a comparative historical study of the vocabulary of the Turkic languages, but also a valuable source for research in the field of linguistic Turkology.

The article discusses the development of Turkic lexicography, including Turkish lexicography. The first dictionaries of Turkic lexicography and the history of the creation of Turkish dictionaries are mentioned. It describes the work and written works of Turkish lexicographers.

Keywords: Turkic lexicography, Turkish lexicography, history of lexicography, Turkish dictionaries, types of dictionaries.

References

1. Sadykbekov K. Mahmud Kashgari and «Diwan Lugat it-Turk». Newspaper «Turkestan». 01.XI.2012. P. 6-7.
2. Akalin Sh.H. Turkish Lexicography from the past to the present. Istanbul, 2017. P. 120
3. Serimov E. The life and works of 12th century scholar ez-Zamahshari. Journal of Turkish Researches Institute 62. 2018. p.37-72.
4. Iskenderli R. Baku's manuscripts and old printed books of Shamseddin Sami. Scientific Bulletin of International Humanitarian University. Philology Ser. 2019 №43. Vol. 2. P. 21-24.
5. Akalin Sh.H. (and others.). Turkish Dictionary. Ankara, 20XI, 2763 p.

Автор туралы мәлімет

Таймуллина Қ.Қ. – PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Taimullina K.K. – Ph.D student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

А.Е. Бижкенова
Р. Кенжебекова*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
*Автор для корреспонденции: razi2511@mail.ru

К вопросу аспектуальности глаголов в русском, казахском и английском языках (на примере глаголов движения в спортивном дискурсе)

Аннотация. Проблема аспекта глаголов в языках всегда вызывала интерес не только со стороны частных грамматик, но и компаративной лингвистики. До сих пор открытым и дискутируемым остается вопрос о существовании аспекта как грамматической категории во многих языках. Если русский язык имеет в наличии достаточное количество научных изысканий и подтверждений активности данной категории в глаголах, то многие грамматики английского и казахского языков не говорят о продуктивности видо-временных форм у глагола. Изучению понятия аспекта, а также особенностям функциональной семантики глаголов отраслевого дискурса посвящена настоящая статья. Теоретические положения иллюстрируются на глаголах движения. Глаголы движения с их категориальной семой «перемещение в пространстве» доминируют в качестве денотативных концептов в спортивном дискурсе.

Ключевые слова: глаголы движения; спортивный дискурс; грамматическая категория; вид и способ действия; лексико-семантическая группа; функционально-семантическая категория.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-38-48>

Введение

Категория аспекта глагола в языках как особая грамматическая категория, призванная отражать типы и протяженность действия, вызывает до сегодняшнего момента дискуссии. На этот счет есть немало научных изысканий на материале одного языка так, что определенно можно утверждать, что в конкретно взятом языке по данному вопросу существует устоявшееся мнение. Есть два утверждения: аспект глагола имеется и аспекта у глагола нет. Именно здесь возникает много вопросов у сравнительных наук и наук прикладного характера, переводческих практик и техник перевода. Исследователи пытаются выяснить,

каким образом языки отображают способы действия, если считается, что в языке глагол не обладает аспектуальностью. Эта проблема, которая положена в основу научных наблюдений и в настоящей статье.

Исследование и практический анализ проводятся на материале глаголов с семантикой «движение». Лексико-семантические поля глаголов движения в разноструктурных языках в дискурсе недостаточно изучены и описаны в исследованиях, а также недостаточно изучены функциональные и лексико-семантические особенности глаголов движения в анализируемых языках. Несмотря на общее внимание к лексико-семантическому анализу глаголов движения и вопросам формиро-

вания и структуры их семантических полей, до сих пор можно говорить об определенном дисбалансе в их изучении; вопросы специфики употребления глаголов движения в семантической категории функционально-семантического поля традиционно остаются на периферии исследовательского интереса. Этим обуславливается актуальность предпринимаемого поиска.

Наиболее ярким дискурсивным фоном для анализа аспектуальной семантики глаголов движения, на наш взгляд, является тематическая сфера «Спорт». Смысловая близость и лексическая корреляция таких денотативных сфер, как «Спорт» и «Движение» позволяют концептуально изучить проблему. В основу практического и теоретического анализа положены научные разработки М.Ю. Мухина, Х. Данешияншахрбаф (2018), которые утверждают, что именно спортивный дискурс способствует появлению большого количества понятий с комплексной семантикой [1; 37]. При этом в современных казахских, русских и английских источниках, а также тезаурусных идеографических словарях проблематика комплексной семантики решается по-разному, что оказывает непосредственное влияние на спортивный дискурс обозначенных языков, прежде всего, на интерпретацию и подачу лексического материала.

В качестве методологической базы привлечены работы казахстанских, российских и зарубежных ученых, посвященных исследованию глаголов движения в казахском, русском и английском языках.

Основная цель статьи заключается в попытке провести лингвистическое наблюдение и выявить специфику аспектуальной семантики и функционирования глаголов движения на казахском, русском и английском языках в отраслевом дискурсе. В исследовании решаются следующие задачи: анализируется дискурс «спорт» и коррелирующий с ней денотативный концепт глаголов движения в казахском, русском и английском языках; рассматриваются морфологические и лексико-семантические особенности глаголов движения в сравниваемых языках; определяется актантная

схема изучаемой лексики; проводится сопоставление синтаксических функций глаголов движения в искомым языках.

Методология исследования

Материалом исследования послужили новости из области спорта за 2021 год из казахских (<https://prosports.kz/kz>), русских (<https://news.sportbox.ru/>) и американских (<https://www.bbc.com/sport>) международных информационно-новостных Интернет-источников. Отбор материала осуществлялся путем целевого тематического поиска. Для систематизации и обработки данных использованы данные национальных корпусов казахского, русского и английского языков, а также дескриптивный и дистрибутивный методы анализа тезауруса.

В сравнительно-сопоставительном плане в статье проводится лексико-семантический анализ глаголов движения в разноструктурных языках (казахского, русского и английского языков) с учетом функционального и когнитивного аспектов, выявляются особенности семантического содержания и синтаксические функции, выполняемые глаголами движения в казахском, русском и английском языках.

Обсуждение и результаты

При изучении грамматической категории глагольного вида одного языка трудно делать однозначные выводы в связи с их недостаточной изученностью в компаративном аспекте. Поэтому проблема глагольного вида как грамматической категории в разных языках остается, как было уже предопределено выше, спорным среди исследователей. Ю.С. Маслов утверждает, что вид – это «грамматическая категория глагола многих языков, обобщенно отражающая те или иные типы протекания действия. Категория вида в разных языках различна, как по составу противопоставленных значений, так и по внешним формам их выражения» [2, 27].

Аспект глагола во всех славянских языках, в том числе и русском языке, выражен в грам-

матических формах совершенного и несовершенного вида и может иметь все возможные формы данного глагола. К примеру: *делать, делаю, делал, буду делать, делающий, делавший, делаю; сделать, сделал, сделаю, сделавший, сделав*. Такая эксплицитность и самостоятельность грамматического выражения, однако, свойственна не всем языкам.

В тюркских языках глагольная основа индифферентна к выражению вида. И.Е. Маманов в своем докладе «Глагольные виды и их выражения в казахском языке» отмечает существование совершенного и несовершенного вида глаголов, но он сводит их к описанию лексико-грамматических значений, т.е. глагольные виды в казахском языке передаются сложными глагольными основами. В передаче глагольных видов принимают участие вспомогательные глаголы [3, 37]. Л.С. Сабитова пишет, что «меняя вид глагола в казахском языке, мы меняем временную конструкцию, временной глагол или смысловый глагол, либо мы дополняем контекст так, чтобы все выражение приобретало смысл действия, совершенного или несовершенного» [4, 4]. У Л.С. Сабитовой находим тому подтверждение в примерах: *Бұл кітапты мен әдеқашан оқығанмын* (прошедшее результативное действие) – Эту книгу я давно прочитал. *Ертең саған келермін* (будущее предположительное действие) – Наверное, приду к тебе завтра. Или: *Жазып алып едім* – Я записал; *Мен бұрын жазған едім* – Я раньше писал. Здесь четко видим использование основного глагола *жазу* и вспомогательного глагола *алу* [там же].

Казахстанские ученые Ж.Г. Амирова и М.Ш. Мусатаева утверждают, что аспект – «это категория, обозначающая характер протекания действия во времени (предельность или непредельность действия, прогрессивность-развитие действия во времени, повторяемость, результативность действия, многократность, моментальность и т.п.), по отношению к которой значение вида (ограниченность или неограниченность действия внутренним пределом) выступает как одно из аспектуальных значений». [5]

Представитель ситуационной грамматики С. Аттардо определяет аспект как часть се-

мантики глагола, используемой для передачи продолжительности действия, т.е. его начала, его конца или его законченности. Ученый также утверждает, что аспект – это есть концептуализация действия. [6]

Крупнейший представитель английской аспектологии Х. Веркюль считает, что категория вида есть в английском языке. Он рассматривает аспект в рамках ситуационной семантики, поскольку контекст влияет на характер аспекта. [7]

Г.Н. Воронцова выделяет три вида в английском языке: простой, длительный, перфект, так как именно через них выражается предел действия в отношении определенного момента речи. Так, простые формы нейтральны по отношению к пределу, они зависят от контекста; длительные формы отрицательны по отношению к пределу (в определенный момент времени действие не прекращается); действие, выраженное перфектом, имеет значение предельности, которое наступает в определенный момент времени [8, 154].

В справочниках грамматики находим, что аспект английского глагола характеризует длительность описываемого действия, его частоту и завершенность и выражается следующим образом через 4 формы времени:

- Simple – I learn English;
- Progressive – I am learning English;
- Perfect – I have learned English;
- Perfect progressive – I have been learning English. [<https://skyeng.ru/articles/vse-vremena-glagola-v-anglijskom-yazyke/>].

Таким образом, все выше приведенные практики изучения категории аспекта в разных языках отличаются разными подходами и определениями форм выражения. Мнения расходятся существенно. Общим является то, что ученые обнаруживают глагольную категорию в ее отражательной семантике, но не всегда выраженную в виде самостоятельно оформленных структур в языках. Примем данную точку зрения как исходную для дальнейших наблюдений.

Как показывает практика, в английском языке аспектуальные семантические признаки не находят прямого грамматического

выражения, а передаются лишь в контексте. Проследим это на собранном фактическом материале – на одной из наиболее активных семантических групп в исследуемых языках – глаголах движения (сема «движение»).

В то же время считается, что глаголы движения являются одной из самых сложных в отношении когнитивного восприятия их значения, что затрудняет процесс освоения данного материала обучающимися на русском, казахском и английском языках. Трудность представляет и перевод семантики аспектуального глагола в спортивном дискурсе, так как глаголы имеют двойные формы несовершенного вида. Так, по мнению К.А. Втюриной, Т.Ф. Извековой, О.А. Красновой (2020) [9; 51], в русском языке к проблемам относится наличие категорий разнонаправленности (кратные глаголы) и однонаправленности (некратные глаголы) глаголов движения, данный вопрос даже входит в отдельную тему языкознания. Речь идет о таких глаголах, как *бежать-бегать, ехать-ездить, плыть-плавать, нестись-носиться* и т.д. Первый глагол в паре обозначает действие, совершающееся в одном направлении, непрерывно, в определенный момент (однонаправленные, моторно-некратные глаголы); вторые же – это глаголы без указания на направление, обозначающие прерывистое и разнонаправленное движение (моторно-кратные глаголы), сравним: *плыть к берегу* (однонаправленное движение), *плавать около берега* (разнонаправленное движение). Из нашей тематики: «Sky: 'Реал' **вышел** из сделки по МБЭПэ» (однонаправленный глагол) [10]; «Тим Цзю – о статусе обязательного претендента на титул: 'Соперники не смогут больше **бегать** от меня'» [11]; «Елизавета Нугуманова: «Многие девочки очень хорошо **катаются** и занимают высокие места без четверных» (разнонаправленный глагол)[12].

Добавим, что глаголы движения в русском языке объединены в пары по категории разнонаправленности (что означает регулярность или особенность определенного повторяющегося действия) / однонаправленности (что означает направление к какой-то цели в настоящий момент, планируемость или частотность

действия), то в английском языке используются семы направления (удаления и приближения от/к объектам).

В английском языке нет понятия «кратные / некратные глаголы». например: '*Norwich man flies paramotor down UK for Alzheimer's research*' («Человек из Норвича **летит** на парамоторе в Великобританию для исследования болезни Альцгеймера» – перев. авторов); [13]

В казахском языке дифференцируются глаголы со значением безобъектного движения, например, «кел» (приди, приезжай) и «бар» (иди). Например, «*Мықты болсаң, бірінші Дастинади жең, кейін Бразилияға кел, сені оңдырмаймын!*» [14] («Если ты силен, сначала обыграй Дастина, а потом **приезжай** в Бразилию, я тебя не подведу!» – перев. автора) и «*2005-2006 жылғы жасөспірімдер арасында жеңіс тұғырынан көрінгендер қатарында Дамир Байпақов (46 келі), Төрехан Сабырхан (52 келі), Адайбек Ниязбай (54 келі), Бақтияр Анарбаев (57 келі) бар*» [15] («Дамир Байпаков (46 кг), Торехан Сабырхан (52 кг), Адайбек Ниязбай (54 кг), Бахтияр Анарбаев (57 кг) **пришли** к победе юношеского первенства 2005-2006 годов» – перев. авторов).

Следующая особенность глаголов движения заключается в том, что их лексико-семантическое значение может быть в контексте конкретным, отвлечённым или переносным. При этом важно подчеркнуть, что в спортивном дискурсе русского языка встречаются преимущественно конкретные глаголы движения, а в казахском и английском – глаголы со значением состояния.

Примеры в русском языке: «У «Локо» такая же ситуация, сейчас всё сложно для российских команд, мы катимся вниз и движения вверх я не вижу» [16].

В казахском языке: «*Желідегі белсенділігіміз төмендейді. Америкадамыз, 10-15 күннен кейін қайтадан жаттығуды бастаймыз*» [17] («Наша онлайн-активность **снижается**. Мы в Америке, через 10-15 дней снова приступим к тренировкам» – перев. авторов).

В английском языке: «*How the Belgian Grand Prix unfolded*' [18] («Как **проходил** Гран-при Бельгии» – перев. авторов).

Итак, в русском, казахском и английском языках, как отмечает Мутаева С.И., «перенос-

ные значения образованы на основе значений глаголов физического движения, но в них ... затушевываются семы физического движения и семы бытия во времени и бытия в пространстве» [19; 407].

Рассмотрим примеры с глаголами движения, используемыми в переносном значении: Например, в казахском языке: «Путинцева US Open турнирінің екінші айналымына өте алмады» [20] («Путинцева **не прошла** во второй тур Открытого чемпионата США» – перев. авторов). Или в английском языке ‘Chelsea’s Bakayoko **joins** AC Milan on two-year loan’ [21] («Бакайоко **перешёл** из «Челси» в «Милан» на два года» – перев. авторов). Как нетрудно заметить по функционированию семантики глаголов самостоятельного движения в приведенных примерах, глаголы употреблены в переносном значении: *пройти* во второй тур (сравним прямое значение – *пройти пешком путь*); *перейти* в «Челси» (сравнима прямое значение – *перейти улицу*). Как видим, прямое значение глаголов движения зачастую заменяется переносным. Вот еще пример: в заголовке статьи «Тамара Дербушева – о стрельбе без промахов в пасьюте: ‘Старалась **идти** с холодной головой’» [22] глагол «идти» употребляется не в прямом значении, а в значении «оставаться хладнокровным, взвешенным, спокойным».

Поговорим теперь о совершенном – несовершенном видах глаголов движения, об образовании вида. Напомним, что совершенный вид называет действие, ограниченное пределом в какой-либо момент его осуществления и обозначает результат, законченность действия (что сделать?). А несовершенный вид обозначает действие в протяженности без указания на предел и выражает незаконченность действия (что делать?).

Приведем примеры

- в казахском языке: «Сергей Морозов: Умар, тезірек сау болып **кет**» [23] (Сергей Морозов: Умар, скорее **выздоровливай**», дословно: «Сергей Морозов: Умар, скорее **уйди** на исцеление» – перев. автора);

- в русском языке: «Проснулся, **пробежал** пять километров, сделал качку, позавтракал

бenedиктом с лососем и морковным соком» [24].

Глаголы движения в английском языке, в отличие от казахского и русского языков, как было уже указано, включают различные группы видовременных форм, как например,

- ‘the Perfect Aspect’: ‘Dykes **broke** the deadlock just a minute after **coming** off the bench, rifling a 20-yarder past Simon Moore for his third goal of the season’ [25] («Дайкс вышел из тупика всего через минуту после того, как сошел со скамейки запасных, пробив 20-ярдового Саймона Мура для своего третьего гола в сезоне» – перев. авторов).

- Simple/Indefinite/the Common Aspect: ‘I’ve spoken to physios in the past year and they have said we have no idea how you will carry on **swimming**’ [26] («Я разговаривала с физиотерапевтами в прошлом году, и они сказали, что они понятия не имеют, как я буду продолжать плавать» – перев. авторов).

Таким образом, в сопоставляемых языках методы и формы выражения глагольного аспекта отличаются, но при этом смысловая и семантическая передача всех типов действия выработана и имеется в языках в исчерпывающем виде. Аспект как грамматическая категория никак не ущемляет отражательную функцию языка, независимо от наличия в языке его прямых грамматических форм.

Теперь перейдем к рассмотрению особенностей функциональной семантики и связанной с этим тематических сфер употребления. Продолжаем опираться на исследования М.Ю. Мухина, Х. Данешианшахрбаф (2018) [1; 38] и представим перечень факторов, не вызывающих трудности в процессе изучения глаголов движения в спортивном дискурсе в исследуемых языках.

Тематический дискурс не оказывает влияния на выбор и употребление в речи того или иного глагола движения и легко декодируется при восприятии, если речь идет о

- видах спортивных упражнений, например, велоспорте: (казах.) «1992 жылы ол Парижден Мәскеуге **велосипедпен барды**» [27] / (рус.) «В 1992 году он отправился на велосипеде из Парижа в Москву»;

- способах и среде передвижения в спорте (пешком, на определённом транспорте или таком средстве передвижения, как инвалидное кресло-коляска, что актуально в параспорте и паралимпийских играх). Например, в русск. яз. – езда + на велосипеде; на мотоцикле; в каз.: велосипедпен жүру; мотоциклі + ; в англ.: - *ride a + 'bike'* (велосипеде) / *'motorbike'* (мотоцикле) – перев. авторов.

- наименованиях и дефинициях спортивных состязаний. Например: «21-24 тамыз аралығында Оклахома-Сити қаласында әлемнің жетекші спортшылары қатысқан байдарка мен каноэде есу бойынша АҚШ-тың ашық чемпионаты өтті» [28] («С 21 по 24 августа в Оклахома-Сити **прошел** Открытый чемпионат США по гребле на байдарках и каноэ, в котором приняли участие ведущие спортсмены мира» – перев. авторов);

- спортивных сооружениях, инвентаре, этапах или местах проведения спортивных состязаний и др. Например: 'Шахтер' Конференция лигасының плей-офф кезеңіне шықты» [29] (««Шахтер» **вышел** в плей-офф конференц-Лиги» – перев. автора) или 'Whether it was the pandemic, his price not being met or the forward Tottenham wanted as a replacement not being available, the stars just did not align for him to **move on**' [30] (Будь то пандемия, завышенная цена или нападающий «Тоттенхэма», которого не было в принципе, или же просто звёзды не совпали – ничего не заставит его **двигаться** дальше – перев. авторов);

- целях спортивного мероприятия. «Осыдан кейін жаттықтырушылар Тимановская 4x400 метірлік қашықтыққа жүгіреді деп шешті» [31] («После этого тренеры решили, что Тимановская пробежит дистанцию 4x400 метров» – перев. авторов);

- ситуации, меняющейся в зависимости от эпидемиологической обстановки в мире. например: 'We had no option but to basically **move** the remainder of the Rugby Championship to Queensland' («У нас не было другого выбора, кроме как **перенести** оставшуюся часть чемпионата по регби в Квинсленд» – перев. автора); «Чемпионат мира по хоккею с мячом в Иркутске перенесен на 2022 год» [32];

- видах спорта и спортивных игр, например, (рус.) бег – бегать / (казак.) 'жүгіру' – 'жүгіреді' / (англ.) 'jogging' – 'jog'; (рус.) прыжок – прыгать / (казак.) 'секіру' – 'секіреді' / (англ.) 'long jump' – «прыжки в длину», 'high jump' – «прыжки в высоту»; 'pole vaulting' – «прыжки с шестом»; (рус.) плавание – плавать / (казак.) жүзу – жүзеді / (англ.) swimming – swim. Исходя из примеров, в английском языке некоторые дефиниции требуют уточнения для точной передачи глагола движения в конкретном виде спорта ('high jump' – «прыжки в высоту»; 'pole vaulting' – «прыжки с шестом» или 'hurdle race' – «бег с барьерами» и 'jogging' – «бег трусцой»).

Как нетрудно заметить, когнитивная легкость восприятия содержания глаголов объясняется использованием прямого значения всех лексем, относящихся к коммуникативной ситуации в соответствии со временем, местом и объектом представления. Несмотря на то, что семантическая структура ситуаций, в которых «принимают участие» глаголы движения, неоднородна, главная семантическая актанта предопределяется категориальной семой «перемещение в пространстве». Одновалентность ситуаций с одушевленными участниками детерминирует употребление в спортивном дискурсе глаголов движения во всех трёх языках: казахском, русском и английском, при этом, глаголы движения спортивной сферы ведут себя как самостоятельные слова.

Выводы

Рассмотрение функциональной и лексико-семантической специфики глаголов движения, характера употребления в разнотемных языках в контексте когнитивно-дискурсивной парадигмы наглядно продемонстрировало, что сопоставительный анализ грамматических и общелингвистических свойств глаголов движения в казахском, русском и английском языках позволяет выявить их аспектуальные особенности.

Глаголы движения в казахском, английском и русском языках образуют отдельные

тематические пласты, объединенные категориальными признаками. Искомая лексика имеет особую смысловую нагрузку, хорошо вписывающуюся в спортивный дискурс языков.

Большинство глаголов движения в казахском, русском и английском языках, несмотря на семантическую корреляцию с понятиями «спорт» и «движение», часто имеют перенос-

ное значение, не характеризующее движение (перемещение), как частный или объективный вид действий.

При прямом (или дословном) переводе глаголов спортивного движения с русского или английского языков на казахский и наоборот, как правило, достаточно калькирования дефиниций или контекстуального перевода всей фразы с исследуемым компонентом.

Список литературы

1. Мухин М.Ю., Данешияншахрабф Х. Лексическая пересекаемость денотативных сфер «Спорт» и «Движение»: проблемы комплексной семантики // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. - 2018. – Т. 15.- № 4. – С. 37-43.
2. Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание / Ю.С. Маслов. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 840 с.
3. Маманов И.Е. Вопросы грамматики тюркских языков / Маманов И.Е. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1953. - 252 с.
4. Л. Сабитова Категория вида в русском и казахском языке [Электрон. ресурс] – 2010. – URL: <https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=3092&type=.pdf> / (Дата обращения 31.08.2021).
5. Амирова Ж.Г., Мусатаева М.Ш. Категории вида и аспекта в индоевропейских и тюркских языках [Электрон. ресурс] – 2006. – URL: http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/Philologia/3_amirova.doc.htm (Дата обращения 29.09.2021).
6. Attardo S. Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis / S. Attardo. - New York : Walter de Gruyter, 2001. – 238 p.
7. Verkuyl H.J. Aspectual Issues. Studies on Time and Quantity / H.J. Verkuyl. - Stanford: CSLI Publications, 1999. - 266 p.
8. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка/ Г.Н. Воронцова. - М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1960. - 400 с.
9. Втюрина К.А., Извекова Т.Ф., Краснова О.А. Глаголы движения в профессионально-ориентированных текстах при изучении русского языка как иностранного // Актуальные проблемы изучения языка, литературы и журналистики: достижения, перспективы, инновации: материалы Международной научно-практической конференции. - Абакан: Хакассский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, 2020. – С. 50 – 52.
10. Sky: «Реал» вышел из сделки по Мбаппе [Электрон.ресурс] - 2021. -URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Futbol/transfers/spbnews_NI1397882_Sky_Real_vyshel_iz_sdelki_po_Mbappe/ (Дата обращения 31.08.2021).
11. Тим Цзю – о статусе обязательного претендента на титул: «Соперники не смогут больше бегать от меня» [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Boks/Professionalnyj/spbnews_NI1397097_Tim_Czu__o_statuse_obazatelnoغو_pretendenta_na_titul_Soperniki_ne_smogut_bolshe_begat_ot_mena/ (Дата обращения 31.08.2021).
12. Елизавета Нугуманова: «Многие девочки очень хорошо катаются и занимают высокие места без четверных» [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Figurnoe_katanie/spbnews_NI1397773_Jelizaveta_Nugumanova_Mnogije_devochki_ochen_khorosho_katajutsa_i_zanimajut_vysokije_mesta_bez_chetvernyh_salkhov/ (Дата обращения: 31.08.2021).
13. Norwich man flies paramotor down UK for Alzheimer’s research [Electron. resource] - 2021 - URL: <https://www.bbc.com/news/uk-england-norfolk-58304512> / (Accessed 31.08.2021).

14. Чарльз Оливейра Конор Макгрегорды оңдырмай жеңетінін айтты [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: <https://prosports.kz/kz/news/499522-charlz-oliveira-konor-makgregordy-ondyrmai-zhenetinin-aitty> / (Күні: 31.08.2021).
15. Есет, Т. Бокстан Азия чемпионатында әзірге төрт қазақстандық жасөспірім чемпион атанды [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: <https://prosports.kz/kz/news/514103-bokstan-aziya-chempionatynda-ezirge-tort-kazakstandyk-zhasospirim-chempion-atandy/> (Күні: 31.08.2021).
16. Хоренков, М. Валерий Баринов: «Спартак», который я видел вчера, не обыграет даже «Легию» [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Futbol/europa_league/spbnews_NI1396070_Valerij_Barinov_Spartak_kotoryj_ja_videl_vchera_ne_obygrajet_dazhe_Legiju/ (Дата обращения 31.08.2021).
17. Әлімханұлы жанкүйерлерге үндеу жасады [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: <https://prosports.kz/kz/news/505987-elimhanuly-zhankuierlerge-undeu-zhasady/> (Күні: 31.08.2021).
18. Emons, M. How the Belgian Grand Prix unfolded [Electron resource] - 2021. - URL: <https://www.bbc.com/sport/live/formula1/54910447/> (Accessed: 31.08.2021).
19. Мутаева, С.И. Переносное значение глаголов движения в английском языке // МНКО. -2018. -№3 (70). – С. 405 - 407.
20. Әбдіхалық, Ф. Путинцева US Open турнирінің екінші айналымына өте алмады. Әлем және Қазақстан спорт жаңалықтары [Электрон. ресурс] - 2021. -URL: <https://prosports.kz/kz/news/514263-putintseva-us-open-turnirinini-ekinshi-ainalymyna-ote-almady/> (Күні: 31.08.2021).
21. Tiemoue Bakayoko: Chelsea midfielder joins AC Milan on loan until 2023 [Electron resource] - 2021. - URL: <https://www.bbc.com/sport/football/58388043/> (Accessed: 31.08.2021).
22. Лисин, С. Тамара Дербушева – о стрельбе без промахов в пасьют: «Старалась идти с холодной головой» [Электрон. ресурс] - 2021. - URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Biatlon/spbnews_NI1397354_Tamara_Derbusheva__o_strelbe_bez_promahov_v_pasjute_Staralas_idti_s_kholodnoj_golovoj/ (Дата обращения 31.08.2021).
23. Қазыбек, М. Сергей Морозов: Умар, тезірек сауығып кет [Электрон. ресурс] - 2020. - URL: <https://prosports.kz/kz/news/470714-sergei-morozov-umar-tezirek-sauyyp-ket/> (Күні 31.08.2021).
24. Хабиб – о треш-токе перед боями: «Пусть другие делают за нас эту грязную работу» [Электрон. ресурс] - 2021. -URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/edinoborstva/spbnews_NI1391631_Habib__o_tresh_toke_pered_bojami_Pust_drugije_delajut_zh_nas_etu_graznuju_rabotu/ (Дата обращения 31.08.2021).
25. Queens Park Rangers 2:0 Coventry City [Electronic resource] -2021. - URL: <https://www.bbc.com/sport/football/58289352/> (Accessed 31.08.2021).
26. Tokyo Paralympics: Ellie Robinson’s ‘story of triumph not defeat [Electronic resource]. - 2021. - URL: <https://www.bbc.com/sport/disability-sport/58383911/> (Accessed 31.08.2021).
27. Бақытұлы, А. Әлемдегі ең қарт велоспортшы 109 жасында өмірден озды [Электрон. ресурс] - 2021. -URL: <https://prosports.kz/kz/news/500365-elemdegi-en-kart-velosportshy-109-zhasynda-omirden-ozdy/> (Күні 31.08.2021).
28. Бақытұлы, А. Бірінші рет қазақстандық спортшы байдарка мен каноэде есуден АҚШ чемпионы атанды [Электрон. ресурс] -2021 -URL <https://prosports.kz/kz/news/513510-birinshi-ret-kazakstandyk-sportshy-baidarka-men-kanoede-esuden-aksh-chempiony-atandy/> (Күні 31.08.2021).
29. «Шахтер» Конференция лигасының плей-офф кезеңіне шықты [Электрон. ресурс] - 2021. -URL: <https://prosports.kz/kz/news/511403-shahter-konferentsiya-ligasynyn-plei-off-kezenine-shyky/> (Күні 31.08.2021).
30. Why Kane deserved move & how Spurs have bounced back from turbulent summer [Electron resource] - 2021. - URL: <https://www.bbc.com/sport/football/58379546/> (Accessed 31.08.2021).
31. Токио Олимпиадасында еліне қайтудан бас тартқан белорусь спортшысы аукционға медалін қойды [Электрон. ресурс] - 2021. -URL <https://prosports.kz/kz/news/511338-tokio-olimpiadasynda-eline-kaitudan-bas-tartkan-belorus-sportshysy-auksionga-medalin-koidy/> (Күні 31.08.2021).
32. Чемпионат мира по хоккею с мячом в Иркутске перенесен на 2022 год [Электрон. ресурс] - 2021. -URL: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/bandy/spbnews_NI1397869_Chempionat_mira_po_khokkeju_s_machom_v_Irkutske_perenesen_na_2022_god/ (Дата обращения 31.08.2021).

А.Е. Бижкенова, Р.С. Кенжебекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

**Орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістіктердің аспектілігі мәселесі бойынша
(спорттық дискурста қозғалыс етістіктерінің мысалында)**

Аңдатпа. Тілдердегі етістік аспектісі мәселесі тек жеке грамматикадан ғана емес, сонымен қатар салыстырмалы лингвистикадан да қызығушылық тудырды. Осы уақытқа дейін көптеген тілдерде грамматикалық категория ретінде аспектінің болуы туралы мәселе ашық және пікірталас болып қала береді. Егер орыс тілінде бұл категорияның етістіктегі белсенділігін растайтын ғылыми зерттеулер мен растаудың жеткілікті көлемі болса, онда ағылшын және қазақ тілдерінің көптеген грамматикаларында етістіктің түрлік-уақыттық формаларының өнімділігі туралы айтылмайды. Бұл мақала аспект ұғымын зерттеуге, сонымен қатар салалық дискурстың етістіктерінің функционалдық семантикасының ерекшеліктеріне арналған. Қозғалыс етістіктерінде теориялық тұжырымдар суреттелген. Қозғалыс етістіктері «кеңістіктегі қозғалыс» категориялық семасымен спорттық дискурста денотативті ұғымдар ретінде басым болады.

Түйін сөздер: қозғалыс етістіктері, спорттық дискурс, грамматикалық категория, әрекет түрі және әрекет ету тәсілі, лексикалық-семантикалық тобы, функционалды-семантикалық категория.

A.E. Bizhkenova, R.S. Kenzhebekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**On the problem of aspects of verbs in Kazakh, English and Russian
(based on the example of movement verbs in sports discourse)**

Abstract. The problem of the aspect of verbs in languages has always aroused interest not only from private grammars, but also from comparative linguistics. Until now, the question of the existence of an aspect as a grammatical category in many languages remains open and disputed. If the Russian language has a sufficient amount of scientific research and evidence of the activity of this category in verbs, then many grammars of the English and Kazakh languages do not speak about the productivity of the tenses-temporal forms of the verb. This article is devoted to the study of the concept of aspect, as well as to the peculiarities of the functional semantics of the verbs of the branch discourse. Theoretical statements are illustrated on the movement verbs. Movement verbs with their categorial seme "movement in space" dominate as denotative concepts in sports discourse.

Keywords: verbs of movement, sports discourse, grammatical category, type and mode of action, lexical-semantic group, functional-semantic category

References

1. Muhin M.Ju., Daneshianshahrbaf H. Leksicheskaja peresekaemost' denotativnyh sfer «Sport» i «Dvizhenie»: problemy kompleksnoj semantiki [Lexical intersection of denotative spheres «Sport» and «Movement»: problems of complex semantics], Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Linguistics [Bulletin of the South Ural State University. Ser. Linguistics], 15(4), 37-43 (2018) [in Russian].
2. Maslov Ju.S. Izbrannye trudy: Aspektologija. Obshhee jazykoznanie [Selected works. Aspectology. general linguistics] (M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004, 840 p) [in Russian].
3. Mamanov I.E. Voprosy grammatiki tjurkskih jazykov [Questions of Turkic language grammar] (Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1953, 252 p [in Russian].
4. L. Sabitova Kategorija vida v russkom i kazahskom jazyka [Category of the aspect in Russian and Kazakh [Electronic resource]. Available at: <https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=3092&type=.pdf> (Accessed: 31.08.2021) [in Russian].
5. Amirova Zh.G., Musataeva M.Sh. Kategorii vida i aspekta v indoevropskih i tjurkskih jazykah [Categories of species and aspect in Indo-European and Turkic languages [Electronic resource]. Available at: http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/Philologia/3_amirova.doc.htm (Accessed: 29.09.2021) [in Russian].

6. Attardo S. Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis (New York, Walter de Gruyter, 2001, 238 p)
7. Verkuyl H.J. Aspectual Issues. Studies on Time and Quantity (Stanford, CSLI Publications, 1999, 266 p)
8. Voroncova G.N. Oчерки по грамматике англиского языка [Essays on the grammar of the English language] (M.: Izd-vo literatury na inostrannyh jazykah, 1960, 400 p) [in Russian].
9. Vtjurina, K.A. Glagoly dvizhenija v professional'no-orientirovannyh tekstah pri izuchenii russkogo jazyka kak inostrannogo [On verbs of movement in professionally oriented texts when studying Russian as a foreign language], Aktual'nye problemy izuchenija jazyka, literatury i zhurnalistiki: dostizhenija, perspektivy, innovacii: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii (Abakan, 18-19 nojabrja 2020 g.) [Actual problems of studying language, literature and journalism: achievements, prospects, innovations: materials of the International Scientific and Practical Conference], Abakan: Hakasskij gosudarstvennyj universitet im. N. F. Katanova [Abakan: Hakasski State University named after N.F. Katanov], 2020. P. 50 – 52.
10. Sky: «Real» vyshel iz sdelki po Mbappe [Real Madrid has officially withdrawn from the signing of Kylian Mbappe [Electronic resource]. Available at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Futbol/transfers/spbnews_NI1397882_Sky_Real_vyshel_iz_sdelki_po_Mbappe (Accessed: 31.08.2021)
11. Tim Tszyu – o statuse objazatel'nogo pretendenta na titul: «Soperniki ne smogut bol'she begat' ot menja» [Tim Tszyu named mandatory WBO challenger: there's no more running now [Electronic resource]. Available at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Boks/Professionalnyj/spbnews_NI1397097_Tim_Czyu_o_statuse_objazatel'nogo_pretendenta_na_titul_Soperniki_ne_smogut_bolshe_begat_ot_mena (Accessed: 31.08.2021) [in Russian].
12. Elizaveta Nugumanova: «Mnogie devochki ochen' horosho katajutsja i zanimajut vysokie mesta bez chetvernyh» [Elizaveta Nugumanova: «Many girls skaters skate very well and rank high places without quads» [Electronic resource]. Available at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Figurnoe_katanie/spbnews_NI1397773_Elizaveta_Nugumanova_Mnogije_devochki_ochen_khorosho_katajutsja_i_zanimajut_vysokije_mesta_bez_chetvernyh_salkhov (Accessed: 31.08.2021) [in Russian].
13. Norwich man flies paramotor down UK for Alzheimer's research [Electronic resource]. Available at: URL: <https://www.bbc.com/news/uk-england-norfolk-58304512> (Accessed: 31.08.2021)
14. Charles Oliveira Konor Makgregordy ondyrmaj zhenetinin aitty [Charles Oliveira said he would knock out Conor McGregor [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/499522-charlz-oliveira-konor-makgregordy-ondyrmai-zhenetinin-aitty> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]
15. Eset, T. Bokstan Azija chempionatynda azirge tort qazaqstandyq zhasospirim chempion atandy [Four Kazakhstani juniors have become champions at the Asian Boxing Championship [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/514103-bokstan-aziya-chempionatynda-ezirge-tort-kazakstandyq-zhasospirim-chempion-atandy> . (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]
16. Horenkov, M. Valerij Barinov: «Spartak», kotoryj ja videl vchera, ne obygraet dazhe «Legija» [«Spartak», which I saw yesterday, it will not win even «Legia» [Electronic resource]. Available at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Futbol/europa_league/spbnews_NI1396070_Valerij_Barinov_Spartak_kotoryj_je_videl_vchera_ne_obygrajet_dazhe_Legija (Accessed: 31.08.2021) [in Russian]
17. Alimhanuly zhankujerlerge undeu zhasady [An appeal to fans [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/505987-elimhanuly-zhankujerlerge-undeu-zhasady> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]
18. Emons, M. How the Belgian Grand Prix unfolded [Electronic resource]. Available at: <https://www.bbc.com/sport/live/formula1/54910447> (Accessed: 31.08.2021)
19. Mutaeva, S.I. Perenosnoe znachenie glagolov dvizhenija v anglijskom jazyke [Figurative meaning the verbs of motion in English] MNKO. 2018. №3 (70), 405 – 407 [in Russian]
20. Abdihalyk, F. Putinceva US Open turnirin in ekinshi ajnalymyna ote almady. Alem zhane Qazaqstan sport zhanalyqtary [Putintseva did not set up to the second round of the US Open tournament [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/514263-putintseva-us-open-turnirin-in-ekinshi-ainalymyna-ote-almady> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]
21. Tiemoue Bakayoko: Chelsea midfielder joins AC Milan on loan until 2023. [Electronic resource]. Available at: <https://www.bbc.com/sport/football/58388043> (Accessed: 31.08.2021)
22. Lisin, S. Tamara Derbusheva – O strel'be bez promahov v pas'jute: «Staralas' idti s holodnoj golovoj» [about shooting without misses in pursuit: «I tried to walk with a cool head [Electronic resource]. Available

at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Biatlon/spbnews_NI1397354_Tamara_Derbusheva__o_strelbe_bez_promahov_v_pasjute_Staralas_idti_s_kholodnoj_golovoj (Accessed: 31.08.2021) [in Russian]

23. Қазыбек, М. Сергей Морозов: Umar, tezirek sauygyp ket [Umar, get well as soon as possible [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/470714-sergei-morozov-umar-tezirek-sauygyp-ket> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]

24. Habib – o tresh-toke pered bojami: «Pust’ drugie delajut za nas jetu grjaznuju rabotu» [[Khabib Nurmagomedov’s trash talk before his fight: Let Them Do That Dirty Work [Electronic resource]. Available at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/edinoborstva/spbnews_NI1391631_Habib__o_tresh_toke_pered_bojami_Pust_drugije_delajut_za_nas_etu_grjaznuju_rabotu (Accessed: 31.08.2021) [in Russian]

25. Queens Park Rangers 2:0 Coventry City. [Electronic resource]. Available at: URL: <https://www.bbc.com/sport/football/58289352/> (Accessed: 31.08.2021).

26. Tokyo Paralympics: Ellie Robinson’s ‘story of triumph not defeat. [Electronic resource]. Available at: <https://www.bbc.com/sport/disability-sport/58383911> (Accessed: 31.08.2021)

27. Бақытылы, А. Alemdegi en qart velosportshy 109 zhasynda omirden ozdy [The oldest cyclist in the world has died at 109 [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/500365-elemdegi-en-kart-velosportshy-109-zhasynda-omirden-ozdy> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]

28. Baqytuly, A. Birinshi ret qazaqstandyq sportshy bajdarka men kanojede esuden AQSh chempiony atandy [a Kazakh athlete won the championship of the United States in kayaking and canoeing [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/513510-birinshi-ret-kazakstandyq-sportshy-baidarkamen-kanoede-esuden-aksh-chempiony-atandy> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]

29. «Shahter» Konferencija ligasynyn plej-off kezenine shykty [Conference League reached the playoff [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/511403-shahter-konferentsiya-ligasynyn-plei-off-kezenine-shykty> (Accessed: 31.08.2021) [in Kazakh]

30. Why Kane deserved move & how Spurs have bounced back from turbulent summer [Electronic resource]. Available at: <https://www.bbc.com/sport/football/58379546> (Accessed:31.08.2021)

31. Tokio Olimpiadasynda eline qajtudan bas tartqan belorus’ sportshysy aukcionға medalin qojdy [A Belarusian athlete who refused to return to her homeland after selling a medal in auction [Electronic resource]. Available at: <https://prosports.kz/kz/news/511338-tokio-olimpiadasynda-eline-kaitudan-bas-tartkan-belorus-sportshysy-auksionga-medalin-koidy> (Accessed:31.08.2021) [in Kazakh]

32. Chempionat mira po hokkeju s mjachom v Irkutske perenesen na 2022 god [Bandy World Championship in Irkutsk postponed to 2022 [Electronic resource]. Available at: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/bandy/spbnews_NI1397869_Chempionat_mira_po_khokkeju_s_machom_v_Irkutske_perenesen_na_2022_god (Accessed: 31.08.2021) [in Russian]

Сведения об авторах

Биженова Айгуль Ермековна – филология ғылымдарының докторы, шетел филология кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көшесі, 11, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Кенжебекова Разила Сагингановна – шетел филология кафедрасының 3 курс PhD студенті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көшесі, 11, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Bizhkenova Aigul Ermekovna – Doctor of philological sciences, Professor of Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazhymukan St., 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kenzhebekova Razila Sagynganovna – 3d year of PhD student of Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazhymukan St., 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

А.Н. Рудяков
Л.А. Рудяков*

Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского,
Симферополь, Российская Федерация
*Автор для корреспонденции: leonid.rudyakov@mail.ru

Геофонология русского языка как раздел георусистики

Аннотация. Статья посвящена анализу содержания термина «геофонология» с позиций георусистики, предполагающей учет при изучении языковых единиц особенностей современного глобального языкового пространства, в рамках которого функционирует русский язык. Авторы опираются на принципы лингвистического функционализма, согласно которым язык (в том числе русский) существует в нескольких формах: «инвариант» и «варианты». В качестве инварианта выступает «язык вообще», система языковых единиц и отношений, обуславливающие противопоставленность одного языка всем прочим языкам-инвариантам; вариант же представляет собой эту форму реализации инварианта в определенных условиях.

В статье обосновывается необходимость учета принципиальных отличий при рассмотрении фонологической системы русского языка как средства взаимодействия в рамках отдельных государств, поскольку это обуславливает вариативность реализации единых для русского языка фонем в разных позициях, в качестве которых выступает в том числе иноязычное окружение. Именно различия такого рода обуславливают адаптацию русского языка к тем условиям, которые сложились на территории отдельных государств и в которых протекает социальное взаимодействие носителей русского языка сегодня. В связи с этим в статье на материале русского языка предлагаются теоретические основания для построения действующей и актуальной модели геофонологии, которая отражает специфику взаимодействия русского языка с другими языками. При этом особое внимание уделяется роли различных манифестаций общих фонем, поскольку благодаря им осуществляется реализация языка инварианта в конкретных социальных, культурных, исторических условиях, а также в рамках разных государств, которые используют один и тот же язык в качестве средства социального взаимодействия.

Ключевые слова: георусистика, геофонология, инвариант, вариант, языковая норма, функция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-49-59>

Введение

Предлагаемая статья представляет собой попытку ввести в обиход лингвистической науки понятие, которое в одной из своих работ я именовал «геофонология». А именно, «геофонология русского языка».

Очевидно (и это подчеркнуто в названии статьи), что феномен геофонологии прямо

произведен от концепции георусистики, основы которой изложены в ряде публикаций [1; 2 и др.]. И вновь я веду речь о принципиально новой сущности: как и в случае с моей тщетной попыткой обнаружить в пространстве всемирной паутины хотя бы упоминание георусистики в начале 20 века, поиск в интернете соответствий запросу «геофонология» результатов не дал.

Сегодня такой научной языковедческой дисциплины не существует. Нет такого раздела и в науке о русском языке. Вопрос «почему?» не стоит и задавать: причина – в господствующей в русистике научной парадигме.

Но здесь уместен иной вопрос, тот или иной ответ на который проводит предельно четкую границу между традиционной русистикой и георусистикой.

Вопрос звучит так: а существует ли в мире совокупность явлений, являющихся предметом геофонологии русского языка как языка планетарного, языка «полинационального», то есть обеспечивающего социальное взаимодействие [3] своих носителей не только в РФ, но и за ее пределами?

И конечно же, насколько выделение такого раздела в лингвистике производно от того факта, что объектом георусистики является глобальный, планетарный мир, формируемый вариантами, разновидностями, реализациями русского языка [3], закономерно возникающими как следствие того, что русский язык становится средством социального взаимодействия вне Российской Федерации. Принципиально важно осознавать, что по своему устройству русский языковой мир не может быть отождествлен с простым множеством русофонов. Так же, как человеческий (как и любой иной живой) организм не может быть сведен к множеству клеток.

Для человека, живущего в плену представлений о том, что есть только два варианта русского языка – московский и питерский, – таковой предмет очевидно не существует. Особенности реализации русских фонем в речевой деятельности носителей русского языка, по разным причинам проживающих вне России или изучающих русский язык в качестве неродного или иностранного, в этой системе взглядов автоматически, механически, традиционно осознаются как неправильные, ошибочные, приводящие к «порче».

Это, кстати, весьма удобная «гносеологическая призма». Не исключаю, что мне не удалось бы уйти от нее до сих пор, если бы судьба не обусловила необходимость осмысления происходящих с русским языком изменений

не с точки зрения русиста-россиянина, а с позиции исследователя, находящего не в центральной зоне русского языкового мира.

На мой взгляд, предметом геофонологии русского языка является представляющая громадный научный интерес совокупность реализаций русских фонем, формирующих уникальный звуковой строй русского языка, в – условно говоря – «внероссийских» русских.

Иначе говоря, став георусистом, я не имею права даже помыслить о том, что та или иная реализация той или иной русской фонемы в речи носителей иных языков является правильной или ошибочной. Ее отличие от реализации в российском русском не является ошибкой или пресловутой порчей. Все они заслуживают внимания, изучения, систематизации в геофонологии русского языка. Когда-то на одной из конференций по РКИ докладчик, повествуя о учебниках русского, созданного иностранными авторами, сказала, что «люди так не говорят». Говорят! И будут говорить – вне пределов России и не будучи носителями российского русского.

В связи со сказанным целью статьи является показать общие закономерности применения постулатов георусистики и лингвистического функционализма при описании вариативности языка в рамках современной общей фонологии, ориентирующей на закономерности взаимодействия языков в современном мире.

В основе проведенного исследования лежат метод наблюдения, дедукции, анализа и функциональной интерпретации языковых явлений.

Обсуждение и результаты

Я хотел бы подчеркнуть здесь, что предлагаемая статья не является и не может являться попыткой описания всего множества подобных реализаций. Это статья об отношении к этим явлениям. Статья о способе восприятия этого феномена. Именно поэтому в ней не будет избытка «фактического материала», непосредственный доступ к которому автор «утратил» перестав быть носителем украинского варианта русского языка.

Бесценным и поистине неисчерпаемым источником фактического материала в этом отношении являются работы специалистов в сфере преподавания русского языка как иностранного.

Мне посчастливилось работать в этой области в начале моей преподавательской деятельности. Я достаточно хорошо помню те «вечные» фонетические «болезни», которые были не- или плохо излечимы у носителей тех или иных языков. Грешен: сам считал многие из них «ошибками». Сейчас понимаю, что это не так. Более того, совсем не так, потому что многие «речевые ошибки» в русской речи иностранцев были следствием непреодолимого сопротивления систем их родных языков и были, следовательно, атрибутами соответствующих национальных вариантов русского языка, носителями которых были или, скорее, становились те мои студенты. То, что мы привычно именуем словом «акцент», имея в виду прежде всего произношение, на самом деле присуще всем подсистемам языка.

Среди номинативных единиц, которые мы привычно используем в качестве заведомо понятных и не нуждающихся в пояснении, есть и слово «ошибка». А какое именно содержание кодируется этим знаком?

В «Словаре методических терминов» находим: «Отклонение от правильного употребления языковых единиц и форм... Анализ, исправление и предотвращение О. – важное условие овладения языком в соответствии с его нормами...» [4, с. 182].

В этом весьма полезном для нас высказывании обращает на себя внимание упоминание «правильного употребления» и «норм языка».

Оказывается, мы часто забываем о том, что граница между тем, что мы именуем правильным, с одной стороны, и ошибочным – с другой, условна, подвижна и что «языковая норма», как всякое правило, закон, инструкция, приказ и прочие нормоустанавливающие вещи, являются продуктом некоего общественного договора. Более того, мне хотелось бы хоть раз увидеть ту легендарную книгу, в которой будут собраны и описаны в систематической форме нормы русского языка.

Поэтому мы должны отдавать себе отчет в том, что говоря о «правильном словоупотреблении», мы, по сути дела, говорим об освященном традициями, в той или иной степени канонизированном в научных изданиях и закрепленном в некоем общественном договоре идеальном речевом поведении некоего же идеального русского носителя русского языка.

В этом нет ничего удивительного или «неправильного»: Российская Федерация – центр и основа глобального русского языкового мира, обеспечивающая своим существованием его устойчивость и потенциал развития.

Вопрос в другом. Возможно ли это «идеальное речевое поведение идеального носителя русского русского» в условиях, закономерно и неотвратимо возникающих и существующих в иных цивилизационных условиях, где русский язык призван обеспечить социальное взаимодействие его носителей? Да – наверное!

Но насколько оно устойчиво под влиянием иной «среды», иной картины мира, а главное, – иного государственного устройства?!

Я не боюсь цитировать свои же работы, тем более что «случай Вильгельма», который я считаю, в высшей степени показательным, судьба подарила мне в городе Астана, ставший Нур-Султаном.

Я познакомился с Вильгельмом, который работал водителем в университете и возил нас каждый день на работу и обратно, случайно. Но это случай из разряда «яблок Ньютона», когда ты вдруг начинаешь осознавать то, что не видел раньше. На этой летней школе вместе со мной работали коллеги из Москвы и Тарту. Однажды утром мы ехали на занятия, и кто-то из сидящих в машине спросил, сидя на переднем сиденье, нужно ли пристегиваться. На что Вильгельм ответил: «Готовь штуку и не пристегивайся». Я обратил внимание на то, что коллега из Тарту побледнел. И понял, что слово «штука» для каждого из нас, сидящих в машине, имело разные значения. Вильгельм имел в виду 1000 тенге – это, по-моему, 2-3 доллара. У профессоров из России в сознании возникли 1000 рублей. И это их не испугало.

Для меня, тогда ещё жителя Украины, слово «штука» означало 1000 гривен. Сумма немалая, но не катастрофическая. А для эстонца – 1000 евро!!! Но зарабатывает он 800 евро в месяц.

Оказалось, что слово «штука» для носителей русского языка, живущих в разных странах, имеет разные значения. Почему? Потому что значение этого слова зависит от того, какую именно денежную единицу используют граждане той страны, в которой они живут. Из этого осознания следует важный вывод. Если в словаре в толковании этого слова написано только 'тысяча рублей' [5, с. 1508], то мы имеем дело с традиционным изданием, игнорирующим факт принципиальной и без преувеличения вопиющей полинациональности русского языка. Грядущие словари, которые будут делаться на основе принципов георусистики, обязательно укажут в словарной статье особенности этого значения в различных национальных вариантах русского языка.

«Случай Вильгельма», на мой взгляд, наглядно (для тех, кто готов это увидеть) демонстрирует, что решающее значение для возникновения вариантов русского языка (неплохой термин – нациолект) имеет не территория, не влияние иных языков, а именно иное государство [6, с. 147]. Конечно же, отличия наиболее разительны не в означающих знаков, а прежде всего в семантике языковых единиц, содержащей в совокупности измененную «картину мира».

Конечно, геофонологию в меньшей степени интересуют особенности картины мира, носителями которой по необходимости становятся носители русского языка, являющиеся гражданами иных стран. Здесь решающим фактором, каузирующим варьирование, становится межязыковое взаимодействие и взаимовлияние. И все же нельзя недооценивать роль государства, становящего ареной такого взаимодействия и в той или иной мере канонизирующего его результаты.

Собственно говоря, все, что я писал 10 лет назад об объективно существующих, но со странной последовательностью игнорируемых нами «внероссийских» вариантах реали-

зации русских фонем [1], и составляет предмет геофонологии русского языка.

Здесь можно было бы приводить в качестве примера особенности реализации русских фонем в украинском, белорусском «русских», но суть вопроса об объективности бытия предмета геофонологии не в этом. И количеством примеров ситуацию не изменить и не прояснить.

В предельно простой форме смысл статьи может быть сведен к защите строго определенного понимания, чем именно является фрикативный [x] в украинском русском в качестве реализации фонемы <г>? Если лингвист ответит, что это неотъемлемое свойство украинского варианта русского языка, он готов к превращению в георусиста и геофолога. Если он скажет, что это «неправильное» произношение – увы...

Иногда – и достаточно часто из уст русистов – можно услышать и утверждение, что фрикативный [x] чужд звуковому строю русского языка и заимствован из языка украинского. Между тем, русская орфоэпическая норма требует (!!!) использования именно этого звукотипа в словах *бухгалтер, бухгалтерский, бог, ага, угу, господи* и ряда других. И хотя, по мнению М.В. Панова, высказанному в канонической «Русской фонетике» [7], «[γ] уже не жилец в русской фонетической системе», его принципиальная принадлежность к исконно русскому звуковому строю не должна подвергаться сомнению.

Мне уже приходилось писать о том, что все споры и дискуссии о той или иной точке зрения на феномен варьирования всегда приводят к необходимости определить, какое именно понимание инварианта присуще каждой из них. В нашем случае, ведя речь о фонологии, невозможно избежать ответа на вопрос, каким именно образом геофонология русского языка должна определять фонему.

В своих книгах я последовательно отстаиваю концепцию, базирующуюся на определении естественного языка как знакового орудия регуляции [8]. Язык в этой системе взглядов – система функциональная, поэтому классическая – так называемая «уровневая» – схема

устройства языковой системы, основанная на субстанциональных свойствах языковых единиц, не «работает». Мне доводилось писать о неразрешимых противоречиях, заложенных в основу деления целостной системы языка на «уровни» или «ярусы». В частности, о том, как функционально тождественные номинативные единицы слова и словосочетания оказываются разнесенными по разным стратам на основании формального признака.

Последовательно функциональное видение естественного языка предполагает выделение в его структуре четырех подсистем. Это подсистемы

- строительная, включающая фонемы и морфемы
- номинативная, состоящая из слов и словосочетаний
- коммуникативная – предложения
- регулятивная – тексты.

Таким образом, фонема, на мой взгляд, является основной строительной единицей, функция которой – в формировании идеального облика означающего языкового знака. В этом – основное предназначение фонемы, порождающее ее бытие в системе естественного языка. В идеале именно этот идеальный облик, существующий на уровне языковой абстракции [9; 10; 11] должен быть обозначен буквами и канонизироваться с помощью орфографии. Иначе говоря, слово <молоко> всегда в сознании говорящего и слушающего носителя русского языка формируется этими фонемами.

На «уровне типов» [9; 11] фонема представляет собой «ряд позиционно чередующих звуков» [12, с. 106], который, как я покажу вскоре, и представляет для геофонолога особый интерес, так как аллофонемы, этот ряд формирующие, оказываются по-разному организованы в разных национальных вариантах русского языка.

Ниже речь пойдет о фонеме <ц>, поэтому приведу здесь простую схему, которая покажет, каким образом она существует в фонетическом строе русского языка. Я в данном случае абстрагируюсь от оппозиций, в которые <ц> входит на уровне языковой абстрак-

ции. Почему? Да потому, что варьирование в национальных вариантах этот уровень не затрагивает по определению. Это очень важный тезис: русский язык во всех своих разновидностях остается русским. Но только в одной из них он является российским русским, о котором, собственно говоря, сейчас речь и пойдет. Точнее, о фонеме <ц> в российском русском.

Итак: <ц>

[ц] ...[ц'] ...[дз] ...[тс] ....

И действительно, интересующая нас фонема в литературном российском русском на уровне типов манифестируется названными звукотипами. Если же я исключу слово «литературном» из только что написанного предложения, то манифестаций окажется гораздо больше. Я благодарен Роману Валентиновичу Забаште, доценту моей кафедры в КФУ, обратившему мое внимание на тот факт, что реализация фонем <ц> и <ч> звукотипом [с] привычно для ... русских говоров.

Приведу цитату из работы В.Г. Орловой: «Третий тип употребления аффрикат, являющийся, как и второй, диалектным, исторически связывается с изменением качества той или другой из аффрикат, именно – с утратой ими затвора. Наиболее распространенные разновидности этого типа зависят от того, утрачен ли затвор одной аффрикатой ч' (*ш'ай, ш'асто, кош'ка, но цар', кол'цо, кон'ец*) или одной аффрикатой ц (*ч'ай, ч'асто, ноч', кош'ка, но сар', кол'со, кон'ес*). В первом из этих двух случаев имеет место замена аффрикаты ч' звуком ш', который в других случаях в тех же говорах, как правило, не встречается, а из числа аффрикат остается только ц; употребление этой аффрикаты идет в подобных говорах по законам нормализованного типа языка. Во втором случае в говоре остается одна аффриката ч', но не в результате изменения отношений между ц и ч' (как при чоканье), а в результате совпадения аффрикаты ц с фонемой с.

Редкие говоры, в которых отмечают утрату затвора обеими аффрикатами (*ш'ай, ш'асто, кош'ка; сар', кол'со, кон'ес*), тоже не представляют результатов исторического совпадения аффрикат, а лишь определенное изме-

нение каждой из них при общем различении в период, когда это изменение имело место. Поэтому говоры с утратой затвора в аффрикатах отмечены на карте 4 при помощи варьирования линий красного цвета, т.е. поставлены в связь с говорами, в которых различаются *ч'* и *ц*» [13, с.19]. Сходные данные привела мне в устной беседе О.Г. Ровнова, равно как и коллеги из уральских вузов, принимающие участие в работе одной из секций последнего конгресса РОПРЯЛ в Екатеринбурге.

Это означает, что реальная картина «ряда позиционно чередующихся звуков», который есть фонема <ц> в системе русского языка (подчеркну: русского языка, а не русского литературного языка) намного «эпичнее», чем только что мною изображенная:

<ц>
[ц] ...[дз] ...[тс] ...[ц'] ...[с] ...[с'] ...

И очень важно осознавать, что элементы этого «ряда», находящиеся за пределами границ литературной нормы, являются «ошибочными» только с точки зрения этой самой нормы. С точки зрения самой системы русского языка, – это ценнейший ресурс, арсенал, сокровищница, элементы которой принимают живое участие в формировании диалектов.

Вернусь к геофонологии. И начну, пожалуй, со своего опыта преподавания РКИ в самом начале этой деятельности. Бесценный опыт, к которому я продолжаю обращаться до сих пор. Я думаю, что георусистика переименует «русский как иностранный», или РКИ, в «русский как планетарный» (РКП) или «русский как глобальный» (РКГ), потому что в РКИ накоплен поистине бесценный багаж языковых фактов и знаний, который, на мой взгляд, не могут не быть использованы при создании геофонологии.

Я работал на сильной кафедре методики преподавания русского языка и литературы Симферопольского государственного университета под началом Александры Алексеевны Соловьевой. В группах у меня учились ребята из разных стран.

В одну из летних сессий я принимал экзамен по русскому языку у студента из Лаоса.

Я хорошо его помню, помню, как его зовут. Средних способностей, но очень старательный и упорный. Экзамен он сдавал долго, и когда все закончилось, я понял, что ему хочется продолжить нашу беседу. Я спросил что-то о Лаосе, а потом задал вопрос о русском языке. «Трудно», – сказал Сайтхонг. «Почему?» – спросил я, зная ответ. «В лао нет таких звуков, как в русском». «Каких?» – спросил я, снова зная ответ. Сайтхонг напрягся и сказал: [с], [с], и [с]. Имея в виду, конечно же, [ц], [ч], [ш]....

Я рассказываю об этом, чтобы показать, каким образом менялось мое отношение к этому явлению. Достаточно долго я – к стыду своему – рассказывал эту историю в качестве анекдота. И сегодня – искупая свой грех перед нашей наукой – попытаюсь показать, что на самом деле происходило в тот момент. Конечно, для того чтобы увидеть это, понадобились годы постижения глубин устройства естественного языка.

Итак, носитель языка лао произносит [с], имея в виду, например, <ц>.

С точки зрения преподавателя РКИ привычнее всего считать это речевой ошибкой, как я и делал в те далекие годы. И это действительно ошибка в российском (а тогда – советском) русском литературном языке.

Но сегодня для меня очевидно, что существуют некие непреодолимые барьеры, построенные системой родного языка, которые язык изучаемый не способен преодолеть. Что эти, на первый взгляд, «ошибки», по сути дела, являются атрибутами того варианта или той реализации русского языка, которая необходимо возникает в процессе и результате взаимодействия системы русского языка с системой языка лао. Конечно, важно еще на какой «сцене» это происходит в стране языка родного или изучаемого, но в ситуации разговора о геофонологии этим можно пренебречь, от этого можно абстрагироваться.

Парадоксально, но Сайтхонг совершенно уверен, что он все произнес правильно. Парадоксально, но он недалек от истины!!! (Любопытно, что, если бы события нашей истории развивались бы иначе, можно представить ситуацию, в которой произношение [с] на месте

аффрикат было бы литературным, и студенты из Лаоса испытывали бы намного меньше трудностей в ходе овладения нашей литературной нормой).

Хотим мы этого или нет, возмущает нас это или нет, будем ли мы бороться с этим на занятиях или нет, но в лаосской реализации русского языка наши русская фонема <ц> будет реализована в сильной позиции звукотипом [с]. Я уверен, что есть таланты, способные преодолевать сопротивление системы своего родного языка и в этой позиции произносить каноническую русскую аффрикату. Поэтому реализация в виде [с] не является единственной. Но она явно доминирующая для лаосского русского, и мы должны это признать как данность, как реальность, которую мы обязаны принять и описать.

Удивительным для меня образом в грядущей эре геофонологии привычная картина реализации русских фонем на уровне нормы, или уровне типов, будучи, как мы привыкли думать, «чисто фонетической», потому что речь идет о «чисто фонетических» позициях, прирастает и разветвляется за счет того, в каких именно цивилизационных условиях эта фонетическая позиция существует.

<ц>
[ц] ...[дз] ...
[с] в лаосском русском
[ц'] в украинском русском

И далее с указанием того, каким образом эта и другие фонемы, формирующие русский звуковой строй, реализуются в великом множестве вариантов русского языка, возникающих в разных странах, в которых он «работает» в качестве средства социального взаимодействия, и взаимодействует с разными языками.

Я убежден, что геофонология русского языка станет полноправным компонентом общей геофонологии наряду, в частности, с «геогерманистикой», ведь для германистов признание поливариантности языка не является откровением.

Стоит отметить, что в германистике, и в социолингвистике в целом, особенности ин-

дивидуальных, территориальных и национальных особенностей произношений принято называть «типом произношения» или «акцентом» (manner of pronunciation, accent): «Акцент может характеризоваться местом проживания его носителей (региональный или территориальный акцент), их социоэкономическим статусом, этносом (этнолект), положением в обществе (социальный акцент / социолект), или влиянием **родного языка** носителей (иностранноязычный / иностранный акцент)» [16]. В соответствии с таким определением в структуре глобального англоязычного мира принято выделять несколько групп «английского произношения», в основе разделения которых лежат понятия родного и государственного языка:

- первая группа представляет из себя национальные варианты произношения в странах, где английский язык является родным для большинства населения: Великобритания, США, Канада, Австралия, Новая Зеландия – это «внутренний круг» (inner circle);
- вторая группа – так называемый «внешний круг» (outer circle) – это типы английского произношения, закрепившиеся на территориях, входивших в геополитическое влияние Британской Империи – бывшие колонии: Индия, Сингапур и др., в таких странах английский язык, как правило, имеет статус государственного;
- «расширяющийся круг» (expanding circle) – третья группа, объединяющая в себе страны, где английский язык является самым распространённым иностранным языком, изучаемым в школах и высших учебных заведениях (Россия, Китай) [14].

В данной ситуации интерес представляет первая группа произносительных вариантов, ведь с точки зрения каждого отдельно взятого национального варианта, реализация других вариантов должна считаться «ошибкой». Но ведь в рамках отдельно взятых государств каждый такой вариант считается нормой (а наличие нормы как таковой обусловлено необходимостью ее взаимодействия с любыми другими ненормативными вариантами на системном уровне в рамках национального варианта)

и имеет свой произносительный стандарт (English Standard): Received Pronunciation (RP) в Великобритании, являющийся стандартным по отношению к вариантам «внешнего и внутреннего круга», General American (GA) в США, General Canadian (GenCan) в Канаде, General Australian в Австралии (GenAus) и Standard New Zealand English в Новой Зеландии.

Так, например, в RP фонема <r> в поствокальном положении может реализовываться звукотипами [iə] [ʊə] [eə] [ə], которые находятся на периферии в GA и отсутствуют в нормативном произношении, где <r> реализуется звукотипом [r]:

Received Pronunciation: cure [kjʊə], hair [heə], danger ['deɪndʒə], reader ['ri:də], clerk [kla:k];

General American: cure [kjʊr], hair [her], danger ['deɪndʒər], reader ['ri:dər], clerk[klɜ:rk] [15].

При этом Шотландский вариант английского произношения предполагает четкое произношение [r] в середине и конце слова, а жители восточных и южных штатов Америки предпочитают следовать произносительной норме RP [16; 17], что в рамках принятых в Великобритании и США норм должно считаться ошибкой, но таковой не является, ведь воспринимается с точки зрения геофонологической парадигмы.

Похожую картину можно наблюдать и у одного из представителей «внешнего круга» – индийского английского (General Indian English). Для него характерен вибрационный звукотип [r] и ретрофлексный ударный [r̥]: improve [ɪm'pr̥'u:v], eradicate [ɪ'r̥æd.i.keɪt].

Интересно, что отличия индийского типа произношения английского языка от британской нормы обуславливаются не системными свойствами родного языка, создающего естественные барьеры, а свойствами биологическими, в частности – особенностями артикуляционного аппарата (articulatory set). «Характерной чертой этого аппарата является то, что челюсти соединены свободнее и расстояние между верхними и нижними зубами сравнительно шире, таким образом, ротовая

полость является более и даже слишком открытой, чем это подразумевает стандартное британское произношение» [18].

В «русском английском», наиболее близком нам представителе «внешнего круга», произношение вибрационного [p] (star [star], car [kar]) традиционно считается ошибкой, поскольку оно не соответствует британской произносительной норме. И хотя в рамках RP вибрационный [p] и находится на периферии поля звукотипов, выражающих фонему <r>, в GA он находится ближе к ядерному, нормативному произношению.

Помимо англофонного мира, в качестве примера межнационального взаимодействия, построенного на основе геолингвистических принципов, можно назвать международную организацию франкоязычных стран (или «Франкофония»), первоочередной задачей которой является «продвижение французского языка, поддержка многоязычия и культурного разнообразия» и включающей в себя 54 государства, объединённых по геофонологическому принципу – все они говорят по-французски независимо от реализуемого национального или территориального варианта.

Выводы

Собственно говоря, это и есть ответ на вопрос, поставленный в начале статьи: что именно является предметом исследования геофонологии (если строго следовать постулатам георусистики, то речь должна идти о «геоморфонологии», но об этом стоит поговорить в других публикациях).

Есть еще один важный аспект тех явлений, которые я рассматриваю в этой статье. И очень важный вывод. Русский язык не заимствует элементы звукового строя иного языка в качестве элементов «ряда позиционно чередующихся звуков». Как правило, эти «ряды» достаточны для того, чтобы русский язык мог предоставить человеку, который его изучает, те единицы, которые наиболее близки к его родному языку. Достаточны и закрыты для заимствований. В частности, наш экскурс в диалектную сферу русского языка показы-

вает, что студент из Лаоса использует русские аллофонемы, которые русский язык породил, апробировал в своих говорах и сохранил для той эпохи, в которой они вновь пригодились.

Оказывается, русский язык в своей диалектной системе моделировал те единицы, которые стали актуальными в эпоху русского как полинационального. Ничто не может быть навязано русскому языку того, что нет в его звуковом строе.

Я считаю насущнейшей задачей нашей науки, которая, на мой взгляд, обречена на дви-

жение в сторону превращения в георусистику, начало построения геофонологии.

И конечно же, работа над созданием геофонологии – это ступень к внимательному и последовательному описанию реализаций русского языка в разных странах. Тем более, что времени у русистов не так много: на очереди – косморусистика. Тем более, что она, по сути дела, уже обретает свой предмет в произведениях фантастики, которые – как всегда раньше нас – очень внимательно исследуют футурологи, политологи, трендсетеры и трендвотчеры.

Список литературы

1. Георусистика. Первое приближение: сб. науч. ст / Под ред. А.Н. Рудякова. – Симферополь: Антикава, 2010. – 152 с.
2. Георусистика. Вызовы XXI века: Сб. науч. ст. / Под редакцией А.Н. Рудякова. – Симферополь: Антикава, 2011. – 156 с.
3. Рудяков А. Н. Георусистика: русский язык в глобальном мире / А.Н. Рудяков. – Москва: ЛЕК-СРУС, 2016. – 320 с.
4. Азимов Э. Г., Шукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Шукин. – Москва: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
5. Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт», 2008. – 1536 с.
6. Словарь социолингвистических терминов (под ред. В.Ю. Михальченко). – Москва, 2006. – 312 с.
7. Панов М.В. Русская фонетика. Учебник для университетов / М.В. Панов. – Москва: Просвещение, 1967. – 440 с.
8. Рудяков А.Н. Язык, или Почему люди говорят (опыт функционального определения естественного языка) / А.Н. Рудяков. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Флинта, 2012. – 160 с.
9. Степанов Ю. С. Основы языкознания / Ю.С. Степанов. – Москва: Просвещение, 1966. – 271 с.
10. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л.В. Щерба // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Изд. 2-е, стереотипное. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – С. 24-39.
11. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж.П. Соколовская. – К.: Наукова думка, 1990. – 183 с.
12. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика / М.В. Панов. – Москва: Высш. шк., 1979. – 255 с.
13. В.Г. Орлова. История аффрикат в русском языке в связи с образованием русских народных говоров / В.Г. Орлова. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 209 с.
14. World Englishes: Critical Concepts in Linguistics / ed. by K. Bolton, B. Kachru. L. – New York: Routledge, 2006. – 2744 p.
15. Jones D. Roach P., Setter J., Esling J. Cambridge English Pronouncing Dictionary (18th ed.). – Cambridge University Press, 2011.
16. Trudgill P. The dialects of England / P. Trudgill. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2000. – 168 p.
17. Wells J. C. Accents of English / J. C. Wells. – Cambridge, 1982. – P. 38.
18. Sahgal A. Indian English Phonology: a Sociolinguistic Perspective / A. Sahgal // English World-Wide. – № 9:1, 1988. – p. 51-64.

А.Н. Рудяков, Л.А. Рудяков

В.И. Вернадский атындағы Қырым Федералдық университеті, Симферополь, Ресей Федерациясы

Орыс тілінің геофонологиясы георусистика саласы ретінде

Аңдатпа. Мақала «геофонология» терминінің мазмұнын георусистика тұрғысынан талдауға арналған, орыс тілі жұмыс істейтін қазіргі жаһандық тілдік кеңістіктің тілдік бірліктерін зерттеу ерекшеліктерін ескеруді қамтиды. Авторлар лингвистикалық функционализм принциптеріне сүйенеді, оған сәйкес тіл (оның ішінде орыс) бірнеше формада болады: «инвариант» және «опциялар». Инвариант ретінде «жалпы тіл», бір тілдің барлық басқа инвариантты тілдерге қарама-қайшылығын анықтайтын тілдік бірліктер мен қатынастар жүйесі әрекет етеді; опция белгілі бір жағдайларда инвариантты жүзеге асырудың осы түрі болып табылады.

Мақалада орыс тілінің фонологиялық жүйесін жекелеген мемлекеттер шеңберіндегі өзара әсер ету құралы ретінде қарастырған кезде түбегейлі айырмашылықтарды ескеру қажеттілігі негізделеді, өйткені бұл орыс тілі үшін біртұтас фонемаларды әр түрлі позицияларда, соның ішінде шет тілдік ортада жүзеге асырудың өзгеріштігін анықтайды. Дәл осы түрдегі айырмашылықтар орыс тілінің жекелеген мемлекеттердің аумағында қалыптасқан және қазіргі кезде орыс тілінде сөйлеушілердің әлеуметтік өзара әрекеттесуі жүріп жатқан жағдайларға бейімделуін анықтайды. Осыған байланысты, орыс тіліндегі материалдағы мақалада орыс тілінің басқа тілдермен өзара әрекеттесу ерекшелігін көрсететін геофонологияның қазіргі және қазіргі моделін құрудың теориялық негіздері ұсынылған. Сонымен қатап жалпы фонемалардың әртүрлі көріністерінің рөліне ерекше назар аударылады, өйткені олардың арқасында инвариант тілі нақты әлеуметтік, мәдени, тарихи жағдайларда, сондай-ақ сол тілді әлеуметтік өзара әрекеттесу құралы ретінде қолданатын әртүрлі мемлекеттер аясында жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: георусистика, геофонология, инвариант, нұсқа, тілдік норма, функция.

A.N. Rudyakov, L.A. Rudyakov

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Simferopol, Russian Federation

Geophonology of the Russian Language as a Part of Georusistic

Annotation. The article is devoted to the analysis of the term «geophonology» from the standpoint of georusistics, which assumes the study of language units in the features of the modern global language space, within which the Russian language operates. The authors rely on the principles of linguistic functionalism, according to which language (including Russian) exists in several forms: «invariant» and «variants». The invariant is «language in general», a system of linguistic units and relations, which determine the opposition of one language to all other invariant languages; the variant is a form of invariant implementation under certain conditions.

The article substantiates the necessity of taking into account the principal differences when considering the phonological system of the Russian language as a means of interactions within individual states, because it determines the variability in the realization of phonemes that are common for the Russian language in different positions, including the foreign language environment. It is the differences of this kind that determine the adaptation of the Russian language to the conditions that have developed on the territory of individual states and in which the social interaction of Russian-speaking population takes place today. In this regard, on the material of the Russian language, this article offers theoretical grounds for the establishment of the current and relevant model of geophonology, which reflects the features of interaction between Russian and other languages. Special attention is paid to the role of different manifestations of common phonemes, as they implement the language invariant in specific social, cultural, historical conditions, as well as within various states, which use the same language as a means of social interaction.

Key words: georusistic, geophonology, invariant, variant, language norm, function.

References

1. Georusistika. Pervoe priblizhenie: sb. nauch. st [Georusistics. First approach] / Pod red. A. N. Rudyakova. Simferopol': Antikva, 2010. 152 s.
2. Georusistika. Vyzovy XXI veka: Sb. nauch. st. [Georusistics. 21st century challenges] / Pod redakciej A.N. Rudyakova. Simferopol': Antikva, 2011. 156 s.
3. Rudyakov A. N. Georusistika: russkij yazyk v global'nom mire [Georusistics: Russian in the global world]. Moskva: LEKSRUS, 2016. 320 s.
4. Azimov E. G., SHCHukin A. N. Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponyatij (teoriya i praktika obucheniya yazykam) [New Dictionary of Methodological Terms and Concepts (Theory and Practice of Language Teaching)]. Moskva: Izdatel'stvo IKAR, 2009. 448 s.
5. Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Great Dictionary of Russian language]. Gl. red. S.A. Kuznecov. Spb.: «Norint», 2008. 1536 s.
6. Slovar' sociolingvisticheskikh terminov [Dictionary of Sociolinguistic Terms] (pod red. V.YU. Mihal'chenko). Moskva, 2006. 312 s.
7. Panov M.V. Russkaya fonetika [Russian phonetics]. Uchebnik dlya universitetov. Moskva: Prosveshchenie, 1967. 440 s.
8. Rudyakov A.N. YAzyk, ili Pochemu lyudi govoryat (opyt funkcional'nogo opredeleniya estestvennogo yazyka) [Language, or Why People Speak (An Experience of the Functional Definition of Natural Language)]. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Flinta, 2012. 160 s.
9. Stepanov YU. S. Osnovy yazykoznanija [Fundamentals of linguistics]. Moskva: Prosveshchenie, 1966. 271 s.
10. SHCHerba L.V. O troyakom aspekte yazykovykh yavlenij i ob eksperimente v yazykoznanii [On the threefold aspect of linguistic phenomena and on the experiment in linguistics] // SHerba L.V. YAzykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. Izd. 2-e, stereotipnoe. Moskva: Editorial URSS, 2004. S. 24-39.
11. Sokolovskaya ZH. P. Problemy sistemnogo opisaniya leksicheskoj semantikin [Problems of system description of lexical semantics]. K.: Naukova dumka, 1990. 183 s.
12. Panov M.V. Sovremennyj russkij yazyk. Fonetika [Modern Russian language. Phonetics]. Moskva: Vyssh. shk., 1979. 255 s.
13. V.G. Orlova. Istoriya affrikat v russkom yazyke v svyazi s obrazovaniem russkikh narodnykh govorov [The history of the affricate in Russian in connection with the formation of Russian folk dialects]. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1959. 209 s.
14. World Englishes: Critical Concepts in Linguistics / ed. by K. Bolton, B. Kachru. L. – New York: Routledge, 2006. – 2744 p.
15. Jones D. Roach P., Setter J., Esling J. Cambridge English Pronouncing Dictionary (18th ed.). – Cambridge University Press, 2011.
16. Trudgill P. The dialects of England / P. Trudgill. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2000. – 168 p.
17. Wells J. C. Accents of English / J. C. Wells. – Cambridge, 1982. – P. 38.
18. Sahgal A. Indian English Phonology: a Sociolinguistic Perspective / A. Sahgal // English World-Wide. – № 9:1, 1988. – p. 51-64.

Сведения об авторах:

Александр Николаевич Рудяков – В. И. Вернадский атындағы Қырым Федералдық университеті, Симферополь, Ресей Федерациясы

Леонид Александрович Рудяков – В. И. Вернадский атындағы Қырым Федералдық университеті, Симферополь, Ресей Федерациясы

Alexandr Nikolaevich Rudyakov – V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Simferopol, Russian Federation

Leonid Alexandrovich Rudyakov – V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Simferopol, Russian Federation

Г.Т. Мұхамеджанова*
А.Т. Мұхамеджанова

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: elnur-09@list.ru

Көріктеуіш тілдік құралдар: лингвомәдени талдау*

Аңдатпа. Мақалада тілдік құралдардың лингвомәдени сипаты қарастырылған. Көріктеуіш құралдар қай ұлттың әдеби тілінде болсын негізгі сөздік қорына, сөз қолдану шеберлігі, яғни шешендік өнерінің дамуы мен сол ұлт тілінің ақпараттарды жеткізу мүмкіндігіне байланысты түзіліп қалыптасады. Оның өзгешілігі халықтың айналадағы дүниені көркемдік ой-сезіммен қабылдауына, яғни бейнелі ойлау жүйесіне, оның алуан түрлі болып келуіне байланысты. Қазақ тіліндегі көріктеуіш құралдардың жалпы табиғатын, көркем туындыда (мәтінде, мәнмәтінде) қолданылу ерекшеліктерін және қолданылуының себептерін анықтау барысында олардың құрамындағы әрбір тілдік бірліктің мағыналық құрылымын, семантикасын, тіркесімділік қабілетін, тіркескен сөздің семантикалық интерпретациясын, тіркесім құрамындағы мазмұндық семантикалық қатынастарды зерделеу маңызды және қажетті. Бұл арқылы мәтін авторының лингвистикалық және лингвомәдени құзыреттілігінің деңгейін бағамдауға болады. **Түйін сөздер:** көріктеуіш тілдік құралдар, бейнелеуіш құралдар, метафора, эпитет, теңеу, лингвомәдениеттану.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-60-69>

*Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2021-2023 жылдарға арналған ШЖК АР09259495 «Жаңартылған білім мазмұнын жүзеге асыру жағдайында көріктеуіш тілдік құралдарды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (орта білім беру жүйесі бойынша) гранттық жобасымен қаржыландырылған.

Кіріспе

Мәдениет пен тіл ерте замандардан бері өзара үздіксіз қарым-қатынаста дамып келеді. Адамның тұрмысындағы, салты мен дәстүріндегі барша мәдени құндылықтар үнемі тілінен көрініс беріп отырды. Өмірлік білімінің негізінде қалыптасқан озық ой үлгілері, ұшталып, қырланған ұғым-түсінігінің барлығы белгілі бір дыбыстық тұлғалармен, яғни сөздермен таңбаланды. Тілдік құралдардың халық мәдениеті дамыған сайын

соған лайықталып, ақпарат жеткізу қабілеті жетіліп, қолданыстағы икемділігі артып, тұрақты тілдік формалары қалыптасады. Ол формаларының қатарына дәстүрлі көріктеуіш құралдарды жатқызуға болады. Бұл, бір жағынан, тілдің икемділігі мен мәдениетінің әрі мәдени дәрежесінің көрсеткіші. Мысалы, *еліктің лағындай, екі көзі ботадай, нұрлы жанар, қарақат көз, талшыбықтай майысқан* т.б. тұрақты теңеулер сүйкімділікті, нәзіктікті білдіретін эмоциялық реңкке ие сөздер. Тілдік тұрғыдан олардың мағыналары мен сол мағы-

надағы түрлі эмотивті ақпараттардың сипатын танысақ, мәдени тұрғыдан сол сөздердің шығу тегіне, яғни сол сөзбен аталып тұрған зат пен құбылыстың ұлттық танымдағы орнына мән береміз. *Еліктің лағын, ботаның көзін, қарақаттың түсін, талдың шыбығын* өзге ұлттың көзімен қарау бар да, қазақтың көзімен қарау бар. Қазақтың көзімен біз жай ғана қарай алмаймыз, осы сөздердің мазмұнына байланысты таным кеңістігіміздегі ертеден орныққан ұғым-түсініктеріміз оған мүмкіндік бермейді. Ботаның көзін басқа ұлт өкілінің, ғасырлар бойы малмен етене өмір кешіп келе жатқан қазақ секілді сезінуі екіталай. Сезінгеннің өзінде де, кездейсоқтық болмаса, дәлме-дәл қайталауы қиын.

Сол секілді қазақ халқының тұрмысы мен тіршілігінің негізінде ұлттық мәдениетінің негізгі тұғырлары орнықты, олардың қатарына халықтың жануартану, өсімдіктану, табиғаттану әлемі арқылы қалыптасқан көріктеуіш тілдік құралдардың кешенін жатқызуға болады.

Зерттеу әдістері

Семантикалық талдау – лингвистикалық әдістің бірі; сөздің ішкі мағынасын, бірнеше сөз дәнекерлескен жағдайда туындайтын жаңа мағынаны анықтау мақсатында жеке сөздің, семалық, семемалық құрылымы қарастырылады.

Компонентті талдау – сөз мағынасының құрылымын анықтау әдісі. Компоненттік талдау арқылы тілдік құралдардың құрамындағы әрбір тілдік бірліктің мағыналық құрылымын, семантикасын, тіркесімділік қабілетін, тіркескен сөздің семантикалық интерпретациясын, тіркесім құрамындағы мазмұндық семантикалық қатынастарды зерделей аламыз.

Лингвомәдени талдау – бағалаушылық, қарқындылық, образдылық, экспрессиялы-эмоционалдық тұрғыдағы тілдік құралдардың семантикасында, екінші лексемамен тіркескен жағдайдағы семантикасында ұлт мәдениетінің экстралингвистикалық мазмұнының көрініс табуы.

Талқылау

Тілдегі әрбір сөз сол тілді қалыптастырушы әрі тұтынушы халықтың дүниетанымынан хабар береді. Яғни белгілі бір тілдік тұлға (индивид) заттың немесе құбылыстың сырларын тани келе, оны белгілі бір сөзбен атайды, ол атауды қоғамның барлық мүшелері пайдаланғанда, тану процесі кеңейіп әрі тереңдей түседі. Біршама уақыт өткенде жинақталған ұғымдар арқылы әлгі сөздің мағынасы толығып, ол атап тұрған зат не құбылыстың көпшілік түсінігіндегі болмысы сомдалады. Атауға ие болған зат немесе құбылыстың айналасында баршаға ортақ тұрақты көзқарас қалыптасады – бұл сөздің нормалануының көрсеткіші. Тіл мәдениетінің бір көрсеткіші – тілдік норма. Ғасырлар бойы тәжірибеде сыналып, ұлттық болмысы сомдалып, біртұтас кешенді жүйесі қалыптасқан ұлы мұраның қалыбы мәдени сапасының басты белгісі болып табылады. Біртұтас кешен аясына, түрлі салаларға бөлінетін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормалар шоғырланған. Тілдің сапасына қойылатын шарттар негізінен осы нормаға сәйкес айқындалады.

Бірақ әрбір жеке адамның сөйлеу актісінде объективті, субъективті элементтер қатар орын алып отырады. Мәселен, Абай шығармаларында кездесетін «Гүл мен ағаш *майысып қарағанда, Сылдыр қағып, бұраңдап* ағады су» немесе «нұрлы ақыл» деген тіркестердегі *майысып қарау, нұрлы ақыл дегендер жоғарыда аталған нұрлы жанар, талшыбықтай майысқан* деген тұрақты тіркестерді салыстыра қарағанда, субъективті, жеке қолданыстың көрінісі. Бірақ бұл тіркестер – халық пайымындағы образдылықтың прототиптері, сондықтан оларды танып-білу қажет. Бұл ретте концептілік талдау, лингвомәдени сипаттарды анықтау қажет болады. Өйткені мәтін көлеміне түскен сөз де, жалпы мәдениет те интерпретацияны талап етеді. Интерпретация жүргізілгенде, адам санасындағы үдерістерге, яғни сөзді танып-білуге әсер етуге болады. Жалпы мәдениетте де, тілде де консервативтілік пен жаңашылдық қарама-қайшы келіп, өзара күресіп отырады. Ұлт мәдениетін сақтау жолында қазақтың

ежелгі салт-дәстүрлерін енгізе отырып, олардың қатарына қазақ тарихы мен тұрмысында болмаған жаңашыл дәстүрлер де енгізілуде. Олар жайындағы көзқарастарда консервативтілік және жаңашылдыққа бейтарап тұрғыдан қарау, сондай-ақ қолдау жағдайы да бар (бұған үйлену тойының салтына енгізілген және орныға бастаған шырақ жағылған торт ұсыну жайын атап өтуге болады). Сол сияқты тіл қолданысында да бұрыннан бар сөздерді, әсіресе тұрақты тіркестерді бұзбай қолдануды талап ету жағдайы бар. Бірақ жоғарыда атап өткеніміздей, тілдің стандарттылыққа бет бұруы, ең бастысы – тіл байлығын меңгерудің бәсең дамуы салдарынан тілдік бірліктердің тұрақты құрылымы өзгерген бірқатар фактілер орын алуда. Мысалы, *Біреудің жоғын біреу ысқырып жүріп іздейді (салыстырыңыз: біреудің жоғын біреу өлең айтып жүріп іздейді) немесе Қарауытып бүйе аяқтанып алған қалың қас үрні-түрні; соғымның етіне тояттап* бусану («Қазақ әдебиеті» газеті, 2019) дегендер тіл қорындағы байлыққа консерватив көзқараспен қарағанда, сөз мәдениетіне нұқсан келтіретін нормадан ауытқушылық болып табылады.

Лингвомәдениеттану ғылымы бойынша мәдени маркерленген тілдік бірліктерді анықтау және олардың қандай дереккөздерде орын алатынын белгілеу маңызды болып табылады. Осыған байланысты ғылымда лингвомәдени бірлік (лингвокультурема) термині ұсынылған. Әзірше зерттеулерде аталып жүрген лингвомәдени бірліктер төмендегілер:

1. Халық пайымында орныққан символдар, стереотиптер. Мәдени символдар мен мәдени стереотиптер тіл қолданысқа түскенде жалпы мәдениетті танытады, олар халықтың қабылдауы мен түсінуін көрсетеді. Қазақ ұғымында «қоңыр» немесе «сары» сөздері символ қатарларын құрайды. «Сары күз», «қоңыр күз», «қара күз» т.б. секілді тарихы тереңнен бастау алатын дәстүрлі тіркестер тілімізде – қазақы ұғым атауы. Құрамындағы сын есімдердің сындық мағынасынан гөрі сапалық бояуы қою, яғни ауа райының сипатынан да хабар береді. Көркем шығармаларда көбіне күз суреттерін беруде көріктеуіш құрал ретінде де қолданылады. «Қазақ әдеби тілінің сөзді-

гінде» «Сары күз. Күн салқындап, дала сары ала тартқан күйге енген кез; нағыз күз», «Қоңыр күз. Күздің ауа райы жылы және құрғақ кезі», «Қара күз. Күздің ортасынан асқан шеніндегі суық мезгіл, нағыз күз, суық күз» [1, 132]. Қазақтың дәстүрлі ұғымындағы бұл сөздердің тура мағынасы осындай. Бұл орайда қазақ даласының табиғаты мен ұлттық таным аясындағы күз туралы ұғымдардың сипаты тура мағынасында беріліп отыр. Енді мынандай бір мысалдар арқылы күз сөзінің көріктеуіш құрал ретіндегі қызметіне тоқталып көрелік. Күзгі табиғат бояуы мен суреттері ақын танымында қорытылып, көркем сезімдерді жеткізудің құралына айналады: «Тырау да тырау тырналар ұшқан қоңыр күз, Сұрауда жүр-ау қайда екен біздің қоңыр қыз» (Ә. Ботпанов). «Күз жетсе қоңыр самал боп» (Е. Раушанов). Қоңыр күздің суреттері мен қоңырқай көңіл-күйі бірін-бірі толықтырып, өлеңнің көркем болмысы оқырман сезіміне әсер етеді. «Қоңыр күз» тіркесінің ақын қиялы арқылы мағыналық кеңістігі осылайша құлашын кеңге жайып отыр. Осы секілді «сары күз» тіркесінің де көріктеуіш құрал ретінде қолданылғанда мағыналық аясының кең екенін көруге болады:

Сары дала, қайың да сары, қайғым да,
Сары уайыммен сандалып сабылмаймын ба?

Сары күз кетсе жыл салып қайта қауышар,
Сары алтын уақыт осылай оралмайды ма?
(А. Сейдәзім)

Ал «қара күз» тіркесінің қолданысынан күз мезгіліндегі ауа райының болмысы кейіптеу арқылы көрінеді. Сол мезгілдегі табиғаттың мінезі адам кейпінде беріледі:

«Қаһарға мінген қара күз

Тұратын тыста ысқырып» (Е. Раушанов) немесе «Қалжырап жатыр қара күз» (Е. Жақыпбеков) – деген жолдардан кейіптеу түріндегі көріктеуіш құралдарының тамаша үлгілерін көреміз. Осы өлең жолдарындағы қолданыстар тек қазақы таным үлгісінің негізінде дамып жетіліп, жаңа сапалық деңгейге көтерілген. Табиғат суреттерін кейіптеу Абай өлеңдерінде шеберлікпен сомдалатынын «Сұр бұлт түсі суық, қаптайды аспан» (Абай)

т.б. секілді жолдардан жақсы білеміз. Осы ақындардың тіліндегі «қаһарға міну, тыста ысқырып тұру», «қалжырау» немесе Абайдың күзді кейіптеуіндегі «түсі суық» тек адамға ғана тән әрекеттер мен сындық белгілер.

2. Екінші тілдік бірлік ретінде фразеологизмдерді атауға болады. Орыс тіл білімінде бұл жайт В. Телияның және оның мектебі өкілдерінің зерттеулерінде терең қарастырылған. Лингвомәдени сипаты бар орыс тілі фразалық тіркестері бойынша ауқымды эмпирикалық материалдар жинақталған, сөздіктер жасалған. Қазақ тіл білімінде фразеологизмдер көптеген зерттеулердің негізгі тірегі болып келеді. Қажетті мәлімет беретін ауқымды лексикографиялық еңбектен (І. Кеңесбаев) басқа да фразалық тіркестердің сан салалы қырлары талданған және талдану үстінде. Лингвомәдениеттану аясынан қарастырғанда, фразалық тіркестердің талданатын тұстары да жеткілікті, қазіргі кезеңде әртүрлі типтегі дискурстарда фразалық тіркестердің қолданысы, мәдени коннотацияға ие фразеологизмдерді жеке адамның тілдік құзыретінің көлемінде қаншалықты екендігі анықталып, талдауды қажет етеді. Қазақ тілі фразеологизмдерінің қазіргі тіл қолданысындағы сипатын белсенді фразалық тіркестер және бәсең қолданыстағы тіркестер деп екі топқа шартты түрде ажыратуға болады. Өйткені қазіргі қазақ тілінде сөйлейтіндердің қабылдауында белсенді орныққан фразалық тіркестер бар да, көркем шығармаларда ғана ұшырасатын, жалпы қолданысқа аз қатысатын тіркестер бар.

Мысалы, «Елең-алаң» романында қолданылған *ит арқасы қиянда, көзбен көріп, қолмен ұстатқандай; қолымен от көсеу; көз сүзу; көңілі су сепкендей басылды; ит етінен жек көру; қол ұшын беру; қызыл шеке болу; төбесін көкке жеткізу; екі езуі екі құлағына жету; айы оңынан туып, тасы өрге домалау; төбесі көкке жеткендей; көз майын аямай сарқу, қалтасын қағу; зарығып көрген; көздеріне шоқтай басылады; көздің жауын алады* (Елең-алаң) типтес тұрақты тіркестердің немесе «Ақ боз үй» шығармасындағы *Пахраддин сәл ығысып, бұған көз қиығын тастады. Бірақ тіс жармады, Қабағы қарс*

жабылып түн өлкесіне бұ да қарады. Ақыры шыдамады, талағы тарс айырылды. Ойы осы жерге келгенде зығырданы қайнады деген мәнмәтіндегі фразеологизмдер функционалдық стильдерде таңдалып, негізінен көркем әдебиет тармағында жұмсалады. Олардың лингвомәдени мазмұны жоғары. Сондықтан қазіргі тілдік тұлғаның лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыруда қазақ тілі фразеологизмдерінің белсенді қолданысқа түсу жолдарын қарастыру қажет болады.

3. Сөз болып отырған саланың лексемадан бастап тұтас мәтінге дейін нысан мен мазмұнды қамтитын кешенді тілдік бірліктері де бар. Бұл қатарда ұлт мәдениетінен ассоциация тудыратын **көріктеуіш құралдарды** атап көрсетеміз. Зерттеу еңбектерде тілдің көріктеуіш құралдары лингвомәдени бірлік ретінде арнайы аталмағанымен, этнореалий сөз, халық түсінігіндегі образдың тіректері ретінде қарастырылып өтіледі. Нақты айтқанда, көріктеуіш құралдардың лингвомәдени мазмұны жеке-дара талданбай келеді.

Кейбір еңбектерде мәдениеттің бейнесін беретін образдылық айтылады [2]. В.Н. Телия лингвомәдени мазмұны айқын байқалатын тілдік фактілерді одан әрі жинақтау арқылы лингвомәдениеттану саласының объектілерін одан әрі кеңейте түсу қажет екендігін айтады [3, 26]. Осы тұрғыдан қарағанда, көріктеуіш тілдік құралдардың қатарындағы мәдениеттен хабар беретін, мәдениет пен халықтың қабылдауынан ассоциация арқылы жасалған көріктеуіш тілдік құралдар да лингвомәдени бірлік ретінде танылуы әбден заңды.

Жоғарыда айтылғанындай, ғалымдар концепт ретінде абстрактілі ұғымдарды алады. Ал қазақ пайымында жеке сөз арқылы ассоциация көбірек туындайды да, осы жеке сөз көбіне-көп абстрактілі ұғымға айналып кетеді. Қазақ лексикасының қорындағы *ай, күн, ағайын, мойыл, қарақат, бота, елік, көз, қарлығаш* типтес нақты лексикадан *басқа абырой, нұр, тіл, намыс, күй, арман, қоңыр, сары, жасыл, қара, ел, тыныштық, қайрат, тәуекел, батырлық, дүние, пенде* тәрізді көптеген сөздердің тірек болуы арқылы жасалатын **теңеу, метафора, мето-**

нимия, синекдоха, эпифора, эпитет сияқты сан түрдегі көріктеуіш құралдарда лингвомазмұн терең. Оларды оқыту-меңгерту, коммуникативтік актіде белсенді қолданысқа айналдыру маңызды. Осы арқылы қазақ тілінің өміршеңдігін тұрақтандыра түсуге болады.

Көріктеуіш тілдік құралдардың лингвомәдени сипатына қатысты нақтылай түсетін жайттар бар. Оның ең бастысы – образдылық жасау кеңістігінің барынша өрісті екендігі. Қазақ тіліндегі тұрақты көріктеуіш құралдармен қатар, әсіресе көркем әдебиетте сан түрлі жаңа / авторлық қолданыстың образ / субъективті образ / стильдік қолданыс түріндегі бірнеше параметрлермен бағалауға болатын, тұрақты көріктеуіш құралдардан тыс тілдік бірліктер кездеседі. Олардың прагматикалық мәні аса жоғары.

Бірнеше мысал келтіреміз:

Онсыз да от басқандай болып отырған түрік сұлтанының бір күні оң құлағынан, бір күні сол құлағынан сыбырлап, қолтығына шоқ басты; бірі шыңның басынан, екіншісі етегінен тіл қатқан; Шошаңдаған қамшылары біресе қалың шерудің ортасындағы көп күймені, біресе айналадағы жаңғыз сырғауыл жақты нұсқайды; атан жіліктей жігіт келді; Кешегі жер көкіректердің кеудесі бүгінде қалай-қалай өр боп кеткен, кешегі өр көкіректердің кеудесі бүгінде қалай-қалай жер боп қалған! (Ә. Кекілбаев);

Өзінің түрі мынау жаман торының арқасында суырыша сопайып отырған. Шоқпыт үйден шыққанын былай қойғанның өзінде, қара басынан да бір көз қонақтар ерекше қасиет табылмайды-ау; Қысық көз, арық пышақтың қырындай сопайған қара бозбала (С. Елубай); Қайыс белбеулі, қайыс қара жігіт; ашамай сүйекті ірі жігіт; жел ұрған құрақтай; ай сүттей; қоян тобығындай; қарлығаш қанатындай (Д. Досжан) мәнмәтіндері мен сөз тіркестерінде көріктеуіш құралдардың сан түрі – теңеу, эпитет, эпифора, синекдоха, қайталамалар бар. Бұлардың лингвомәдени мазмұнын танытып және дәлелдеп тұрған лексемалар – шоқ, етек, тіл, қамшы, көкірек, кеуде, қара, пышақ, қайыс, құрақ, ай, сүт, тобық, қарлығаш, атан жілік, сүйек сияқты лингвомәдени мазмұндағы, халық пайымында ассоциация тудыра-

тын тілдік бірліктер – константтар және олар автор тарапынан жасалғандар болғанымен, лингвомәдени бірлік ретінде танылады. Оларды қазақ тілін жетік білетін субъект бірден ұғынады. Берілген лексемаларды лингвомәдени бірлік деп танудың басты тірегі – олар ұлттық құндылықтардың құрамдас бөліктері; менталдылықтың үлгілері, сондықтан осы сөздер арқылы жасалғандар тың / жаңа / стильдік қолданыс / авторлық қолданыс болғанымен, тіл байлығының бір көрінісі болып табылады. Міне, сондықтан оларды ресімдеу (тіркеу) маңызды. Әрине, тың сипаттағы көріктеуіш құралдар нормативті сөздіктерге енгізу міндетті емес екендігі мәлім. Бірақ тілдің ұлттық корпусы жасалатын жағдайда лингвомәдени бірліктердің арнаулы сөздігі жасалуы тиіс және олар семантикалық, логикалық, философиялық тұрғыдағы анықтамалармен берілуі тиіс.

Бұдан бұрын көрсетілген, лингвомәдени бірлік ретінде аталған тілдік бірліктердің лингвомәдени мазмұнын, сөз жоқ, белгілі бір әдістерді қолдануға тура келеді. Нақты айтқанда, белгілі бір тілдік бірліктің, мысалы, көріктеуіш құралдың құрамындағы жеке сөздің ұлттық мәдениеті мен тарихына, қоршаған ортаны қабылдау пайымына байланысы бар екендігін дәлелдеу үшін белгілі бір әдісті қолдану қажет болады. Бірақ осы сала бойынша ғылыми еңбектерде лингвомәдени (лингвокультурема) айқындап беретін нақты бір әдіс аталмайды.

В. Воробьевтің пікірінен, лингвомәдени бірлік тілдік және тілден тыс мазмұнның бірлігі болып саналатын кешенді тілдік бірлік болғандықтан, көптеген еңбектерде бұл бірліктерге семантикалық талдау жүргізіледі.

Лингвомәдени бірлікті ажырату үшін танымдық-мәдени интерпретация әдісін қолдануға болады. Мысалы, қазақ ұғымында *қарлығаш* сөзі фразеологизмдердің, тұрақты тіркестердің, паремияның, түрлі образдардың құрамында кездесіп, белгілі бір ұлттық танымды білдіреді. Ұлттық таным тұрғысынан қарағанда, «*қарлығаш* – тіршілікке, тіршілік иесіне, адамзат баласына әрқашан қамқорлық жасауға тырысатын, мейірімді, қайырымды

құс. *Қарлығаш* – жақсылықты әкелуші, жақсылықтың нышаны. *Қарлығаш* – сұлулықтың белгісі» осылай тарату танымдық-мәдени интерпретацияның үлгісі болып табылады. Бұған *қарлығаштың қанатындай, қарлығаштың қанатымен су сепкендей, қарлығаш қас, алғашқы қарлығаштар* сияқты тіркестер қалыптасқан.

Көріктеуіш тілдік құралдар *масс-медиа тілінде* ерекше орын алады. Қазақ тіліндегі көріктеуіш тілдік құралдардың басты сипатына ғылыми еңбектерде негізінен көркем әдеби шығармалардың тілдік-жанрлық ерекшеліктері тірек болып келгені белгілі. Сөйтіп, көріктеуіш тілдік құралдардың функционалдық стильдердің басты түрлері бұқаралық ақпарат құралдарында қолданысы жеке-дара талдана қоймаған. Шын мәнінде, бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде, олардың жазба нұсқалары – мерзімді басылымдар қазақ тіліндегі көріктеуіш құралдардың барлық ерекшеліктерін дамыта алады.

Мерзімді баспасөз құрылымы жанры мен тақырыбы жағынан сан түрлі болатындығы белгілі. Жалпы, ғалымдар газет мәтінінде «стильдердің араласуы» жоғары екендігін, фактілік, талдамалық ақпаратты жеткізуде тіл қорының барлық дерлік бірліктері қолданылатындығын көрсетеді. Оның үстіне қазіргі қазақ баспасөзі ақпарат беруші функциядан гөрі қабылдаушыға әсер ету функциясын үстем етеді. Сондықтан қазақ баспасөзінің қазіргі тілінде еркіндік, ақпаратты жеткізуде тілдің образды нұсқаларын, оның ішінде көріктеуіш құралдарды пайдалануы басымырақ көзге түседі. Әсіресе ғалым Қ. Есенова атап өтетін ғаламның ақпараттық бейнесін жеткізетін көріктеуіш тілдік құралдардың қолданысы көлемі мен сапасы жағынан аса жоғары. Көріктеуіш тілдік құралдардың тілдік (язык) және сөйленіске (речь) тән, авторлық, индивидуалды қолданыстары фактілік ақпаратты коммуникативтік стратегияны атқару мақсатында жиі пайдаланылады. Бұрынғы кезеңдерде осындай авторлық, индивидуалды қолданыстар сөз мәдениеті тұрғысынан көбіне-көп стильді ауытқушылық тұрғысында бағаланып келген еді. Қазіргі тұстағы тілдік бірліктерді пайдаланудағы еркіндік мәселеге жаңа бағыттардың

аспектісінен қарауды қажет етеді. Адресанттың (газет мәтінін жазушының) тілдік бірліктерді пайдаланудағы еркіндігі қазіргі кезеңде антропоэзектік бағыт тұрғысынан да талдануы қажет.

Орта есеппен 290 тілдік бірліктен тұратын «Ұлт рухына дем берген. Белгілі қаламгер, киносценарист, аудармашы Жұмабай Тәшенов биыл 90 жасқа толар еді» деп аталатын газет мәтіні («Түркістан» газеті, 2015 жыл, 5 қараша) негізінен фактологиялық ақпарат беруді мүдде еткен. Онда публицистикалық стильге тән стильдік байлаулы лексикамен қатар нақты фактілерді дәлелдейтін жер-су атаулары (Алматы, Қарақалпақстан, Бесқала – шамамен 5%), номенклатуралық атаулар (жарияланған еңбек, кітаптар, кинофильмдер атаулары – шамамен 10%), кісі есімдері (Әлия Молдағұлова, Әмина Өмірзақова, Шәмшет, Күнжан, Қадір Мырза-Әлі, Иран-ғайып, А. Фадеев, Н. Некрасов және т.б. – шамамен 10%) қолданылған. Сонымен қатар автордың коммуникативтік стратегиясы оқырманға әсер ету, пікірге қозғау салу болғандықтан, көріктеуіш тілдік құралдардың сан түрі кездеседі. Олар шамамен мәтіннің 30%-ын құрайды.

Мерзімді баспасөз тілі (кең көлемде атағанда публицистикалық стиль) – қазақ әдеби тілінің барлық мүмкіндігін көрсететін әрі сақтайтын маңызды сала. Оқырмандарды сауаттылыққа, сөздерді, тіркестерді дұрыс айтуға, жазуға үйрететін тәрбие құралы болып табылады. Публицистикалық стильде жазылатын шығармалардың басты белгілері – әсер ету, иландыру, императивтік (үстемдік), көпшіліктің назарын аудару, сендіру, саяси бағыттың айқын болуы. Бұл барша тілдердегі публицистикалық стильге қойылатын талап. Ал осы талаптардың орындалуы жеке тілдердің өзіндік ұлттық ерекшеліктерімен тікелей байланысты жүзеге асады. Жоғарыда келтірілген мысалдарда тілдік көріктеуіш құралдардың прагматикалық қуаты аса күшті. Сонымен қатар автор тарапынан қолданылған екі құбылыстың қарым-қатынасының ұқсастығынан немесе контраст болуынан пайда болғандар (метафора); мағынасы тығыз

байланыстағы сөздермен қайтадан атау (метонимия); тұтастық пен жекелікті сәйкестендіру (синекдоха); ұғымның, құбылыстың аса маңызды жағын айрықшалап сипаттау (перифраза) және басқалар тәрізді мағыналарды мазмұндап тұрған сан алуан тілдік бірліктер – қазіргі қазақ масс-медиа тілінде кездесетін көріктеуіш құралдардың басты белгілері. Атап өтетін жайт – тілдік көріктеуіш құралдардың лингвомәдени мазмұны жоғары екендігі, олар адресат үшін жоғары деңгейде түсінікті екендігі дау тудырмайды. Авторлық қолданыстарға келетін болсақ, олар алдымен ғалым Қ. Есенова көрсететіндей, жоғары прагматикалық әлеуетке ие, «олардың прагматикалық әлеуеті семантикалық аясының кеңдігіне, ... қолданыстардың түрленуге, трансформациялануға бейімділігіне және экспрессивтілік мәнінің жоғарылығына тікелей тәуелді болады» [4, 10]. Бұл арада ғалым семантикалық аясының кеңдігі дегенде, ұлттық мәдени мазмұнға ие сөздердің маңыздылығын айтып отыр деген ойдамыз. Осы тұрғыдан қарасақ, мысалы, *қазақ қолы, тәзімді, көкірек, тауқымет, көзайым, ай, жарық, етек, дарқан, атажұрт, сабижүрек* типтестердің қазақ тілін ана тілі ретінде ұстанушының – тілдің төлиесінің санасында белгілі бір ассоциация тудырады, әсер қалдырады, өйткені олар ұлттық тіл мен ұлт мәдениетінің өзара қарым-қатынасынан пайда болып, тілдің төлиесінің санасында орныққандар.

Көркем публицистикалық шығармаларда функционалдық стильдің заңдылықтарына орай тілдік нормалар берік сақталады, сондықтан эмоция мен экспрессивтілікті жеткізу мүмкіндігі шектеулі. Дегенмен шебер публицист тілдік құралдарды ұтымды пайдалана отырып, кейіпкердің немесе өзінің нақты адами қалпын, адамгершілігі мен азаматтық позициясын, қоғамдық-әлеуметтік, саяси өмір шындығын және, ең бастысы, өзінің көңіл күйін нақты суреттей алады. Демек, көркем публицистикалық туындыда да шынайы көркем образ жасау мүмкіндігі бар. Академик Р.Сыздықтың: «Көркемдік пен образдылық (бейнелілік) тек көркем әдебиетке ғана тән емес, публицистикадан да, тіпті ғылыми әде-

биеттен де табылады» – деген пікірі осы ойымызды растай түседі [5, 173].

Жанры «көркем-публицистика» немесе «көркем очерк» деп аталатын К.Оразалиннің «Абай ауылына саяхат» атты жинағынан алынған тілдік фактілер осы ойымызды бекітеді. Ең алдымен, экстралингвистикалық сипатына келетін болсақ, бұл кітапта халқымыздың ұлы перзенті Абай ауылының өткені мен бүгіні, Шәкәрім, Мұхтар есімдерімен байланысты тарихи орындар әңгімеленеді. Шыңғыс өңірінің тіршілік-тынысы, әсем табиғаты көркем суреттеледі. Абай мен Мұхтар есімдеріне байланысты жерлер тарихы баяндалады, екі алыптың туындыларында суреттелетін кейіпкерлер жайында нақты деректер келтіріледі.

Көркем-публицистикалық шығарма немесе көркем очерк – басқа да публицистикалық шығармалар секілді ұлттық дүниетанымның көрінісі, үлкен мәні бар жанр. Образ көркем шығармаларға ғана тән, очеркке тек нақтылық керек деген пікірде біржақтылық бар. Очеркшіге өмірдің қайнаған ортасында жүрген, сол ортаның елеулі де қалаулы тұлғасы ретінде танылған, болмыс-бітімі үлгі-өнеге боларлық кез келген адам кейіпкер бола алады. Қаламгер үшін очерк кейіпкерінің мінезін, рухани жан-дүниесін, мақсат-мүддесін, ой-сезімін шыншылдықпен суреттеу – образ жасаудағы, характер ашудағы басты мұрат болса керек. Жазушының міндеті – өмірді көркем нақышпен бейнелеу. Очеркте оқиғалар мен фактілер жаңа мазмұнға ие болады, көркем образға кенеледі. Егер очеркте образдылық болмаса, хабар мен корреспонденциядан айырмашылығы болмас еді. Очеркті образды публицистикадан бөліп қарауға келмейді. Оның әңгіме, повесть, романның басты айырмашылығы – публицистикалық элементтерінің басымдығында. Очерк өмір шындығын көркем құралдардың көмегімен (образдылық, портрет, сюжет, композиция, пейзаж т.б.), сонымен қатар публицистикалық элементтердің (публицистикалық жинақтау, тарихи параллель, аналогиялық цитата, цифр, құжат, қаулы-қарар, өлең-жыр т.б.) көмегімен жеткізетіні мәлім [6].

Осыған сәйкес талап публицист-очеркшілер алдына шығарманың лексикалық сипатын қоюландырып, экспрессивті реңін әсерлендіре түсу міндеті қойылады. Жоғарыда аталған деректі шығармада жиі кездесетін сөздің бірі – «шеңгел». Әдетте, «шеңгел» сөзі тура мағынасынан гөрі коннотатты мәнде көбірек жұмсалады, негізінен бірнеше сөзбен ғана тіркесіп (мысалы, қанды шеңгел), эмоционалды реңк құрайды. Ал автор бұл сөзге ерекше мән беріп, экспрессивтілігін күшейте түскен. Деректі шығармадан мәтін ұсынамыз: «Тұтас халыққа түскен ашаршылықтың ауыртпалығын Абай жерлері көтере алмай, туған жерлерінен қоныс аударып, өлімнің қанды шеңгелінен аман қалу үшін шет жерлерге тентіреп кетті». Мұндағы шеңгел сөзінің түсіндірмелі сөздіктегі мағынасы: 1. Аңшы құс аяғындағы төрт саусағының сыртқы жағындағы шынашағының атауы. 2. Саусақтарының тарбиып кең ашылған аясы, уыс. 3. ауыс. қоршау, қамау [7]. Контекстен көріп отырғанымыздай, автор бұл сөздің ауыспалы мағынасын қолдану арқылы сол кездегі адамдардың жай-күйін, ашаршылықтың қиындығын, ауыр кезеңді суреттеген. Сонымен қатар *шеңгел* сөзін *ашаршылықтың қанды шеңгелі, аштықтың қанды шеңгелі* тіркестерінің құрамында кездестіреміз. Осы бір ғана факт, яғни бір сөздің бірнеше жаңа тіркестер жасауы және оның деректі шығармаларда қолданысы сөз болып отырған тармақтың бір белгісін танытады.

Шығармада *әсем астана, жарқын бейне, әсем дауыс, терең ой, күміс көмей, дүлдүл әнші, көрікті жер* секілді тіркестерден автордың қазақ әдеби тіліне тән сөз орамдарын, тұрақты элементтерді, қалыптасқан, көсемсөз иесіне тән тіркестерді кеңінен пайдаланған. Қазақтың сан ғасырлық тарихында ерекше орын алатын ұлы ақын даралығын таныту мақсатында экспрессиясы мол сөздер өз орнын тапқан. Мысалы, *қанатты ой иесі, қыранның көзі* тіркестері көпшілік қаламынан табылмайтын жеке авторлық, яғни окказионал тіркестер болып табылады.

Автор заттың, құбылыстың ерекше бейнесін көрсету үшін эпитеттерді молынан жұм-

саған. *Айдыны шалқар арналы Ертіс, лоблыған көңіл, салалы сақалы, тік жағалы қамзол, жалынды большевик, беделді жас, жылы жүрек, озық қауым, жылы сөз, кең пейіл* сияқты тұрақты эпитеттермен адам портретін жасау кезінде кейіпкерлердің келбетін көз алдымызға әкеледі. Мысал ретінде мына бір үзіндіні алайық: «Оң жақтан санағанда ортадағы қатардың алдыңғы қатарында 18 жас шамасындағы бойшаң әрі сұлу қазақ жігіті отырды. Сыртынан қарағанда, ерекше ұқыпты киінген, өзіне жарасымды, қою қара шашы бар, бет бейнесі сәл сарғыштау келген, қалың ерінді, қыр мұрынды, ойлы қара көзді және биік маңдайлы жігіт – Мұхтар Әуезов еді». Осы үзіндінің өзінен-ақ оның қандай адам екенін, автор қай қырынан көрсетпек болғаны байқалады. Сыртқы келбеті М. Әуезовтің өте мейірімді, келбетті, айрықша саналы, жауапты адам екенін айтып тұрғандай. Автор оны оқырманы сүйсінгендей етіп суреттейді. Сондай-ақ *зор денелі, сұйық мұртты, шоқша сақалды, қоңырқай өңді* адамның бет-әлпетін суреттейтін эпитеттер кездеседі.

Нәтижелер

Қазақ тілінің көріктеуіш құралдары дәстүрлі және индивидуалды (авторлық түрлерге) ажыратылады. Тұрақты теңеу, фразалық тіркес, тұрақты метафора мен метонимия, мақалдар мен мәтелдер сияқты дәстүрлі көріктеуіш тілдік құралдармен қатар қазақ көркем туындыларында тілді пайдаланушы (жеке адам – көркем шығарма авторы) тарапынан жасалатын индивидуалды көріктеуіш құралдар еркін және жоғары жиілікпен қолданылады. Олардың пайда болуы жеке адамның концептуалды жүйесі мен қоршаған ортаның барша сипатын танып-білуіне, пайымдауына және қорытуына, сондай-ақ көріктеуіш, образдылық мақсатқа іріктелген әр лексеманың лингвомәдени ерекшелігі мен өз концептуалды өрісінің арасындағы көлемге байланысты. Осының нәтижесінде коммуникативтік актіде көріктеуіш құралдардың жаңа үлгілері вербалданады. Қазақ тілі көріктеуіш құралдарының лингвомәдени сипатын зерделеудің маңыздылығы келесі факторларға тіке-

лей қатысты: қазіргі лингвистика тілдік бірліктердің қолданысын антропоэкетік арнада, адамның (белгілі бір ұлт өкілінің) ойсанасында орныққан ұлттық белгілер мен ұлт мәдениетінің арасындағы тығыз байланыстың тіл арқылы вербалдануын зерттеуге басым түрде бет бұрып отыр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазіргі жаһандану заманында, көптілділік орныққан қоғамда, ақпараттар ағыны жеке адамға жоғары деңгейде әсер етіп отырған кезеңде көріктеуіш құралдар туралы мағлұматты тереңдету және

олардың ұлт – тіл – мәдениет тұтастығынан туындайтын лингвомәдени ерекшелігін зерделеу қазақ тілінің басқа тілдермен бәсекелестігін жоғары деңгейге көтеруге үлес қосатын маңызды фактор болып табылады.

Көріктеуіш құралдар – жеке адамның, және тұтастай алғанда, нақты бір ұлттың әлемнің тілдік бейнесін қалай қабылдап, қалайша танытындығын бейнелейтін, қоршаған орта және оның жекелеген фрагменттері жөніндегі білімінің көлемін концептуалдайтын, ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін көрсететін, ұлттық тілге тән эталон-үлгілерді, символ-нышандарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін ірі ұлттық-мәдени тілдік құбылыс.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1983. – Т.7. – 672 б. –
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – 400 с.
3. Арутюнова Н.Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры // Филологические исследования. – М.: Наука, 1990. – С. 8.
4. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2007. – 343 б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
6. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер: филол.ғыл.док. ... дис. – Алматы, 1999. – 242 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. – Т.10. – 512 б. –

G.T. Mukhamejanova, A.T. Mukhamejanova

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Expressive means: linguocultural analysis

Abstract. The article considers the linguocultural character of expressive means. Expressive means are formed depending on the basic vocabulary of a nation in the literary language, the ability to use a word, on the development of oratory and the ability of the language of this nation to transmit information. Its specificity is due to the artistic perception of the surrounding world by the population, imaginative thinking, and its diversity. When determining the general nature of expressive means in the Kazakh language, the features of use and the reasons for use in a work of fiction (text, context), it is important and necessary to study the semantic structure, semantics, the combinative ability of each language unit in their composition, the semantic interpretation of the word, the meaningful semantic relations in the composition of the combination. Thus, it is possible to assess the level of linguistic and linguistic-cultural competence of the author of the text.

Keywords: expressive means, visual means, metaphor, epithet, comparison, linguoculturology.

Г.Т. Мұхамеджанова, А.Т. Мұхамеджанова

Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Выразительные языковые средства: лингвокультурологический анализ

Аннотация. В статье рассмотрена лингвокультурологическая характеристика языковых средств. Выразительные средства формируются в зависимости от основного словарного запаса какой-либо нации в литературном языке, умения употреблять слово, т.е. от развития ораторского искусства и способности языка этой нации передавать информацию. Его специфика обусловлена художественным восприятием населением окружающего мира, т.е. образным мышлением, его многообразием. При определении общей природы выразительных средств в казахском языке, особенностей использования и причин использования в художественном произведении (тексте, контексте) важно и необходимо изучить смысловую структуру, семантику, сочетательную способность каждой языковой единицы в их составе, смысловую интерпретацию слова, содержательные смысловые отношения в составе сочетания. Таким образом, можно оценить уровень лингвистической и лингвокультурной компетентности автора текста.

Ключевые слова: выразительные языковые средства, изобразительные средства, метафора, эпитет, сравнение, лингвокультурология.

References

1. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1983) [in Kazakh].
2. Vorkachev S.G. Lingvokul'turnyj koncept: tipologiya i oblasti bytovaniya [Linguocultural concept: typology and areas of existence] (VolGU, Volgograd, 2007) [in Russian].
3. Arutyunova N.D. Obraz, metafora, simvol v kontekste zhizni i kul'tury [Image, metaphor, symbol in the context of life and culture], *Filologicheskie issledovaniya* [Philological research], 1990. №3. p. 8. [in Russian].
4. Esenova K.O. Kazirgi kazak media-matininin pragmatikasy (kazak baspasoz materialdary negizinde): filol. gyl. dok. ... dis. [Pragmatics of the modern Kazakh media text (based on Kazakh press materials: dis. of Doctor of Philological Sciences)]. 02.10.19. Almaty, 2007. [in Kazakh].
5. Syzдық R. Soz kudireti [Power of the word] (Sanat, Almaty, 1997) [in Kazakh].
6. Aldasheva A. Audarmatanu: lingvistikalık zhane lingvomadeni maseleler: filol.gyl.dok. ... dis. [Translation Studies: linguistic and linguocultural problems: dis. of Doctor of Philological Sciences]– 02.10.19. Almaty, 1999. [in Kazakh].
7. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1986) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Мұхамеджанова Гүлмира Тастемірқызы – PhD, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Мұхамеджанова Айнагүл Тастемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Mukhamejanova Gulmira Tastemirovna – PhD, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Mukhamejanova Ainagul Tastemirovna – candidate of Philological Sciences, docent, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Abenova P.M.*
Gizdatov G.G.

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author: Abenova.p@mail.ru

Literary translation and cultural transfer of an event and genre (based on Hunter S. Thompson's writing)

Abstract: *This article is dedicated to the analysis of theory and practice of literary translation topical problems. There presented a review of contemporary translation models and explanation of translation as source text interpretation in existing discursive practice. This translation model as social phenomenon further explained based on translations of Hunter Thompson's gonzo-reporting. This hybrid form as journalism and literal writing of American author allows us to illustrate preservation in translation practice in one hand, and portioning of narrative structures concerning the same text from the other hand. The article also reveals ways of transferring culturally significant information, presents successful and controversial cases of resolving translation problems by linguistic means. The prospects of the theory of literary translation, which presuppose the preservation of genre originality and the accuracy of the transfer of culturological information, have been determined.*

Key words: *discourse, interpretation, criticism, cultural transfer, narrative, translation model, semiotics, literary translation*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-70-77>

Introduction

The definition of translation as a social activity presupposes an appeal to already established and emerging traditions in humanitarian paradigms. In modern researches on the theory of literary translation, the model of translation as a social phenomenon is rarely presented. The following critical remark is justified: "Sociological and cognitive research areas of translation activity have long been giving way to a comparative linguistic analysis of the texts of the original translation, the purpose of which was to establish the degree of semantic, at best stylistic equivalence between the original message and the message born as a result of translation» [1, p. 24].

What does the study of translation «immersed» in discursive practice mean? We are talking about a translation that reflects the social and aesthetic practice of the translator and the reader at the level of creation and perception of a secondary text. This approach has an exponential effect in the theory and practice of literary translation; it also correlates with the assessment of the translated text as interpretation that came from literary studies. How the discursive approach, conditioned by the Soviet and late Soviet translation practice, determined different interpretations of the same source text by Joseph Heller in the 70s of the last century in the first case as anti-war and already in the second - in the 90s as an actual anti-bureaucratic one is presented in the work [2]. What is it advisable to pay attention

to when studying a translated text as an example of discursive social practice? The elements of the text, designated by E.Ya. Tarshis, systematically and fully represent the possible directions of translation analysis: 1) the subject (creator) of the text, 2) the motive and intention of creation, 3) the aim (orientation to the effect of influence), 4) the concept (defining the subject and other elements of the text), 5) material: matter (sound, letters), reference objects - texts of culture, events, actions of people, messages about events, etc., 6) means: natural and other languages, formal elements (schemes) of creating a text (genre, plot), 7) sequence of actions, operations (elements of the text production process) [3, p. 42].

Research methodology

According to Tarshis's table of text elements, we will consider one example, which is the novel by T.S. Hunter's «Fear and Loathing in Las Vegas,» written in 1971. First, the subject and author of the text is Thompson S. Hunter. Second, his motive was a working trip to shoot a Derby story that took place in Las Vegas to create a reportage. Third, his goal was to film and write an interesting derby story in order to get it published in the newspaper and make money. Also, travel to Las Vegas with a full baggage of drugs in the company of his friend Raul Duke, whom he called his attorney. Fourth, the idea was to write a reportage, but the journalistic investigation, which became a reportage, later developed into a fiction novel. Fifth, since the author describes in detail the entire trip from start to finish, the material of the study is the cultural event of the Derby races and the trip to Las Vegas. Sixth, the author writes a novel in gonzo style, describing everything that happens in the first person. As a result, the media reportage developed into a fiction novel. Seventh, the sequence of actions is preserved from beginning to the end. The author narrates everything as in a road book.

The culture and mentality of the author, as well as his primary picture of the world, affects the structure of the text and its content quite strongly. In this regard, the author E.Ya. Tarshis believes that "the central place in text formation

is occupied by the mentality of the individual - the content of culture (cultural texts) assimilated by him, presented in his consciousness. Mentality is that part of an individual's consciousness that is accessible to study" [3, p. 43], - when writing a text, the author resorts to his knowledge gained in his life and brings something of his own, new to the text. The author's picture of the world is built within the culture in which he grew up. Also E. Ya. Tarshis believes that "the texts are created from the texts produced earlier. Although the text is constructed from textual materials and usually using standard means - for the author himself it is a new text - it is created as the original one" [3, p. 44], - the original text may contain already existing knowledge, but nevertheless it is a recoded new work, which means a new text.

Each author pursues a specific goal when creating a novel. E. Ya. Tarshis believes that "the goal is to describe a certain referent situation or to influence a potential audience" [3, p. 115], - in the case of describing a certain referent situation, these situations can be either really happened or fictional. Sometimes even the situations that actually happened were modified according to some goals or vision of the author himself. Let's give an example, T.S. Hunter in his novel «Fear and Loathing in Las Vegas» describes the actual situation that has developed, there were horse races in Las Vegas, the audience gathered at this event. Author T.S. Hunter described what was happening in the event in the first person narration. As for influencing a potential audience, one can give an example from political or media books, where there is a strong ideological campaign. In the modern world, there are more books on personal growth, motivation and earning material resources in a short time - these books pursue the goal of influencing a potential audience.

In perspective, in relation to a specific literary model, it turns out to be possible to trace each of the indicated directions. Thus, when reprinting H. Thompson's novel in Russian, as a rule, all material signs are preserved - elements of the graphic design of the text: italics of significant words, capital letters when indicating real and possible titles of media texts, ink splashes when

writing a hero in an altered state consciousness [4]. Each of these elements in the theory and practice of translation has already received a real embodiment in the content of translated texts: communicative, formal and material. It is only in the discursive model of translation that the mentality of the author of the translated text acquires a decisive significance, since only through it social reality itself is reflected in the text. The designation of the latter only as the interaction of the translator with the social environment somewhat simplifies the translation situation itself. This approach allows you to see the model of the situation behind the translated text, the image of the content of the text.

However, an attempt to convey in Russian the altered state of consciousness of the main character (in two translations of Hunter Thompson's novel "Fear and Loathing in Las Vegas" [5, p. 6], as it is shown below, did not succeed in some cases. The book is written in the gonzo style, the main characters of the book, Dr. Gonzo and his partner Raul Duke, they have got a task from the publishing house, travel to Las Vegas to prepare a report on the legendary race on motorcycles «Mint»: "Jesus, just one hour ago we were sitting over there in that stinking baiginio, stone broke and paralyzed for the weekend, when a call comes through from some total stranger in New York, telling me to go to Las Vegas and expenses be damned – and then he sends me over to some office in Beverly Hills where another total stranger gives me \$300 raw cash for no reason at all... I tell you, my man, this is the American Dream in action!" [12, p. 11], this is how collection of gonzo-reporting started, later it turned to the novel text. [2, p. 49]. "Господи, да еще час назад мы сидели в той вонючей клоаке, выжатые как лимон, без сил и планов на уик-енд, когда последовал звонок от совершенно не знакомого человека из Нью-Йорка, сказавшего, что мне надо отправляться в Лас-Вегас... он посылает меня в какой-то офис в Беверли Хиллз, где другой абсолютно незнакомый мне человек дает мне налом триста баксов безо всякой на то причины... Говорю тебе, друг мой, это Американская Мечта в действии!" [5, p. 48]. The main idea of the novel is – to travel beyond

time and boundaries, in this case in the form of a travel diary saturated with the spirit of the hippie times, psychedelic rock music and complete personal freedom, in Russian translations did not receive anything real. Thompson Hunter's book "Fear and Loathing in Las Vegas" was translated not only by Alex Kervi [5], but also by another translator, Timofey Kopytov [6].

Discussion

Thompson Hunter's individual style of writing causes a number of difficulties in translation and translators are forced to use translation transformations in order to preserve the individual style of the author in TL and, at the same time, so that the translation sounds adequate in Russian and is understandable to the Russian-speaking reader. When translating emotionally colored vocabulary, the translators used different lexical transformations. One of the translation methods was calque: Goddamn animals – "Чертовы твари"; Poor bastard – "Бедный ублюдок"; Rotten stuff – "Гнилой продукт"; Poor fool – "Бедный дурак"; Screamers – "Визгуны"; Laughters – "Хохотуны".

In his translation Alex Kervi preserved lexical meaning of the following words: goddamn – "чертов", poor – "бедный", "rotten" – гнилой. Translation into Russian language sounds equivalent enough to the meaning of those words in English. We suppose that the word "poor" could be translated differently, close to the lexical meaning of the word «несчастный» - "несчастный ублюдок, несчастный дурак". As for the phrase «Rotten stuff», its translation as «гнилой продукт» does not sound entirely adequate in Russian. In context, this phrase sounds: "There is nothing in the world more helpless and irresponsible and depraved than a man in the depth of an ether binge. And I knew we'd get into that rotten stuff pretty soon" [4, p. 37], - «Ничто в мире не бывает менее беспомощным, безответственным и порочным, чем человек в пропасти эфирного запоя. И я знал, мы очень скоро дорвемся до этого гнилого продукта» [5, p. 39]. This translation is equivalent to the original text.

All three methods of translation: substitution (close to literal translation), interpretation and

paraphrase [7, p. 123], - are used as methods of overcoming translation difficulties. It was in this case that «... translation theorists usually added to two more or less legitimate methods of translation a third term ->paraphrase», «adaptation», «imitation», etc., which already denoted an independent work, despite the fact that it is created» based on «Foreign language text» [8, p. 9]. The skill of conveying details in two translation options can be noticed in the following examples.

«My attorney saw the hitchhiker long before I did. "Let's give this boy a lift," he said, and before I could mount any argument he was stopped and this poor Okie kid was running up to the car with a big grin on his face, saying, «Hot damn! I never rode in a convertible before!» [4, p. 5].

«Мой адвокат давно уже, в отличие от меня; заметил хитчхайкера. «Давай-ка подбросим парнишку», — проговорил он и, до того, как я успел выдвинуть какой-либо аргумент за или против, остановился, а этот несчастный оклахомский мудвин уже бежал со всех ног к машине, улыбаясь во весь рот и крича: «Черт возьми! Я никогда еще не ездил в тачке с открытым верхом!» [5, p. 40].

«Мой адвокат заметил автостопщика гораздо раньше, чем я. «Подвезем паренька», — сказал он и, не успев я возразить, как он остановился, а эта несчастная деревенщина, разинув рот в улыбке, уже бежала к машине: «Ни фига себе! Ни разу не катался в кабриолете!» [6, p. 13].

Comparing the translations of this passage, it can be noticed that in the translation of Alex Kervi, the transliteration method «хитчхайкер» and «оклахомский мудвин» was used, which may cause confusion among the Russian-speaking reader. The use of this translation method can be explained by the fact that the translator decided to keep the context in order to add an American flavor to the translation. However, T. Kopytov decided to add Russian spirit and vibe to these words, translating them «автостопщик» and «деревенщина». Also T. Kopytov translated «кабриолет» the word «convertible», which is quite understandable for the Russian-speaking reader, in contrast to the translation of A. Kervi «тачка с открытым верхом». In relation to the above fragments, it is reasonable to conclude that

Timofey Kopytov's translation is more adequate and equivalent, and more understandable to the Russian-speaking reader.

The transfer of the narrative structure of this genre is especially difficult when translating a gonzo reporting. The hybrid genre of literature and journalism is difficult to convey in translation. The documentary style of narration - narrative - has a specific national and temporal reference. In addition to the latter, the emotionality of the text coming on behalf of the narrator and the eccentricity of the narrative, which includes a language free from all norms, also create difficulties in translation, which can be seen when referring to the translation plurality.

Translations in literary genre to different languages are also performed at different times, as a result, they remain unsuitable, since the translation invariant comes out later. Often, one book in the original has several translations in a certain language, this is due not only to the time of release, but also to the competition among translators. Every translation can be criticized. And the next translator offers his own version of the translation of the same work of fiction. For example, we consider the book by T.S. Hunter «Fear and Loathing in Las Vegas» written in 1971, in Russian has two versions of translation. One committed by Alex Kervi published in 1995 and later another translator Timofey Kopytov criticized A. Kervi's translation and released his own version of the translation. Translations of this kind create not only translation invariant, but also gives a choice to the reader. After examining both translation options, the reader can choose one of them. This creates competition and affects the quality of translation of literary text. However, the same situation with translations creates a certain problem with - translation plurality.

The Chinese scholar Lu Xin said that "even if a good translation has already been created, the author of a new translation can, with the help of the existing one, try to achieve perfection" [9, p. 78], - translated text often becomes the object of criticism, and if other translators take into account and correct the mistakes of the previous translator, then it is possible to get a better version of the novel translation, equivalent to the

original. In this regard, M. Snell-Hornby believes that "literary translation is a communicative act. A translation can rarely achieve the stability inherent to the original. Thus, later translation loses its communicative function as a literary work, functioning in the context of a constantly shifting cultural system, which leads to the need to create new translations" [9, p. 143], - inevitably the fact that time passes and everything changes, both the culture and the interests of people. Works written in the past centuries in accordance with the requirements, linguistic norms, cultural trends of that time, become no longer relevant, respectively, and its translation. Consequently, in order to return the novel to the bookshelves of modern readers, the novel is reprinted and re-translated several times.

Results

Researchers of translation studies have been studying the problem of translation plurality for a long time. E.S. Sherstneva writes that there are two main reasons for which a translated plurality exist:

1. The desire of the translator to make a translation that will be better than the existing one, a translation in which the translator will offer his understanding of the original;

2. A constant change in the social context, as well as the evolution of translation norms, which determine the emergence of new translations.

We believe both factors are justified. It creates healthy competition among translators, gives rise to translation skills. In addition, the reader has a choice, or one translation can complement another translation for the reader. The following translator can correct those points missed in the first translation.

The reason for the emergence of translation plurality may also be the very method of translation chosen by the translator. In translation studies, there is a method of translation - domestication and foreignization. Some translators try hard enough to adapt the translated text to the requirements and norms of the translated language; after making a pragmatic adaptation, the translator adapts the text according to the

needs of the foreign language reader. Sometimes domestication can neglect the original text, and supplement and distort what the author put into the original text. In the case of foreignization, the translator tries not to distort the author's idea and convey the spirit, emotions, atmosphere, culture to the reader without adapting the text to the reader, even preserving some phrases or concepts in their original form, not taking into account its presence in the translated text. For a reader not experienced and not familiar with the culture of the country under study, such a translation can be quite difficult to understand.

In the process of translating fiction, either the translator can transmit the text by a common code, then a «close» translation appears, or he imposes his own fiction language on the text. In this case, the original text is re-encoded. As a result, the reader has two options: to refuse to understand this text, or by trial and error, he is convinced create a new, still unknown code. The interpretive approach, perhaps, is not new in essence, but in the scientific literature, it still has a declarative designation. Translation involves a number of interrelated operations and, first of all, one or another form of interpretation. It should be noted that any text is always an interpretation; perhaps interpretation is the only possible way to overcome translation difficulties. Translation is impossible without interpretation of the text - this is the main «procedure» when performing any type of translation, including literary translation. According to Yu. M. Lotman, "a literary text can be viewed as a specially arranged mechanism that has the ability to contain extremely highly concentrated information [9, p. 360].

Translation is carried out using the conventional system of equivalences adopted in this culture. It is important for any translator to study well the author, all his works, the manner of writing, the style of speech. According to N. Avtonomova: "if it is possible, it would be interesting to exchange experience with "Derrida's" translators into other languages and find out how they managed to preserve certain author's techniques by inventing idiomatic correspondences in their native language" [10, p. 430]. The analysis of the translated text can consist of two levels: the so-called «input analysis», concentrated on the

thematic aspect of the texts, and «depth analysis» aimed at a thorough and detailed analysis of the consistency and coherence of the texts «[11, p. 112]. Through transformations - logical increments - it is simultaneously possible to preserve and undermine narrative structures and overcome cultural traps.

Conclusion

Each of the approaches, with all its specificity, makes it possible to understand a lot in the translator's activities, his attitude to the original source, and even predict the entry of a new text into a different linguistic and cultural reality.

Literary translation is necessary for wider distribution of literary work. Fiction novels are reprinted from time to time in the original language for various reasons, they become irrelevant and incomprehensible to modern

readers. When it comes to translating a novel, there are several translations of one novel in one language. This is good in the sense that the reader has a choice and competition is created among translators, due to this reason, they work on the quality of the translation. But this kind of translation creates not only translation invariant, but also a choice for the readers. After examining both translation options, the reader can choose one of them. This creates competition and affects the quality of translation of literary text. However, the same situation with translations creates a certain problem with - translation plurality. The reason for the emergence of the problem of translation plurality is related to the method of translation that the translator works, as domestication or foreignization. It cannot be argued that one translator is right and the other is wrong. Each reader chooses an understandable and convenient translation option.

References

1. Garbovskij N.K., Kostikova O.I. Perevod i obshchestvo [Translation and society], Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser.22. Teoriya perevoda. [Translation theory], 2018№1 17-40 [In Russian]
2. Gizdatov G.G., Aldabergenova A.A. Diskursivnye interpretacii romana Dzh.Hellera «Popravka-22» v perevodcheskoj praktike [Discursive interpretation of J. Heller's novel "Catch-22" in translation practice], Kritika i semotika [Critic and semiotics], 2021, №2, 9-26 [In Russian]
3. Tarshis E.YA. Kontent-analiz: Principy metodologii. (Postroenie teoreticheskoy bazy. Ontologiya, analitika i fenomenologiya teksta. Programmy issledovaniya) [Content-analysis: methodology foundations. (Creation of theoretical base. Ontology. Analytics and text phenomenology. Research programs)], (M., «Librikom», 2014. – 182 p.) [In Russian]
4. Hunter S.T. Fear and Loathing in Las Vegas – (Harper Perennial – London, UK, 2005. 204 p.)
5. Hanter T.S. Strah i otrashchenie v Las-Vegase [Fear and Loathing in Las-Vegas], roman [per. s angl. A.Kervi], (Moskva: Izdatel'stvo AST, 2015. 315 p.) [In Russian]
6. Hanter T.S. Strah i otrashchenie v Las-Vegase [Fear and Loathing in Las-Vegas] roman [per. s angl. T. Kopytov]. – (Moskva: Izdatel'stvo AST, 2005. 171 p.) [In Russian]
7. Kade O. Zufall und Gesetzmassigkeit in der Ubersetzung. [Chance and regularity in translation] (Leipzig, 1968. 128p.) [In Russian]
8. Komissarov V.N. Opozitsiya «bukval'nyj» i «svobodnyj (vol'nyj)» perevod v sovremennom perevodovedenii [Opposition "word-for-word" and "free" translation in modern translation studies], Mosty. jurnal perevodchikov. [Translator's magazine], 2019. №3, 12-17. [In Russian]
9. Lotman Y.M. Struktura hudozhestvennogo teksta. [Literary text structure], (M.: Iskusstvo, 1970. 383 p.) [In Russian]
10. Avtonomova N.S. Poznanie i perevod. Opyty filosofii yazyka. [Perception and translation. Language philosophy experience], (Moskva-Sankt-Peterburg: 2017. 384 p.) [In Russian]
11. Vodak R. Politika straha. CHto znachit diskurs pravyh populistov? [Fear policy. What does the discourse of right populist mean?], (Har'kov: Gumanitarnyj Centr, 2018. - 404 p.) [In Russian]

П.М. Әбенова, Г.Г. Гиздатов

Аблай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Оқиға мен жанрдың көркем аудармасы және мәдени трансфері (Хантер С. Томпсонның шығармашылығы мысалында)

Аңдатпа. Мақалада көркем әдебиетінің аудармасының теориясының және тәжірибесінің өзекті мәселелерінің талдауы көрсетілген. Берілген жұмыста заманауи аударма моделдеріне шолу жасалған және дискурсивті тәжірибеде қолданылатын аударма түпнұсқа тіліндегі мәтіннің интерпретациясы деген түсінікке анықтама берілген. Аталмыш аударма моделі әлеуметтік құбылыс ретінде Хантер Томпсонның гонзо-репортаждарының аудармаларында көрініс тапқан. Мақаланың зерттеу материалы сол көркем әдебиетке негізделген. Американдық автордың гибридтік болып журналистика және әдебиет салаларын қамтитын жазба жұмыстарында бір мәтінде нарративтік құрылымдардың бір жағынан сақталғанын, екінші жағынан бұзылғанын көрсетуге мүмкіндік береді. Мақалада, сонымен қатар, мәдени тұрғыдан маңызды деп саналатын ақпаратты берудің жолдары көрсетілген, және аудармада туындаған мәселелерге лингвистикалық әдістерді пайдалана отырып шешілген сәтті және даулы мысалдары берілген. Әдеби аударманың жанрлық ерекшелігін сақтау және мәдени ақпаратты нақты беруі бойынша перспективалары анықталған.

Түйін сөздер: дискурс, интерпретация, критика, мәдени трансфер, нарратив, аударма моделі, семиотика, әдеби аударма.

П.М. Әбенова, Г.Г. Гиздатов

Казахский университета международных отношений и мировых языков
имени Аблай хана, Алматы, Казахстан

Художественный перевод и культурный трансфер события и жанра (на примере творчества Хантера С.Томпсона)

Аннотация: В статье представлен анализ актуальных проблем теории и практики художественного перевода. В работе предлагается обзор современных моделей перевода и предложена трактовка перевода как интерпретации исходного текста в существующей дискурсивной практике. Данная модель перевода как социального явления далее развернута на материале переводов гонзо-репортажей Хантера Томпсона. Гибридная форма одновременно журналистского и литературного творчества американского автора позволяет продемонстрировать в одном случае переводной практики сохранение и в другом - подрыв нарративных структур по отношению к одному и тому же тексту. В статье также выявлены способы передачи культурно значимой информации, приведены удачные и спорные случаи разрешения лингвистическими средствами переводческих проблем. Определены перспективы теории художественного перевода, предполагающие сохранение жанрового своеобразия и точность передачи культурологической информации.

Ключевые слова: дискурс, интерпретация, критика, культурный трансфер, нарратив, модель перевода, семиотика, художественный перевод.

Список литературы

1. Гарбовский Н.К., Костикова О.И. Перевод и общество // Вестник Московского университета. Сер.22. Теория перевода. -2018. -№1 - С.17-40.
2. Гиздатов Г.Г., Алдабергенова А.А. Дискурсивные интерпретации романа Дж.Хеллера «Поправка-22» в переводческой практике // Критика и семиотика. -2021. - №2. - С 9-26.
3. Таршис Е.Я. Контент-анализ: Принципы методологии. (Построение теоретической базы. Онтология, аналитика и феноменология текста. Программы исследования) / М., Книжный дом «Либриком», 2014. – 182 с.
4. Hunter S.T. Fear and Loathing in Las Vegas / Harper Perennial. -London, UK, -2005. - 204 p.
5. Хантер Т.С. Страх и отвращение в Лас-Вегасе: роман [пер. с англ. А.Керви]. – Москва: Издательство АСТ. -2015. - 315 с.

6. Хантер Т.С. Страх и отвращение в Лас-Вегасе: роман [пер. с англ. Т. Копытов]. – Москва: Издательство АСТ. -2005. - 171 с.
7. Kade O. Zufall und Gesetzmässigkeit in der Übersetzung. Leipzig, – 1968.
8. Комиссаров В.Н. Оппозиция «буквальный» и «свободный (вольный)» перевод в современном переводоведении // Мосты. Журнал переводчиков. -2019. - №3. - С. 12-17.
9. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М.: Искусство, 1970. - 383 с.
10. Автономова Н.С. Познание и перевод. Опыты философии языка. Москва-Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2017. - 384 с.
11. Водак Р. Политика страха. Что значит дискурс правых популистов. Харьков: Гуманитарный Центр, - 2018. - 404 с.

Information about authors:

Әбенова П.М. – аударма ісі магистрі, ілеспе аударма кафедрасының оқытушысы, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Гиздатов Г.Г. – филология ғылымдарының докторы, Халықаралық коммуникация кафедрасының профессоры, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Abenova P.M. – MA in translation studies, teacher of Department of Simultaneous Interpretation, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Gizdatov G.G. – Doctor of philological sciences, Professor of Department of International communications, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

¹Б. И. Нұрдәулетова
²Ж.Ә. Аймұхамбет*

¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: a_zhanat@mail.ru

Прецедентті мәтіндердегі «зат-символ» мәселесі

Аңдатпа: Адам баласы өміріне серік болып, бірге жасасып келе жатқан зат атаулыға қандай деңгейде де тәуелді. Сондықтан заттардың мәні, қызметі мен мағынасы адамға қаншалықты қатыстылығымен өлшенеді. Қатыстылықтың сипаты адам мәдениетімен шарттылықта және нақты тарихи, мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерімен анықталады.

Мақалада прецедентті мәтіндердегі (эпос, жыраулар поэзиясы) заттық атаулардың ұлт, халық танымындағы символдық мәні, зат арқылы берілетін дүниенің мифологиялық бейнесі талданады.

Жалпы мәдени мәтіндердің семиотикалық проблемасы туралы арнайы зерттеу еңбектердің пайда болуы барынша маңызды бола отырып, екі ғасырлық кезеңді құрайды. Бұл – Р. Барт, А. Греймас, Л. Ельмслев, Э. Кассирер, Э. Лич, Ч. Моррис, Ч. Пирс, Р. Якобсон тағы басқа шетелдік ғалымдардың еңбектері. Аталған мәселеге қатысты орыс ғалымдарынан М.М. Бахтиннің, А.К. Байбурыннің, Н.М. Калашникованың, Ю.М. Лотманның, А.Ф. Лосевтің, С.Т. Махлиннің, Ю.С. Степановтің, В.Н. Топоровтың, Б.А. Успенскийдің еңбектерін атауға болады.

Жоғарыда аталған ғалымдардың зерттеулерінде семиотиканың – «мәдениет тілі», «вербальды және бейвербальды коммуникация», «таңба», «символ», «белгі», «индекс», «бейне» тәрізді басты концептілері мен категориялары жүйеленген.

Зерттеу нәтижесінде, лингвомәдениеттанымдық, лингвофилософиялық пайымдауларға сүйене отырып, зат – әрі таңба, әрі символ. Сондықтан зат туралы ілім семиотиканың да, семантиканың да зерттеу нысанына кіреді деген қорытынды жасадық.

Түйін сөздер: прецедентті мәтін, символдық мән, заттар, эпос тілі, семиотикалық сипаттама, этикалық жүйе, сакралдық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-78-85>

*Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды

Кіріспе

Ғалымдардың түсіндіруінше, адам баласы өзінің күнделікті тіршілігіне қажетті, онсыз өмір сүре алмайтын зат-бұйымдардан

бөлек, рухани сұранысын қамтамасыз ететін заттарды да жасауға ерте дәуірлерден бейімделген. Олай болса, адамзат жаралғаннан бері олардың рухани дүниеге сұранысы бар деген сөз. «Зат» ұғымы философиялық катего-

рия ретінде антикалық кезеңнен бастап түрлі дәуірлерді бастан кешірді. Аристотель затты объективті шындыққа негізделген субстанция ретінде түсінудің негізін салды. Заттың субстанционалды трактовкасы Жаңа заман философиясының өкілдері - Дж. Беркли, Ф. Бэкон, В. Лейбниц, Б. Спиноза, Д. Юманың зерттеулерінде дамытылды.

Заттың табиғатын зерттеу гуманитарлық білімде түрлі мағыналарды қамтитын проблемалардың кең ауқымына ие болды. Олар өз кезегінде мәдениет тарихында заттың генезисі туралы қалыптасқан түрлі концепцияларға түсінік береді.

Мифопоэтикалық концепция заттың архаикалық мәдениетте қалыптасу ерекшеліктерін қарастыра отырып, заттың шығу себебін адамның символикалық сұранысымен байланыстырады.

Олардың қатарында А. К. Байбурин, Л. Мамфорд, Е. М. Мелетинский, А. М. Топорков, В. Н. Топоров, Б. Ф. Поршнева, О. М. Фрейдберг тәрізді зерттеушілер бар.

Р.Барттың, Ю.М.Лотманның, Г.С.Кнабенің семиотикалық зерттеулерінің негізгі нысаны мағыналардың интерпретациялауға мүмкіндік беретін дүниедегі түрлі заттар. Ю.М.Лотман: «...все окружающие нас вещи... становятся как бы сгустками отношений между людьми и в этой своей функции способны приобретать символический характер» [1, с.10-11], – десе, Г.С. Кнабе «Язык бытовых вещей» деген мақаласында заттың образдық элементі оның бүкіл қалған болмысын сипаттайтынын жазады. [2, с. 39-43]. Заттар адамзат қоғамының, халықтың, ұлттың мәдениеті мен менталды ойлауының жемісі және ол мәдени дамудың қандай да бір дәуірлері мен кезеңдерге қатысты бола алады. Сондықтан да жансыз заттар халықтың рухани өмірінің, дүниетанымының үнсіз куәсі, айқын белгісі ретінде қаралуы тиіс.

В.Н. Топоровтың зерттеулерінде зат адамның шығармашылық әлемінің бір бөлшегі екендігі баса айтылады [3, с. 70-94].

Қазақ халқының ғасырлар бойы жинаған асыл қазынасы – эпостары мен жыраулар поэзиясында қаншама зат, бұйым атаулары

қолданылған, олар ұлтымыздың тарихи кезеңдеріндегі таным болмысын, өмір сүру дағдысын, тұрмыс-тіршілік деңгейін айқындайтын рухани атрибуттар екендігі сөзсіз.

Жазушы Әбіш Кекілбаев Қашаған жырау Күржіманұлының атақты «Есқали сұпыға айтқаны» деп аталатын толғауына талдау жасай келіп: «Оның үстіне бұл жыр ежелгі Лукреций, кейінгі замандардағы Уолт Уйтмен, Пабло Неруда дәстүрлерін амалсыз еске салатын «заттарға мадақсөз». Ежелгі эллиндердің эпикурлық поэзиясынан бермен қарай әлемдік поэзияда орын тепкен бұл дәстүр қазақ поэзиясында сирек ұшырасатын-ды...» [4, 344-345] деп баға береді. Заттарға мадақ айту сол заттардың адам өмірінде қаншалық маңызды қызмет атқаратынын, діни-мифологиялық танымымыз бен онтологиялық білімімізді қалыптастыруда өзіндік орны бар екендігін

«Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің тіліне мәдени танымдық талдау жасау бұл жырдың мәдени мәтіндегі семиотикалық статусына тікелей байланысты.

Зерттеудің әдістері

Эпос мәтінінің семиотикалық сипаттамасын семиотиканың «мәңгілік», «таңбалық» категориялары аясында құруға тырыстық. Оның себебі эпикалық желіні зерттеп-зерделеу таңбалардың түпкі сакралдық және көркемдік-танымдық жүйелерін өңдеу арқылы дәстүрлі қоғам адамының синкретті ойлау жүйесіне талдау жасаудан бастау алады. Бұл жүйенің әрбір элементі ұсынушы және қабылдаушы, жүзеге асырушы және қабылдаушы арқылы анықталатын изоморфты болмысқа ие.

Талқылау

Қазақтың ұлттық танымындағы зат-бұйым атауларының құндылық ретіндегі мәнін зерттеу барысында профессор Ж.Манкеева кез келген ұлттың, халықтың сан-ғасырлар бойы жинаған салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарында, фольклорында, эпостық жырлары мен ежелгі жыр-аңыздарында, жыраулар поэзиясында заттар мен түрлі бұйымдар атаула-

ры арқылы оның ұлттық болмысы сақталған деп көрсетеді. Зерттеуші сонымен бірге, мұндай зат атаулары белгілі бір кезеңдердегі ұлттың, халықтың материалдық байлығын, тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік күйін танытып қана қоймайды, сонымен бірге ұлтты ұлт қылып тұрған, басқа этностардан ерекшелетін этнобрендін де айқындайтынын жазады [5]. Зерттеуші Ж.Манкееваның осы пікірі тілтанушы А.Уфимцеваның тілдің семиологиялық және құрылымдық болмысы туралы: «Аталған болмысына сәйкес тіл, бір жағынан, шындық дүниедегі заттар мен құбылыстарға атау береді, оларды ерекшелейді, олардың болмысы мен өзара қарым-қатынасын жалпыландырады әрі ажыратады, екінші жағынан, ақпаратты сақтап жалғастыра отырып, адамдардың коммуникативтік, сезімдік сұраныстарын қамтамасыз етеді» [6], – деген пікірін толықтыра түседі.

Сөздің ол арқылы аталатын зат пен ұғымға қатысты алғанда таңба екені рас, ал өзінің құрылымдық, қызметтік сипаты жағынан бұл ерекше әрі тәуелсіз мәнді құбылыс және даралық. Сөздер жиынтығы, тіл – сыртқы құбылыстар мен ішкі әлем арасында орналасқан тұтас әлем. Бір қауымдастықта өмір сүретін адамдарға ортақ түсінікті болуына қарай, тілге шарттылық тән, бірақ жекеленген сөздер сөйлеушінің табиғи сезінулерінің нәтижесінде пайда болып, оны тыңдаушының соған етене сезінулері арқылы түсініледі. Тілді зерттеу арқылы адам мен жалпы және тілде сақталған ұлттық әлемнің арасындағы байланысты тани аламыз. «Толып жатқан тіл туралы ғылыми байламдардың ешқайсысы да жер бетін қанша адам мекендеуге мүмкін болса, сонша тілдік дүниетаным жасай алатын рухтың мүмкіншілігін жоққа шығара алмайды» [7, 46-47].

Семантикалық деңгейі мен мағыналық салмағына қарай зат – белгі, зат – символ, зат – маркер түрінде қарастырылады. Зат – белгі дегеніміз кең көлемді ақпараттар кешеніне ие семантикалық аясы бар пән болып табылады. Зат – символдар берілген контекстке сәйкестік мағыналар бере алатын пән. Зат – маркер мезгілдік-мекендік, социомәдени т.б. континумдарды қамтитын пән болып табылады [8].

Мысалы, «Аңшыбай батыр» жырында перінің қыздары Аңшыбайға алтын салынған дорба тастайды. Осы дорба болашақ ноғайлы ханының, әрі батырының кейінгі болашағын қамтамасыз ететін белгі, символ ретінде көрініс табады. Ноғайлы жұрты ортасынан кедейлігі үшін аластап тастаған Аңшыбайдың тығырықтан шығуына, кейінгі оқиғалардың байланысуына негізгі бастама, «ген» осы пері қызы тастаған дорба болады, дорба ноғайлы елін қиындықтан құтқарудың басы, белгісі ретінде жыр мазмұнына енгізілген. Сонымен қатар дорбадағы алтын – қаһарманның бақытты болашағын қамтамасыз етуші ғана емес, оның қоғамдағы статусын да анықтаушы, орнықтырушы зат – маркер.

Жарысып ұшқан екі аққу,
Жерге бір зат тастады.
Жүгіріп жеткен Аңшыбай,
Көтеріп алды, саспады.
Дорба толы сары алтын,
Байлады, қайта ашпады [9, 36 б]

«Едіге» жырының қарақалпақ нұсқасында Тоқтамыс хан Нұраддинге Шыңғысханнан қалған мұра – алтын леген сыйлайды. Алтын леген сыйлау Нұрадиннің тегінің асылзада екенін (Едігенің ұлы), оның Шыңғысханның мұрагері екенін мойындау болса, екінші жағынан, Нұрадиннің бұдан кейінгі болашағының зор екендігін, қоғамдағы орнын анықтайды.

«Едіге» жырының аталған нұсқасында Тоқтамыс түс көреді: Үйіне келіп той береді, алтын легенге ұша мен жамбасты салып, ортаға шығара бергенде, баяғы көрген ақ сұңқар ұша менен жамбасты ханның қолынан қағып ала жөнеледі.

Жырда алтын байлықтың, сән-салтанаттың, қоғамдағы ең жоғарғы орынға (бай, хан, патша) ие болудың символы ретінде образға алынады. «Қарасай-Қазы» жырының Айса Байбатынов жырлаған нұсқасында Мамайдан қалған таққа ие болған Шынтемір «алтын қалпақ басында» деп суреттеледі:

Хан болған соң Шынтемір,
Боз жорға аты астында,
Алтын қалпақ басында [9, 10]

«Едіге» жырының татар вариантында:
 Даңлы кыпчак жирендә
 Татардан туган нугай илендә
 Туктамыш дигән хан булды
 Ил булганга ил болды
 Яу булганга яу булды
 Биләгәни кул булды
 Әйдәгәни мал булды
 Сарай дигән каласы
 Сиксән күче арасы
 Сары мәрмәр **алтын таш**
 Сигез йортка даң булды...[10, 122]

Қазақ танымында *алтынның* бағалылығы оны *мыспен* салыстыру арқылы ашыла түседі. Ноғайлы жұртының ақылман биі әрі ел қорғаушы батыры Мамайдың өлімі Сыпыра жыраудың тілімен «алтындарың мыс болып, қорғасын болып еріп тұр» [9] түрінде образдалады. Кәрі анасы Қараүлек Мамай өлгенде: «Жайсаңым қолдан кеткен соң, Алтын туым құлады-ай!» деп жоқтайды. *Туы жығылу* (жай ту емес, алтын ту) соғыс кезінде «жеңілу, күйреу, тізе бұғу» ұғымын берсе, батырлар жырында, жоқтау өлеңдерде адамның «басына қайғы-қасірет түскен, жалғыз тірегінен айрылған» күйін бейнелеу үшін қолданылады.

«Қырымның қырық батыры» жырлар циклінде *алтын* сөзі жеке де, заттық ұғымдағы сөздермен тіркесіп те қолданылады. Мысалы, *алтын қалпақ, алтын қазық, алтын шашпау, алтын тарақ, алтын шаш, алтын леген* т.б.

Қимыл-әрекетпен байланысты: *алтыннан өнерлеп салу, алтыннан жондыру, алтынды қондыру, алтын салынған дорба*

... кейін қарай шабады.
 Орақ пен Мамайдың
 Моласына барады.
Алтын менен күміспен
Өнерлеп салған моланың
 Қасына барып тұрады. [9,19]

Қарасай, мені бақпадың,
Мақпалдан жабу жаппадың,
Жібектен арқан тақпадың,
Алтыннан қазық қақпадың. [9,20]

Шаңырақ пен уықты
Сары алтыннан жондырған Мамай,

Жарқыраған алтынды
Шаңыраққа қондырған Мамай,
Тәрбие мен байлықты
Астанадан оздырған Мамай,
Құлыныңың желісін
Шын жібектен тақтырған Мамай,
Алтыннан қазық соқтырған Мамай,
 Ел көшкенде жүтіңді
Жеті нарға арттырған Мамай,...

Саба, қара саба.
 Былғарыдан **саба ойдырған** Мамай,
 Алтыннан піскек қондырған Мамай...

Жеті атадан шынжырлы,
 О, сендерге кімнің шарасы-ай!
 Үйрек ұшып, қаз қонған,
Мамайдың қара сабасы-ай. [9,31]

«Қара сабасында үйрек ұшып қаз қону» тіркесі – байлық, ырыс- несібе ұғымында жыраулар тілінде кездесетін поэтикалық қолданыс. Мәселен ҰҒК-ның сирек қолжазбалар қорынан табылған авторы белгісіз «Қыз ұзатқанда айтылатын тойбастар» жырында белгісіз жыршы ұзатылып бара жатырған қызға:

Қолға алған қара сабаң құтты болсын,
 Ішінде **қоңыр үйрек** пырылдасын...[11, 403], –

деп тілек білдіреді. Жыр жолдарындағы этнографиялық ұғымды мынадай мазмұнда түсіндіруге болатын сияқты: қыздың қолына алған қара сабасы, оның жаңа от басындағы орны – бәйбішелік. «Бәйбішеге жарасар – қолындағы сабасы» деген жырауларда кездесетін тұрақты оралымның астарында «шаңырақтың берекесін кіргізетін бәйбіше, сол шаңырақтың ырыс-несібесі де бәйбішенің қолында болуы тиіс» деген түсінік жатыр. Биені сауып не сауғызып, қымызды сабаға құйып, уақытымен пісіп, күтетін де, келген қонаққа баптап қымыз құйып беретін де бәйбіше, олай болса, бәйбіше мен саба бірін-бірі толықтыратын ұғымдар. Осындағы «қара сабаның ішінде қоңыр үйрек пырылдау» тіркесі саба ішіндегі қымыздың молдығын, піскекпен піскен кездегі қымыздың «ішінде қоңыр үйрек пырылдағандай» баппен ашыған, бетінде қоңырқай

майлары қалқып жүрген кейпін елестетеді. Осындай этнографиялық сипаттағы ұғымдық-құрылымның қалыптасуына себеп болып тұрған мифтік сюжет мынадай: Кіші жүздің Әлім тайпасының бір атақты байының екі әйелі болады. Бір күні байдың ауылы көшіп келе жатса, кіші әйелдің (тоқалдың) көші кейінге қалып қояды да, үлкен әйелдің (бәйбішенің) көші ілгері озып кетеді. Бәйбіше ересектеу баласына «кіші шешенің көші қай шамада келе жатыр, біліп кел» деп жібереді. Баласы кейін қалған көшке келсе, кіші шешесінің көші жермен емес, көкпен көтеріліп, әйелдің өзі аққуға айналып ұшып келе жатқанын көреді. Баласының есі шығып, өз шешесіне келіп: «Кіші апам тегін болмады, аққу болып ұшып келе жатыр» дегенде, долданған бәйбіше: «Жаман тоқалдан менің қай жерім осал» деп, қара сабаны пісіп-пісіп қалғанда, сабаның ішінен қоңыр үйрек пыр-пыр етіп ұша жөнеледі.

Осы пікірімізді Нұрым Шыршығұлұлының мына жолдары да толықтыра түседі:

**Үйрек ұшып, қаз қонған,
Келіспей кетгі сабасы [12]**

Осындай образ Қашаған Күржіманұлында да бар:

Жарқыраған жаз болып,
Сабасының түбінен
Үйректер ұшып ұядан,
Қаңқылдаған қаз болып,
Қу серуендер саз болып,
Ұша алмай мамыр балапан
Балшығын шайнар балапан [12].

Нәтижелер

О. Фрейденберттің «Поэтика сюжета и жанра» атты еңбегінің тұтас бір тарауы мәтіндегі заттық әлемге арналады. [13] Г. Кнабе өзінің «Язык бытовых вещей» деген еңбегінде мәтіндегі зат атауларына мынадай анықтама береді: «Вещь-всегда образ, и ее образный элемент окрашивает все остальные ее свойства» [2]. А.К. Байбуруннің еңбектерінде заттардың архаикалық мәдениеттегі қалыптасуы мен пайда болу мәселелеріне ерекше мән беріледі [17, с. 63–101; 7, с. 2-3]. Зерттеушінің пайымдауына сүйенсек, заттар өзінің қызметтік бол-

мысына қарай символдық та мәнге ие бола алады және сол арқылы рухани аяға кіреді.

Осыған орай эпос тіліне мәдениеттанымдық зерттеудің аспектісі эпостағы зат атаулары мен оның мәдени-танымдық, символдық астарын зерттеуге негізделеді. Жырдағы заттық әлемнің мәнін анықтау эпостың мифологиялық дүние бейнесін, космологиялық қабылдауын, жырды жасаушы ортаның этикалық, эстетикалық ой-жасамына реконструкциялаумен байланысты жүргізіледі.

Жырларда кездесетін заттай атрибуттар вербалды коммуникациялық жүйемен бірлесе отырып шығарманың мәтіндік мазмұнын анықтайды.

Қолданыс аясына байланысты оларды келесі классификация бойынша қарастыруға болады:

1. Кейіпкерлердің сыртқы бейнесін толықтыратын атрибуттар /киім, аксессуарлар, әшекей бұйымдар/
2. Әскери атрибуттар /қару-жарақ үлгілері/
3. Байлық атрибуттары /алтын, күміс/
4. Құрылыс атрибуттары /үй, қала/
5. Тұрмыстық атрибуттар / үй-іші тұрмысында ұсталатын заттар/

Қорытынды

Біз, көп жағдайда, ұлттық мәдениет сөз болғанда материалдық, заттық байлықты рухани байлығымыздан бөлек алып қарастырамыз. Шын мәнісінде, ұлт тұтынатын заттық материалдар сол ұлттың рухани да қазынасын танытатынын бағалай бермейтін тәріздіміз.

Олай болса, жыраулар поэтикасындағы материалдық, заттық деректер: тұрмыстың сән-салтанатын, барлығы мен байлығын танытатын бұйымдар, киім-кешектер, сәндік заттар, тағамдар т.б. қазақ ұлтының идеалды болмысын (нағыз қазаққа тән) танытатын мәдени-танымдық атаулар екендігі сөзсіз. Бұндай заттық деректер поэзия тілінде тек ұлттың бір кезеңге тән тарихи тұрмыс-тіршілігінен мағлұмат беру мақсатында емес, осы материалдық байлықтың ұлттың концептуалдық дү-

ние бейнесінде алатын орнын айқындау, сол арқылы ұлт болмысындағы өзгерістерге баға беру үшін де қажет болғаны анық.

Сондықтан, бұған дейін әдеби мұралар тілінде кездесетін тарихи этнографизмдерге тілдің архетиптік болмысын танытатын тарихи тілдік деректер ретінде қарап, этимологи-

ялық зерттеулер мен поэтикалық талдаулардың нысаны етіп келген біздер (жыраулық поэтиканы зерттеушілер) материалдық лексикаға ұлттың рухани байлығын ғана емес, тарихи ақыл-ойының, ұлттың идеялды болмысының көрсеткіші ретінде де зер салуымыз қажет.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Термелері мен толғаулары, айтыстары мен сөз қағысулары, жыр-дастандары. – Алматы: Жазушы, 2011. – 432 б.
5. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
6. Уфимцева А. Типы словесных значений. Москва: Наука, 1974. -205 с
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –Москва: Прогресс, 2001. – 400 с
8. Байбурун А.К. О жизни вещей в традиционной культуре // Живая старина. 1996. №3.
9. Қырымның қырық батыры Алматы: Арыс, 2005. – 544 б
10. Идәгә. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1988. – 254 б.
11. Нұрдәулетова Б.И. Көне күннің жыр күмбезі. Алматы: Жазушы, 2007. -496 б.
12. Тіл таңбалы ақындар. –Ақтау: Дайк-Пресс, 2017. – 973
13. Фрейденберг О. «Поэтика сюжета и жанра. Москва: Лабиринт, -448 с.
14. Байбурун А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры: Сборник статей. Л.: Наука, 1989.

¹Б. И. Нурдаулетова, ²Ж.А. Аймұхамбет

¹Каспийский университет технологий и инжиниринга им Ш.Есенова, Актау, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Проблема «вещь - символ» в прецедентном тексте

Аннотация. Человек в своей жизни в какой-то мере зависят от окружающего мира вещей. Следовательно, сущность, функция и значение вещей измеряются их соответствием человеку. Характер участия обусловлен человеческой культурой и определен конкретными историческими, культурными и социальными особенностями.

В статье анализируется символическое значение вещи в прецедентных текстах (былины, поэзия Жырау) в познании нации, народа, мифологического образа мира, передаваемого через материальной ценности.

Появление специальных исследовательских работ по семиотической проблеме общекультурных текстов очень важно, и ее история насчитывает два столетия. Это работы Р. Барта, А. Греймаса, Л. Ельмслева, Э. Кассирер, Э. Лич, Ч. Морриса, Ч. Пирса, Р. Якобсона и других зарубежных ученых. Среди российских ученых по этому вопросу есть работы М.М. Бахтина, А.К. Байбурина, Н.М. Калашниковой, Ю.М. Лотмана, А.Ф. Лосева, С.Т. Махлина, Ю.С. Степанова, В.Н. Топорова, Б.А. Успенского.

В результате исследования, основанного на лингвокультурных и лингвофилософских соображениях, объект является одновременно знаком и символом. Таким образом, мы делаем вывод, что изучение материальной лексики является предметом изучения как семиотики, так и семантики.

Ключевые слова: прецедентный текст, символическое значение, объекты, эпический язык, семиотическое описание, эпическая система, сакральность.

¹B.I. Nurdauletova, ²J.A. Aimukhambet

¹Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The problem «thing is a simbol» in the precedent text

Annotation: to some extent, what a person achieves in life depends on the name. Consequently, the essence, function and meaning of things are measured by their correspondence to man. The nature of participation is determined by human culture and determined by specific historical, cultural and social characteristics.

The article analyzes the symbolic meaning of a thing in precedent texts (epics, poetry of Zhyrau) in the knowledge of the nation, people, the mythological image of the world, transmitted through material values.

The emergence of special research works on the semiotic problem of general cultural texts is very important, and its history goes back two centuries. These are the works of R. Barthes, A. Greimas, L. Elmslev, E. Cassirer, E. Leach, C. Morris, C. Pierce, R. Jakobson and other foreign scientists. Among Russian scientists on this issue there are works by M.M. Bakhtin, A.K. Bayburin, N.M. Kalashnikova, Yu.M. Lotman, A.F. Losev, S.T. Makhlina, Yu.S. Stepanova, V.N. Toporova, B.A. Uspensky.

As a result of research based on linguocultural and linguo-philosophical considerations, the object is both a sign and a symbol. Thus, we conclude that the study of matter is the subject of study of both semiotics and semantics.

Key words: precedent text, symbolic meaning, objects, epic language, semiotic description, epic system, sacredness.

References

1. Lotman Yu.M. Besedy o russkoj kul'ture: Byt i tradicii russkogo dvoryanstva (XVII - nach. XIX v.) [Conversations about Russian culture: Life and traditions of] (SPb.: Iskusstvo. 1994)
2. Knabe G. Yazyk bytovyh veshchey [Language of everyday things] //Dekorativnoe iskusstvo SSSR [Decorative art of the USSR]. 1985. №6.
3. Toporov V.N. Veshch' v antropocentricheskoy perspektive (Apologiya Plyushkina) [A Thing in an Anthropocentric Perspective (Plyushkin's Apology)] // Mif.Ritual. Simvol. Obraz. [Myth. Ritual. Symbol. Form]. Issledovaniya v oblasti mifopoeticheskogo: Izbrannoe [Research in the field of mythopoetic: Selected works]. M.: Progress - Culture, 1995.
4. Kekilbayevich A. Zhyrdarya. // Kaiyrtpai ketken Kashagan: olenderi, termeleri men tolgaulary, aitystary men soz kagysulary, zhyr-dastandary [Unreturned Kashagan: poems, terms and reflections, aityses and speeches, poems]. - Almaty: Writer, 2011. - 432 p.
5. Mankeeva Zh. Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanyndyk negizderi [Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language] Almaty: Zhibek zholy, 2008. – 356 p.
6. Ufimceva A. Tipy slovesnyh znachenij [Types of verbal meanings] Moskva: Nauka, 1974. -205 s
7. Gumbol'dt V. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu [Selected Works on Linguistics] –Moskva: Progress, 2001.– 400 p
8. Bayburin A.K. O zhizni veshchey v tradicionnoj kul'ture [On the life of things in traditional culture] // Zhivaya starina [Living antiquity]. 1996. No. 3.
9. Kyrymnyn kyryk batyry [Forty heroes of Crimea]. Almaty: Arys, 2005. -544p
10. Idaga. – Kazan: Tatarstan kitap nashriaty, 1988. -254 p
11. Nurdauletova B.I. Kone kunnin zhyr kumbezi [The dome of the ancient sun]. Almaty: Writer, 2007. -496 p
12. Til tanbaly akyn dar [Poets] Moscow: Labyrinth, -448 p.
13. Freudenberg O. Poetika syuzheta i zhanra [Poetics of plot and genre]. Moscow: Labyrinth, -448 p.
14. Bayburin A.K. Semioticheskie aspekty funkcionirovaniya veshchey [Of Things Semiotic aspects of the functioning of things] // etnograficheskoe izuchenie znakovyh sredstv kul'tury: Sbornik statej [Ethnographic study of the symbolic means of culture: Collection of articles]. L.: Nauka, 1989.

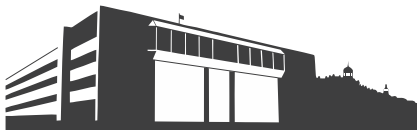
Сведения об авторах:

Нұрдәулетова Бибайша Илияқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Nurdauletova Bibaisha Iliyaskyzy – doctor of philology, professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – doctor of philology, professor of the department of kazakh literature of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 16.01.13

Д. Қамзабекұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: dikhan.kamzabek@enu.kz)

Смағұл Садуақасұлының әңгімелері: көркемдік және тарихилық қағидаттардың ықпалдастығы

Аңдатпа. ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы көркем прозада «Салмақбай – Сағындық», «Күлпәш», «Күміс қоңырау» повестерімен, «Сәрсенбек» романымен аты мен заты қалған Смағұл Садуақасұлының «Өртең», «Салмақбай, Махамбет», «Антономия» сынды әңгімелері әрі көркемдік, әрі тарихилық сипатымен ерекшеленеді.

Алаш әдебиеті кезеңіне жататын осы көркем шығармалардың авторы – жай жазушы ғана емес, парасаты толысқан, жастай саясат ісінде шыңдалған қайраткер. Тұлғалар қолына шабыттан гөрі агартушылық мақсат қалам алдыртады. Айталық, Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның саясат жұмысы барысында білікті көсемсөзші, сындарлы әдебиеттанушы болуының себебі сол. Бұл қасиет Смағұл Садуақасұлында да болды. Аса күрделі кезеңдегі ұлт жастарының арманы, зиялылар арасындағы елдік және төңкерістік мәселелерге байланысты көзқарастар, большевизм кезіндегі халықтың табиғи мүддесі, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер – қаламгердің негізгі нысанасы. Отаршылдық – әділетсіздік, аярылық, зорлық-зомбылық арқасында ғұмырын ұзартқан тамыры терең, кесепат құбылыс. Әлемдегі талай халықтарға трагедия алып келген осы басқыншылық (Алаш лексиконында «жуан жұдырық») Қазақ елін адам айтқысыз қиындыққа душар етіп, теңдік пен еркіндік аясындағы дамуын тежеді. Әділеттікке деген ұмтылыс жастай сезімі мен санасында қайнаған Смағұл ұлтына азаттық тимеген екі қоғамды жаман жағын да, қайсыбір жақсы жағын да парықтап, ақылымен ұғып өсті. Әлем және орыс әдебиеті, ұлт фольклоры дәстүрінен бастау алатын ХХ ғасырдың бас ширегіндегі қазақ әдебиетінің өкілі ретінде Смағұл Садуақасұлы көркемдік және тарихилық қағидаттарға иек артып және сол екеуінің ықпалдастығы арнасында жазушылық шеберліктің бел-белестерін игерді.

Мақалада С.Садуақасұлының әдебиет тарихынан сырт қалып келген әңгіме жанрындағы ізденістері мен табыстары қарастырылып, талданады.

Түйін сөздер: Алаш әдебиеті, елдік мұрат, көркемдік және тарихилық қағидаттар, бейнелер жүйесі, отаршылдық, көсемсөздік сарын, оқырман танымы, көзқарас тартысы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-86-96>

Кіріспе

Қазіргі Ресейдің танымал ғалымы А.С.Колесниковтің пікірінше, «Әлемнің шынайы бейнесі – ол мейлі көркем, философиялық, мистикалық, діни болсын – кәдімгі өмірге табан тірейді. Олай болмаған жағдайда әлемдік болмыс пен құрылымды терістеу жүреді» /1, 12/.

XX ғасыр басындағы дүние жүзі мен қазақ әлемінің болмыс-бітімі, даму үдерісінен хабар берген қайраткер С.Садуақасұлы 1923 жылы жариялаған бір мақаласында мынандай тұжырым жасайды: «Қазір «мен әлсізбін» деп ешнәрседен таюға жарамайды. Әлсіздің әлді болуы, әлдінің әлсіз болуы осы заманда қиын емес. Жігер керек, қайрат керек. Күрескеннің аты - күрескен. Жыламаған балаға ешкім емшек бермейді. Күншығыстың ұсақ ұлттары бірлесіп отырып бостандыққа жетеді. Бостандық ақ білектің күшімен, көк найзаның ұшымен келеді» /2/.

Қаламгердің «Аптономия» /3/ әңгімесі 1922 жылы баспа жүзін көрген. Бұл Алаш автономиясының объективті себеппен тарих сахнасынан кетіп, соның негізінде құрылған Қазақ автономиясының қаз-қаз тұрғанына 2 жыл толған кез еді.

Бұл шығарма туралы алғашқы бағаны Ахмет Байтұрсынұлы 1926 жылы «Әдебиет таңытқыш» еңбегінде берді. Әдебиет білгірі оның жанрын «ұсақ әңгіме» деп айқындаған /4, 283/.

Әңгіме 20-жылдардағы қоғамдық-саяси шындықты арқау еткен. Шет жұрттың ойранын сан мәрте басынан кешіріп, Ресейдегі төңкеріс жылдары азаттық ала алмай дал болған қазақ үшін 1920 жылы 26 тамызда Ресей Федерациясы Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің Қазақстанға автономия мәртебесін беруі – үлкен жаңалық еді. Қазақ зиялылары автономияға үлкен үміт артты. 1920 жылы 4-12 қазан аралығында өткен Қазақ автономиялы республикасы Кеңестерінің бірінші құрылтайы мінберінен қайраткер С. Садуақасұлы: «Біз, жастар, автономияға үлкен мағына беріп қараймыз. Халықты тәрбиелеп, ел ететін, бейнетқорларға біріктіретін ұйым

ғана деп қараймыз. ...Жастар келесі өмірге бастарын байлап кірісті. Үлкен ағалардың да сол жолда адастырмай түзу тартуларына сенемін», – деп, /5/ тарихи оқиғаның жуан ортасында жүргенін мәлім етті.

Әйгілі әдебиеттанушы-ғалым Ю.М. Лотман: «Мәдениеттегі қызмет тұрғысынан келгенде, сол мәдениет шеңберінде эстетикалық функцияны жүзеге асыратын барша сөз мәтіні – көркем әдебиет. Бірақ біз мәтін туған кездегі оның эстетикалық функциясы мен мәтінді зерттеудегі эстетикалық функциясыны айыра қарасақ, бәрі өз орынына келеді», - деп жазғаны белгілі /6, 207/.

Міне, осы тұста жазушы С.Садуақасұлының көркемдік және тарихилық қағидаттарды қатар ұстап, өз тұсының оқырманын танымдық-ағартушылық аяда серпілтіп, көркемөнер қызметі арнасына толық сәйкесетін әдеби жолды ұстануы - «Аптономия» әңгімесінің мән-маңызын арттырды.

Әңгіме оқуда жүрген шәкірт Жарқынбектің әкесі Боранбайдан хат алуынан басталады. Осы хатта баяндалған жайттардан шығарма желісі өрбиді. Боранбайдың хаты – алда дамитын оқиға үшін логикалық дәлел (мотивировка). Онда ауылдың бар хал-ахуалы тәптіштеліп айтылып, соңына қарай: «Кешке ауылға «істүкір» деген төре келді. Алды тым қатал көрінген соң, қай елдікі екенін сұрай алмадық. Сақал жоқ, мұрт жоқ, өздеріндей жап-жас жігіт. Бұл істүктірдің айтқан сөзі: «Қазақ халқына аптономия шықты, сол туралы насихат айта жүремін» дейді. Қалада жиылыс болады, соған болыс басы бір адам керек деген соң, елдегі ақсақалдардың реті келмей, көп сені ұйғарды» делінеді.

Елдің жай-жапсарына қаныққан Жарқынбек ойланып-толғанады. Алдағы істеріне бағдар жасайды. Съезді, онда өзін қалай ұстайтынын армандайды. Кешікпей күткен съезі де ашылады. Бірақ ол Жарқынбектің ойлағанындай болып шықпайды. Орыс өкілдері бірінен соң бірі шығып қазақты жамандайды. Бұған шыдай алмаған Жарқынбек жиылыс төрағасынан рұқсат алып, әлгілер қате, жалған сөйлегенін айтады. Осы жолы ол өмірінде алғаш рет халқының қамын жеп,

әділетсіздікке ашық қарсы тұрады. Съезге келген алты қазақтың бірлі-жарым тоғышарлары Жарқынбекке өз сөздерін сөйлетпек болғанда, ол мұны да жаратпай, шындыққа жүгінеді. «Содан кейін Жарқынбек орыстарға «ұлтшыл», қазақтарға «балшеуек» атанатын болды». Ол енді губернелік атқару комитетінің мүшесі боп, партия қатарына өтеді. «Жаздыгүні халықтың мал-жайын білуге елге шығады». Бұл уақыт осы елдің Қазақстанға қосылатын кезі. Жарқынбек бұл сапарында халыққа автономия туралы насихат айтады. Елдің бүкіл жайына қанық болады. Әкесінің хатында айтылған халықты әуре-сарсаңға салған оқиғалар жер-жерде боп жатқанына көзі жетеді.

Әңгіме соңында ел автономияның не екенін түсінеді. «Қазағың мына біз боламыз. Осы болыстың жүзден тоқсан тоғызы мендей шығар» дейтін кедей Жақыпбек шал автономияға жалғыз байталын қосып отырып, жамағаттың алдында Оспан байға: «Сен жүз жылқыңды беремісің?» – дейді. «Оспан төмен қарап, күлімсіреп үндемеді».

Сөйтіп, автономияны халық қолдайтыны мәлім болып, шығарма аяқталады. «Аптономия» әңгімесінің қысқаша мазмұны осындай. Енді бұл туындының 20-жылдардағы ұлт әдебиетіндегі ерекшелігін тұжырымдайық.

Біріншіден, «Аптономия» – уақыт пен кеңістік табын дәл, шынайы суреттеген көркем шығарма. Онда жалаң тап ұраны, оқиғаларды әсірелеу атымен жоқ. Тарихилық қағидаты айқын көрінеді.

Екіншіден, әңгіме бас қаһарман мен суреттеліп отырған жайттың қарым-қатынасын шебер жеткізе алған. Көркемдік қағидатын ұстанған жазушы сезімді де, ой иірімін де, көңіл ауанын да сәтті кестелеген.

Үшіншіден, оқиға желісін толықтыратын бейнелер (съезд, онда сөйлеген орыс өкілдері, тоғышар қазақтар, ауыл, ауылдағы жиылыс, жиылыста сөйлеген қазақтар) сәтті шыққан. Психологиялық факторлар – ішкі қажеттілік, интенция, ниет, ықылас, ынта, құлшыныс, құштарлық бірте-бірте көрініп, шығарманың эмоциялық-пластикалық әлемін құрайды.

Төртіншіден, шығармада көркемдік және тарихилық қағидаттар ықпалдасып, дәуір мен ұлт тағдыры туралы түсінік, толғам, бейнелі ассоциация көрініс тапқан.

Зерттеу әдістері

Мақалада әдебиеттанудың мәдени-тарихи, салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық әдістері пайдаланылды. Осы арқылы С.Садуақасұлы дәуірі, әдебиет пен тарих, мәдениет пен қоғамдық құбылыстар, халық санасы мен тұлға парасаты т.б. құбылыстар зерделенді. Саралау, бағалау, талдау әдістері қолданылды. «Аптономия» сюжеті композициялық бітімінің жанр талабына қатысы тұрғысынан да байыпталды. Шығармадағы экспозиция (сюжеттің басталуы) – ауылдан жазылған хаттың келуі. Ал, сюжет байланысы, дамуы, шарықтауы – съезд, ондағы Жарқынбектің қанын қыздырған оқиға, оның ұлт қамынан гөрі өз қамын көп жейтін қазақ өкілдерімен айтысы; шешімі – ауылдағы жиылыста халықтың автономияны қолдауы. Яғни, Жарқынбек «қазақ ел емес» деген отаршыл ұлт өкілінің сөзінің негізі жоқ екенін дәлелдеп, момын елдің «хақын жеген» қандастарының бетінен от шығарып (атпай-соқпай, ұялтып), жалпы халықтың автономияға назарын бұрғыздырды. Әңгімедегі идея (мұрат) мен бейнелер жүйесі арнайы сөз етуге тұрарлық.

Төңкерістен кейінгі кезең қыруар зәрулікті туындатты. Алаш зиялыларының қазақтың тәуелсіздігі жөнінде Ленинмен жүргізген келіссөзі нәтижесіз қалды. Осы шақта Алаш Орда шарқ ұрып ізденді. Бірақ тарихтың дөңгелегін кері айналдыру мүмкін емес еді.

Жоғарыда айтқандай, автономия қазаққа 1920 жылы берілді. Бұл – аты бар да, заты жоқ автономия болатын. Гректің «өзі заң шығарады» деген тіркесінен туған осы ұғым кеңес өкіметі тұсында қатты бұрмаланды.

С. Садуақасұлы аталған әңгімесінде сол ұғымды тура мағынасында халыққа жеткізуді көздеген. Мұны ол «Аптономияның» бас қаһарманы Жарқынбектің аузымен былайша түсіндіреді: «Аптономияның мағынасы – отау деген сөз. Орыстың кіндік хукіметі – үлкен үй,

орда секілді. Біз – одан енші алған отауымыз. Отау үй ішінің аспаптары, қонағасы үлкен үйден бөлек болады. Сол секілді біздің ішкі жұмыстарымыздың билігі өзімізде».

Салыстырмалы-тарихи әдіс тұрғысынан қарағанда, «Өртең», «Салмақбай, Махамбет», «Аптономия» әңгімелерінің мазмұндық және логикалық бірлігі айқын көрінеді.

Талқылау

«Аптономия» әңгімесінің негізгі идеясы – елдік мұрат. Шығармадағы бейнелер жүйесі осы идеяны ашуға қызмет етеді. Сондай-ақ бояуы қанық осы бейнелер жүйесі арқылы оқушы сол кездегі қазақ қоғамында болған бүтін тарихи шындық болмысын бажайлайды.

Ауылдың хал-ахуалы Боранбай, Оспан, Жақыпбек сынды жанама қаһармандардың бейнесі арқылы ашылады. Боранбайдың баласына жазған хатының өзі көп мән-жайды аңғартады. Хаттағы әрбір деталь, хабарланған оқиға – типтік дәрежеге көтерілген. Ғалым М. Хасенов: «Әдетте көркем шығармада қоғамдық мәселелер адам характеріне байланыссыз жалаң баяндалған жағдайда типтік характер ашылмай қалады», – деп орынды айтады /7, 144/. Мәселен, Боранбайдың хатында баяндалатын Мұқаметжан деген жігіт сүйген қызын алып қашқанда, оны «30 кісі, қасында 8 орысы бар» қуғыншы келіп тартып әкеткендігі, Әндірейдің қазаққа жасап отырған зорлығы сол кезеңнің содырларының бет-пердесін анық көрсетеді. Боранбай да, Оспан да, Жақыпбек те – әлсіз жандар. Бұлар сол шақтағы жалпы қазақ бейнесін көзге елестетеді. Бай деген Оспанның өзі: «Мына жиылған көптің сізден сұрайтыны, мырза, бізге анық хұрият берілген болса, біздің ауылымызға орыс мілітса жіберілмесе екен дейді», – деп Жақыпбекке тіл қатады.

Бай бейнесін сомдағанда, жазушы Смағұл біржақтылыққа бармайды. Олардың бір парасымен съезден кейін сөзге келісе алмаған Жақыпбектің байларға айтқан орынды уәжі «заман еңбек еткендікі, кісінің ақысын жемегендікі» дегенге саяды. Міне сол себепті де

жазушы кедей Жақыпбектің сөзімен Оспанды ұялтады.

Әңгімедегі тосын бейне – отаршылдар бейнесі. Отаршылдардың пиғыл-әрекеті съезд үстінде көрінеді. Осылардың көпе-көрнеу қазаққа жала жауып, әділетсіз сөз сөйлеуі бойында қаны бар Жақыпбектің намысын қамшылады. Бір емес, қатарынан үш шешеннің қазақты «надан», «тағы», «білімсіз», «айтқанға түсінбейтін» қылып қоюы, бұларды терістеп Жақыпбек сөйлегенде, «кеңес басы бұзық дауыспен: «Ұлтшыл сөздерді айтуға болмайды!» деуі олардың түр-тұрпатын, болмысын бағамдатады.

«Аптономия» әңгімесінде негізгі оқиға Жақыпбектің іс-әрекетінен өрбитіндіктен, бұл бейнеде сол танымның бәрі тұнып тұр. Жазушы кейіпкерді әсірелемейді. Нағыз өмірдегі қалыппен көрсетеді. Оның әкесінен хат алғаннан кейінгі көңіл-күйі, съездегі азаматтығы, ел арасындағы үгіт жұмысы табиғи жағдайда көрінеді. Елге барғанда, халық ескі әдетпен оған төрені күткендей сый-сияпат көрсетпек болғанда, Жақыпбектің оны ұнатпай, ішінен «әлі қазаққа көпті білу керек-ау» деп ойлауы – қазақ арасынан орнықты қайраткерлердің шыға бастағанын дәлелдейді.

Жазушы Жақыпбек тұлғасын көздеген идеясын қалың қауымға жеткізуге көмектесер бейне ретінде алған. Бұдан 20-жылдары үлкен саясатқа көтерілген қайраткерлер тұрпаты аңғарылады.

Нәтижелер

«Аптономия» әңгімесі – заман шындығын қаз-қалпында жеткізген көркем туынды. Автордың көркемдік қағидаты – барды бар күйінде суреттеу. Саяси сапырылыстарға қарамай дамуға бет түзеген қазақтың жаңа прозасы С. Садуақасұлы толқынына әлі де болса шеберлікті шыңдауды талап етті.

С. Садуақасұлы мұрасының ішінде «Аптономиямен» сабақтас «Өртең» аталатын /8/ лирикалық әңгімесі де оқырманды бейжай қалдырмайды. Онда сюжет, немесе оқиға желісі жоқ. Әңгімеге жазушының елі, отаны туралы тебіренісі, кіндік қаны тамған жерімен, қаси-

етті де қадірлі елімен іштей сырласуы, мұнда-суы айна қатесіз түскен.

Кез-келген әдебиет туындысының өмірге келу тарихы бар. Біздіңше, «Өртең» әңгімесінің тууы «Өртең» газетінің жарық көруімен, жаңа заманға еріксіз тап болған алаш зиялыларының тынысы – «Жас азамат» мүшелерінің соны қауымдастық идеясы төңірегіне топтасуымен байланысты. Мұны таратыңқырай айтсақ, мәселе былай: Қазақстанда кеңес билігі мейлінше толық орнаған 1920 жылдан кейін елді басқару аппаратына белсенді жастар тартыла бастады. Жап-жас жігіттер тапсырылған істі жауапкершілікпен атқарды. Жастыққа тән жалынды мінезімен билік жүйесіндегі қасаңдыққа өзгерістер де енгізіп жүрді. Олар жаңа заманның кісіге жағымды ұраны – «әлеуметтік теңдікті» өздерінше түсінді. Яғни, теңдік мәселесінде жалпы қазақтың шөміштен қағылып қалмауын ойлады. Ұлт мүддесінен төңкеріс мүддесін жоғары қойғандарға ашық қарсы тұра алмаса да, істерімен, іштерінен олармен оппозицияда жүрді. Смағұл Садуақасұлының 1922 жылы Мәскеуде іссапарда жүріп, 22 шілде Әбдірахман Бәйділдаұлына (Смағұл алғаш Әбдірахманмен пікірлес болған. «Өртең» газетін де бірігіп шығарған. Бірақ соңынан Әбдірахман саяси тұғырнамасын өзгертіп, Смағұлды тұрғыдан айыптағандар жағына шыққан) жазған хатындағы: «Меніңше, болашақтағы біздің әдісіміз мынандай болуы тиіс: біз билікті алу үшін күреспейміз, бәрін де өз қолымызға аламыз деген ұранды да бірінші кезекке қоймаймыз. Өйткені оны қойсақ, бәрібір дәл бүгін бізге жол бермейді. Сондықтан басты қуатымызды келешектегі жастарды тәрбиелеуге, оларды алдағы істерге даярлауға, күш жинауға жұмсағанымыз жөн», – деген пікірі /9/ сөзімізді растайды. Смағұл сынды саналы жастарды лауазымды ағаларының мансапқа бой ұрып, ел мүддесіне немқұрайлы қарауы қатты түңілтті. Жоғарыдағы хатында ол осы мәселе төңірегіндегі: «Егер жүректерінде тырнақтай таза ет болса, олар ертең-ақ отаршылдарға қарсы тұрады. Ал, оны жасамаса, өзінің 5 күндік өмірі үшін халқының қанын сатуды жалғастыра беретін болса, онда олардың кім екенін қазақ халқы анық көріп, айырып алын», – дейді ашынып /9/.

Бұл түңілу олардың басында күрмеуі көп саясатқа тығырықтан жол табар білгір саясатшы болып келу үшін Еуропа қалаларында оқу идеясын туындатты. 1922 жылы 19 тамызда Смағұл Садуақасұлы, Әбдіріхман Бәйділдаұлы, Ерғали Алдоңғарұлы ҚКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы мен Халық ағарту комиссары атына қазақтың 30 жас азаматын шет елге оқуға жіберуін өтініп, арнайы хат жолдады. Мұны оқу-ағарту комиссариаты мақұлдағанымен, Киробком қолдамады /10/.

Ендігі амал – газет шығару еді. Бұл мәселе Қырғыз (Қазақ – Д. Қ.) облыстық жастар комитеті мәжілісінде 1922 жылы қазан айында қаралып, қараша айының басындағы ЖК пленумында қабылданды /11/.

«Өртең» газеті өмірге осылай келді. Аталған басылымның ресми мақсаты – жастарды жаңа өмірге тарту болса, шынайы мақсаты – санадағы шірік қауды өртеп, өртең шығару еді. Бұл – 1909 жылғы «Оян, қазақтың» (М. Дулатұлы) жаңаша жаңғырығы болатын.

«Өртең» газеті жабылғанымен, өртең идеясы өлмеді. Мұны оның «Алқа» бағдарламасында (1924-1925), ұлтжанды санаткерлер, әдебиетшілер еңбегінде (1922-1929) көрініс беруі дәлелдесе керек.

«Өртең» лирикалық әңгіме болғанымен, онда көсемсөздік сарын да бар. Мұны жанрлардың айшықтану, бөліну кезеңі үдерісімен емес, заманның қалпымен түсіндіруге болады. Бұл ретте орыс ғалымы Э. Шубиннің: «Жазылған әңгіменің түрі мен жанрлық ерекшелігі әрбір жекелеген жағдайларда жазушының еркіне, көркемдік шешімге байланысты және олар суреттеу құралдарымен анықталады. Бірақ әдеби процестің қай кезеңінде болсын уақыттың таңбасы тек жанр мазмұнына ғана емес, оның түріне де түседі», – деген пікірі /12, 62/ орынды айтылған. Яғни, қазақ жағдайында айтқанда, 20-жылдар аумалы-төкпелі уақыт болатын. Сондықтан бұл шақта заманға сай көсемсөз құнтталынды, оқылды. «Өртең» әңгімесіндегі көсемсөздік сарын шығарма жүйесіне нұсқан келтіріп тұрған жоқ, қайта оған өрлік рух үстеп тұр.

Смағұлдың бұл туындысында сюжет болмағанымен, қазақтың кешесін, бүгінін, ертеңін

ой таразысымен бағамдаған, ұлттың ұтқаны мен ұтылғанын, озық қасиеті мен мінездегі кемшілігін табиғат бейнелерімен астастырып, көркемдікпен көмкерген ерекше мазмұн бар. Лириканың мәні туралы академик З. Қабдолов: «Қандай суреткер болсын, көркем шығарма жазудағы мақсат – адамды көрсетіп қана тыну емес, адам арқылы қоғамды, мүмкіндігінше өмірдегі өзекті, шындықты көрсету. Осы тұрғыдан алып қарасақ, лириканың өзге тектерге принциптік қайшылығы жоқ, олардан тек тәсіл жағынан айырмасы», – деп жазды /13, 326/.

Әңгіме басындағы «жазылып созылған жапан сары дала», «қараңғы түнде қалқыған, маужырап ұйқыға кеткен сеңгір таулар» пейзаждан гөрі ұлттың бейнесіне келіңкірейді. Осы бейне әңгіменің соңына дейін қырланып, толықтырылып, көркем суреттеліп отырылады.

Автор ұлтының халіне жүрегі сыздап, сан мәрте қинаған басындағы батпан ойды, ақтарып, оған дәрмен берер күш іздейді.

«Күндер өтіп барады. Жылдар өтіп барады. Заман жүріп келеді. Қараңдап қазақ әлі жүр. Қарайып киіз үй әлі тұр... Ау, қазақтың баласы!... Еңбегің осы ма? Қараңдап неге жүре бересің?» – деген жолдар жанайқайға толы жазушы сезімінің, ұлт қалпына күйіне қараған көңіл-күйінің қандай дәрежеде екенін айғақтаса керек.

Халқының отаршылдар езгісінде мүжіліп жүре беруі, барды қадірлемеуі, жоққа ұмтылмауы, кесапаттан арылмауы, шапағаттан үркіуі, тәуекелдікке бармауы, бірлік, ынтымақ төңірегіне топтаспауы – жазушы бойында сонау V-VIII ғасырлардағы бітік тастардағы жәдігерліктерден бастап, XV ғасыр данасы Асанқайғыны, XIX ғасыр мен XX ғасыр түйісінде ғұмыр кешкен ойшыл Абайды толғандырған елдік мәселесі жөніндегі намыс сезімін қозғайды.

«Жайылып созылған сары даланы неге көркейтпейсің? Ұйпаланған шірік қауды неге жұлып тастамайсың? Бүйірін қысып, қалтасындағы көп қазнаны, мол байлықты неге алмайсың? Алтын, күміс әлде керегі жоқ па? Мөддір суды неге жөндеп ішпейсің? Қалың нуды неге реттеп кеспейсің? Үнемі қымыз бола

ма? Киіз үй мәңгі тұра ма?» – дейді термелеп жазушы. Бұл – оның халқына қарата айтқан базынасы. Мұны әңгіме қалпетіне қарап монолог десек, бұл ұғым оған тарлық етеді. Шынында сырт қарағанда жазушы өзімен өзі сырласып, жоғарыдағы қорытындыға келгендей көрінетіні де рас. Алайда, керек десеңіз бұл – диалог.

Жазушы мына көкейкесті сұрақтарымен көпті ұлт мәселесіндегі зәруліктерді бірлесе шешуге шақырғандай. Жұрттан жауап күткендей. «Сен не дейсің?» дегендей. Ал, өзінің жауабы: «Ескі, битті күпінді шешіп тастап, сілкінсеңші! Темір күректі қолға алып, ақ білекті сыбансаңшы!». Мұнысы – еңбек ет, жігерлен, намыстан дегені. Осы жағынан ол М.Дулатұлының «Оян, қазағының» өн бойындағы: «...Отырма бір орында құр мұңайып/...Тамшыдан тама берсе болар дария/ Кетпей ме ақырында бір молайып!» /14/, Жүсіпбек Аймауытұлының «Ұран» өлеңіндегі: «Намыстан, қайраттан, қатарға ен! Басқадан кем болған сенің нең?!» - деген жолдармен /15/ үндес. Бұл үшеуіне отты көсемсөз сарыны ортақ. Үшеуі де отаршылдыққа өре түрегелген «ұлтшылдық дәуірде» жазылғанымен, оның үш кезеңінде - бірі алғаш оянған кезеңінде (1905-1909), екіншісі зиялылар соңынан халық ере бастаған кезеңде (1917-1918), үшіншісі саяси сапырылыстар елді жаппай еріксіз оятқан кезеңде (1920-1922) жазылғанымен ерекшеленеді.

Жазушы осы кезеңдерді көркем бейнемен былайша өреді: «Күні кеше қаптаған қара бұлт еді. Жел соқты. Дауыл болды. Жердің жүзі ақтарылып, төңкерілді. Сатыр-күгір етті. Бытыр-бытыр етті. Сұлаған сары дала оянбады. Қимылдай түсіп, қайта жатты. Күндер өтті, айлар өтті... Зор дауылдың екпіні ерікке ешкімді қоймады. Ыңыранып сары дала да ояңды. Оянысымен орнынан ұшып түрегелді. Қараса, жан-жақтың бәрі өрт екен».

Суреткер қолданысындағы дауыл – отаршыл империяны шайқалтқан ішкі күштердің серпілісі, өрт – төңкеріс. Бейнелеп отырған жайт пен табиғаттың ара-қатынасын, ұқсастығын жазушы аса шебер жеткізген. Төңкеріс қатыгездігі, тұрпайлылығы - «тілсіз жа-

умен» бір есеп: «Өрт шалмаған жер қалмады. Бұрынғының бәрі күйді. Бәрі жанып кетті. Ішіндегі биттерімен ескі күпі де кетті. Қарайып тұрған жыртық киіз үй де кетті...».

Жазушы «ескі күпі» мен «жыртық киіз үйдің» өртенгеніне емес, бәрінің өртенгеніне налып отыр. Ескі-құсқы өртсіз де жойылады. Ал, қажет нәрселердің өртенгені қалай болмақ? Оларды қалпына келтіру үшін талай уақыт керек пе? Бірақ қолдан келер амал бар ма? Болар іс болды, бояуы сіңді. Бұған еріксіз көнесің. Әйтсе де енді қол қусырып отырған жараспайды. Әлгі өртте «ұйпаланған қаудан шөп лапылдап жанды» ғой. Шірік қаудың өртенгені жақсы. Оның орнына өртең шығады. Бұл – ұлттың өлмегені деген сөз. Тағы талпыну керек. Ез болып езілмеу қажет. «Жел басылды. Жадырап жаздың күні шықты. Ұйпаланған қаудан шөптің орнына желкілдеген өртең өсті. Көкпеңбек, жұп-жұмсақ, тап-таза, пәк, кіршіксіз жас өртең! Қалай сары дала енді көгермес екен?.. Қалай қазақ оянбас екен!» – дейді жазушы елшіл жастарға үміт пен сенім артып. Суреткердің өртеңді көргені – ертеңге сенгені. Өртең – оның оптимистік көзқарасы.

«Өртең» әңгімесі – жалаң науқандық үгіт әңгіме емес, шынайы қазақ қалпын суреттеген, күрескен күнде – ертеңнің баянды болатынын ұқтырған үміт әңгіме. Сондықтан бұл шығарманың қуаты ұлтты серпілтуге, елдік төңірегіне ұйыстыруға, ой-санаға қозғау салуға, парасат-пайымның көзін ашуға жұмсалған.

Смағұл Садуақасұлының «Салмақбай, Махамбет» атты әңгімесі 1922 жылы жарық көрген /16/.

Жып-жинақы, шағын әңгімеде төңкерістен кейінгі қазақ оқығандары, олардың екі айырылған қарама-қарсы көзқарастары сөз болады. Бір сөзбен айтқанда, жазушы бұл шығармасында ұлт интеллигенциясының көкейкесті мәселесін арқау еткен.

Қазақ оқығандары туралы бірегей туындылар жазған білімдар жазушы Мұхтар Әуезов: «Өзіңмен замандас, қанаттас қатарыңды жазу, солардың және ішкі мәдениет өрісіне қарай үңіле, сезіміне бойлап жазу бар. Өте орынды, өте асыл іздену», – дейді /17/. М. Әуезов айтқан «орынды, асыл ізденуді» қазақ әдебиетінде С.

Садуақасұлы алғашқылардың бірі болып жасады (Мұхтардың «Оқыған азамат» әңгімесі де 1922 жылы жазылған /18/).

Әңгіме кейіпкері – екі-ақ жан. Олар – Салмақбай мен Махамбет. Уақыт – қым-қуыт төңкерістен кейінгі кез. Кеңістік – оқығандардың басын қосқан саяси сапырылыстарға толы қала. Әңгімеде атыс та, шабыс та жоқ. Бірақ тартыс бар. Ол – көзқарас, дүниетаным арасындағы тартыс. Тартыс жай көр-жер туралы емес, руханияттың қасиетті мәселесі – ұлт тағдыры хақында.

«Әңгіме – әдебиеттің ең қиын жанрының бірі. Ол шағын көлемде үлкен міндеттерді шешеді. Адамды суреттеуде, олардың ойын, сезімін күрес жолында көрсетуде үлкен жанр мен әңгіменің арасында айырма жоқ», – деп жазады академик С. Қирабаев /19, 246/. Бұл пікірдің ақиқатын шағын көлемді, алайда кезеңі үшін аса зәру, қомақты мәселелерді көтерген С.Садуақасұлының «Салмақбай, Махамбет» әңгімесі толық дәлелдейді.

Аталған әңгіменің ішкі құрылымы қандай? Бұл ретте академик Р.Бердібайдың: «Қаһарманның тұлғасына, дүниетанымына сәйкес сюжет, композиция, тартыс сыпаты өзгере бермек», – деген пікірін /20, 124/ бағдар етуге болады. Әңгіме негізінен диалогқа құрылған. Бірақ бірден екеуара сөйлесу басталып кетпейді. Сюжет экспозициясы намаздыгер шақта екі оқыған жігіттің қолтықтасып келе жатқанынан басталады. Ал сюжеттік байланыс Махамбеттің Салмақбайға сұрақ қойғанынан кейін өріледі. Салмақбайдың «уһ» деген уһілеуінен басталған негізгі желі лирикалық шегіністерде, диалогтарда толығып, Махамбеттің «жер жүзінің төңкерісі үшін қазақты құрбандыққа берер едім» деген жауабы тұсында шарықтау шегіне жетіп, Салмақбайдың ұлт туралы сындарлы пікірінен сюжет шешімін тапса да, әңгіме екі жастың уһілеуімен аяқталады.

Қазақ қоғамының ағымын жазушы әңгіме-леуіндегі эпикалық тәсіл – кейіпкерлердің тығырыққа тірелген халі арқылы көрсетеді.

Салмақбай мен Махамбет – сан жүздеген қатарластары секілді ауылда өсіп, «асық ойнаған», «бұзау баққан», молдадан сабақ алған,

талпынып орысша оқыған, есейіп саяси іске араласқан, «енді міне, үлкен азамат болып, ел билейтін халге жеткен» азаматтар. Тіпті қазіргі киген бөрігі де, ішігі де, етігі де бірдей. Бірақ түйсіктері, танымдары, ұстын-мұраттары әр басқа.

«Задында, тіпті мүддесі жоқ адам болмайды. Адам болған соң оның көңілі бір нәрсені тілемей тұрмайды. Көңілі тілеуіне қарай бір нәрсені істемей тағы да тұрмайды. Көңілінің тілеуі де, ол тілеуінің жолындағы ғамалы да адамына қарай әр түрлі болады», – деп жазады Ахмет Байтұрсынұлы /4, 280/. Осы пікір тұрғысынан қарасақ, Салмақбай мен Махамбет бейнесі ашыла түседі. Төңкеріске дейін екеуі де ұлтшыл бағытта болған. Ал, енді «Еуропаны кезген коммунизм елесі» Ресейге қонақтап, сол ел арқылы қазақ жеріне жеткенде, Салмақбай: «Егерде алдымызда дүниенің жұмағы болса, сол жұмаққа қазақ та барсын, неміс те барсын. Әуелі мен барайын, сен тұра тұр деген сөзге мен қарсымын», – деген пікірді ұстанса, Махамбет: «Жер жүзіне жұмыскерлер қожа болуы тиіс. Бар күшті жұмыскерлерді сақтауға, соны адам қылуға жұмсау керек. Қазақта жұмыскер жоқ. Сондықтан қазақ екінші, үшінші, реті келсе төртінші пыланда тұру керек», – деген пайымды өзіне темірқазық қылған.

Әңгімелесе келе, Салмақбай Махамбетке: «Сен ол кезде нағыз ұлтшыл едің-ау?!» дегенде, оның өткен іске өкінгендей кейіппен: «Иә, ол кезде мен ұлтшыл едім. Жастықтың мастығы ғой!» – деуі, сөз жоқ, кешегі отаршылықтың қылышынан қан тамып тұрған кезде пайда болған ұлтшылдықтың тек-тамырын дұрыс бағамдамаудан туындап отыр. Бірақ Махамбет әлгі сөзінің артынша ұлтшылдықтың қалай дүниеге келгенін үстірт айтса да, оның болмысынан «егер сол кезде билікті қолына алған кім болсын, соның – мейлі коммунист, мейлі кадет – сойылын соғар едім» деген көзқарас анық аңғарылады.

Сындарлы ойлы Салмақбай – қазақ ұлтшылдығының табиғи нәрсе екенін, бұл қасиет ұлттың өзін-өзі қорғау мақсатында пайда болатынын, қазақ оқығандары ұлтшылдық бағыт ұстағанда, біреудің үстінен күн көрем

деп емес, халқын түгел аман сақтап, елдікке ұйыстыруды көздейтінін, мұндай жайт тарихта жиі ұшырасатынын жақсы түсінген зиялылар санатындағы жан. Айталық, Махамбет «біздің ұлтшылдығымыздың белгісі мыналар еді» деп, оқығандар қазақ елі Жапониядай болсын, фабрик-зауыттар, университеттер көбейсін деген секілді арман-тілектерін санамағанда, ол бұл мақсаттарда ешқандай әсіре ұлтшылдық жоқ екенін жүйелі түрде түсіндіреді. Ал, Махамбеттің Салмақбайға айтар уәжі: «Қазақ Жапониядай болсын дегеннің аты не? Ол Жапония секілді капитализм негізінде құрылған патшалық болса, бізде капиталистер, байлар болады. Байлар болса, олар совет хукіметінің заңына қарсы болады. Совет хукіметіне қарсы болса, оны ұлтшыл деп айтады». Міне, бұл – даму заңын, тіршілік түзілісін тұрпайы түсіну. Жазушы Смағұл тарихилық қағидатымен осындай түсініктің тек-тамырына барлау жасаған. Қазақта Махамбет сынды оқығандар бірен-саран еместегі, олар артына ергенді адастырып отырғаны және сол сыңарезулігін мойындамай, билікті өз дегендерінше жүргізісі келетіндігі, «мұның қате» деп жөн айтып тезге салуды азаматтық іс санағандарды аяусыз жазалауды ойлайтыны – бәр-бәрі суреткердің Салмақбай боп сөйлеп, жамандықты дәлелді жауаппен әшкерлеуіне түрткі болған. «Сенің көпшілік туралы пікірің қызық-ау. Көпшіл болғанда өз ұлтыңды иттің етінен жек көр демейді. Өз ұлтыңды жақсы көрсең, басқа ұлттарды да сондай көр», – дейді Салмақбай Махамбетке. Бұл сөзде ойланатын мағына әрі кілтипан бар. Яғни «ұлттар теңдігі» социализм ілімінде жоталанып тұратын. Алайда большевиктік өкімет қабылдаған «Ұлттардың өзін-өзі билеу хұқығы туралы Декрет» жай сөз жүзінде қалды.

Бұл көркем шығармадан екі жыл өткеннен кейін С.Садуақасұлы «Ленин һәм ұлт мәселесі» атты мақала жариялайды /21/. Осы еңбегінде ол Лениннің бір кездері ұлт теңсіздігі, ұлт тәуелсіздігі жөніндегі пікірлерін ғана теріп алып, екі сөзінің бірінде «тап», «Ленин» деп, ұлт мәселесін сөз еткендерді «ұлтшыл» қып қоятын белсенділердің алдына тартуы да

жайдан-жай емес. «Салмақбай, Махамбет» әңгімесінің мәнін ашатын сөз – ең соңғы Салмақбайдың сөзі.

«Дірілдеген дауыспен Салмақбай:

– Жер жүзінің төңкерісі үшін қазақты құрбан қылу керек десе, берер ме едің? – деді.

Махамбет біраз бөгеліңкіреді де:

– Берер едім! – деді.

– Қазақ өлгенде, ет, жүн-жұрқа, майдан айырылған жұмыскер көпке бара ма? Сондықтан екеуінің де тірі болғанын тілесек болмай ма? Өзіндей адам баласын құрбан қылып жеткен бағы ешкімге қайырлы болмас! – деді Салмақбай».

Жазушы мына диалогпен оқушыға «Әне – ұлт мәселесі туралы екі көзқарас. Таласты көзқарас. Қайсынікі жөн?» дегендей. Әңгіме аяғында екі оқығанның бір-біріне жауап қаптауы, үндемей тына қалып, аздан соң бірдей үнілеуі автордың төрелікті айтуды оқушыға ұсынғанын көрсетеді.

Қорытынды

С. Садуақасұлының «Өртең», «Салмақбай, Махамбет», «Аптономия» әңгімелерін көркемдік қағидат тұрғысынан да, тарихилық

қағидат тұрғысынан да ерекшелендіретін қасиет – оның біртұтас мазмұны, көтерген идеясы. Шығармадағы кейіпкерлер ұлт мәселесі жөнінде көзқараспен айтысады, таным-тәліммен тартысады. «Талас-тартыс – табиғаттың негізгі заңы, – дейді ұлт білімдары А. Байтұрсынұлы. – Тілеусіз, мақсатсыз адам болмаған соң, талассыз, тартыссыз да адам жоқ» /4, 294/.

20-жылдары қазақ әдебиетіне алдында төңкерістен кейінгі оқығандардың екіге айырылған көзқарас-пікірін шынайы бейнелеу міндеті тұрды. С.Садуақасұлы мұны шама-шарқынша абыроймен атқарып шықты.

1926 жылы Ғаббас Тоғжанұлы «Екі жастың әңгімесі» атты еңбек жазды /22/. Жанрын – «деректі проза» деуге келеді. Диалогқа құрылған бұл шығармада коммунист пен ұлтшыл айтысады. Ғаббас бар жиған білімін, марксизмнен ілген ілімін коммунистің аузына салып, ұлтшылды жеңдіреді. Алайда бұл шындыққа жанаспайтын еді. Өйткені әсіре коммунистер Салмақбайларды біліммен емес, білекпен, қару күшімен жеңді.

XX ғасырда қазақ ақын-жазушылары үшін көркемдік мен тарихилық қағидаттардың ықпалдастығы аясында шығарма жазу – елдік мұратқа қызмет етудің жолы болып қалды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Колесников А.С. Философия и литература: современный дискурс // Серия «Мыслители», История философии, культура и мировоззрение, Выпуск 3. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. С.8-36.
2. Садуақасұлы С. Күнбатыс хәм Күншығыстың бостандық жолындағы күрестерінің тарихы // «Жас қайрат» газеті, 1923 жыл 5 наурыз, 2-28 сәуір
3. Садуақасұлы С. Аптономия // «Еңбекшіл қазақ» газеті, 1922 жыл, 10 шілде
4. Байтұрсынұлы А. Шығармалары, Алматы: Жазушы, 1989.- 318 б.
5. «Ұшқын» газеті, 1920 жыл, 7 қазан
6. Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. – Таллинн: Александра, 1992. – 479 с.
7. Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру. Алматы: Ғылым, 1966.- 279 б.
8. Садуақасұлы С. Өртең // «Өртең» газеті, 1922 жыл, № 1
9. ҰҚК архиві, № 78754-іс, 7-том
10. ҚР Мемлекеттік орталық архиві. 81-қор, 1-тізім, 468-іс, 18-19-парақ.
11. ҚР Президенті архиві, 142-қор, 1-тізім, 2-іс, 91-парақ.
12. Шубин Э. Современный русский рассказ. Ленинград: Наука, 1974.- 182 с.
13. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Мектеп, 1976.- 374 б.
14. Дулатұлы М. Оян, қазақ. Уфа, 1909.
15. «Абай» журналы, 1918 жыл, № 1

16. «Өртең» газеті, 1922 жыл, № 5
17. Тахауи Ахтанға жазған хатынан // «Қазақ әдебиеті» газеті, 1961, 30 маусым
18. «Шолпан» журналы, 1922 жыл, № 2-3; 1923, № 4-5
19. Қирабаев С. Өрлеу жолында. Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1960. – 290 б.
20. Бердібай Р. Дәстүр тағылымы. Алматы: Жазушы, 1973.- 232 б.
21. «Еңбекшіл қазақ» газеті, 1924 жыл, 31 қаңтар
22. Тоғжанұлы Ғ. Екі жастың әңгімесі. Қызылорда, 1926. - 69 б; Тоғжанұлы Ғ. Екі жастың әңгімесі: ұлтшыл мен коммунист (алғысөзін жазып, әзірлеген Д.Қамзабекұлы Мыңбаев) // «Өркен» газеті, 1990 жыл, 8 желтоқсан.

Д. Камзабекұлы

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Рассказы Смагула Садуакасулы: интеграция художественных и исторических принципов

Аннотация. Рассказы «Өртең», «Салмақбай, Махамбет», «Аптономия» Смагула Садуакасулы (Садвокасов), прославленного в художественной прозе 20-ых годов XX века повестями «Салмақбай – Сағындық», «Күлпәш», «Күміс қонырау», романом «Сәрсенбек», отличаются как художественным, так и историческим своеобразием содержания. Автор этих произведений, относящихся к периоду алашской литературы, не просто писатель, а молодой, но уже интеллектуально зрелый политический деятель, взявшийся за перо не столько по вдохновению, сколько преследующий просветительские цели. Например, с просветительскими идеями тесно сопрягал свою политическую программу лидер Алаш Аликхан Букейхан, что позволило ему быть компетентным публицистом и конструктивным литературоведом. Такое качество личности было свойственно и Смагулу Садуакасулы. Мечта молодежи, взгляды интеллигенции на народные и революционные проблемы в критический исторический период, защита естественных интересов народа при большевизме, общественно-политические, социально-экономические перемены в первые десятилетия советской власти – вот основные тематические предпочтения писателя.

Глубокие корни такого жестокого явления как колониализм порождали несправедливость, подлость и насилие. Трагедия многих народов мира – колониализм осмысливается Смагулом Садуакасулы в контексте принятого в среде Алаш лексикона *juan judyruq* - «большой кулак», который вверг казахский народ в пучину страданий и бед и затормозил его развитие на пути к равенству и свободе. Смагул, чей ум и сердце смолоду стремились к справедливости, равно видел и в старом и в новом общественном устройстве несвободу, что не мешало ему глубоко вникать в отрицательные и положительные стороны обеих общественных формаций. Как представитель казахской литературы первой четверти XX века, исходящей из традиций мировой и русской литературы, народного фольклора, Смагул Садуакасулы опирался на художественные и исторические принципы и на путях взаимодействия этих двух творческих начал овладел мастерством письма. В статье рассматриваются и анализируются исследования и достижения С. Садуакасулы в жанре рассказа, оказавшиеся вне поля истории казахской литературы.

Ключевые слова: литература Алаш, народная идея, художественно-исторические принципы, система образов, колониализм, публицистский мотив, познание читателя, конфликт взглядов

D. Kamzabekuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Smagul Saduakasuly's short stories: integration of imagery and historical principles

Annotation. The short stories «Orten», «Salmakbai, Makhambet», «Aptonomia» by Smagul Saduakasuly (Sadvokasov), famous in the fiction of the 20s of the twentieth century with the stories «Salmakbai – Sagyndyk», «Kulpash», «Kumis konyrau», the novel «Sarsenbek», differ in both imagery and historical nature.

The author of these works relating to the period of Alash literature is not just a writer, but a young, but already intellectually mature political figure who took up the pen not so much by inspiration as pursuing enlightening goals. For example, for this reason Alash leader Alikhan Bukeikhan became a competent publicist and a constructive literary critic in his political career. This quality was also characteristic of Smagul Saduakasuly. The dream of youth, the views of the intelligentsia on popular and revolutionary problems in a critical historical

period, the protection of the natural interests of the people under Bolshevism, socio-political, socio-economic changes - these are the primary aim of the writer.

Colonialism is a deep-rooted cruel phenomenon that has existed through injustice, meanness and violence. This perfidy, which brought tragedy to many peoples of the world (in the lexicon of Alash “juan judyryq” - thick fist), kept the Kazakh people to ineffable torment and set back the development of equality and freedom. Smagul, whose mind and heart aspired to justice from a young age, understood both societies deprived of freedom, deeply delving into their negative and some positive sides.

As a representative of Kazakh literature of the first quarter of the twentieth century, proceeding from the traditions of World and Russian literature, folklore, Smagul Saduakasuly relied on imagery and historical principles and on the ways of interaction of these two creative principles mastered the skill of writing.

The article examines and analyzes the research and achievements of S. Saduakasuly in the genre of short stories that have remained outside the history of literature.

Keywords: Alash literature, national idea, imagery and historical principles, image system, colonialism, publicist warble, reader’s cognition, conflict of views.

References:

1. Kolesnikov A.S. Filosofija i literatura: sovremennyj diskurs [Philosophy and literature: modern discourse] // Series «Mysliteli», Istorija filosofii, kul'tura i mirovozzrenie, Issue 3. St. Petersburg: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2000. pp.8-36.
2. Saduakasuly S. Kunbatys ha'm Kunshygystyn bostandyk zholyndagy kuresterinin tarihy [History of the struggle of Kunbatys and Kunshygys for freedom] // Newspaper «Zhas kairat», March 5, April 2-28, 1923
3. Saduakasuly S. Aptonomia [Aptomonia] // Newspaper «Enbekshil kazak», July 10, 1922
4. Baitursynov A. Shygarmalary, Almaty: Zhazushy, 1989.- 318 p.
5. Newspaper «Ushkyn», October 7, 1920
6. Lotman Yu.M. Izbrannye stat'I [Selected articles]. Vol. 1. - Tallinn: Alexandra, 1992. - 479 p.
7. Khasenov M. Unamdy obraz zhane tiptendiru [Pleasing image and typification]. Almaty: Gylym, 1966.- 279 p.
8. Saduakasuly S. Orten [Zhane]// Newspaper “Orten”, 1922, No. 1
9. NSC (KNB) archive, Case No. 78754, Volume 7
10. State Central Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 81, list 1, case 468, sheet 18-19.
11. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, fund 142, list 1, case 2, sheet 91.
12. Shubin E. Sovremennyj russkij rasskaz. Leningrad: Nauka, 1974.- 182 p.
13. Kabdолоv Z. Soz oneri [Art of words]. Almaty: Mektep, 1976.- 374 p.
14. Dulatuly M. Oyan, kazak. Ufa, 1909.
15. Magazine “Abay”, 1918, No. 1
16. Newspaper «Orten», 1922, No. 5
17. Takhaui Akhtanga zhazgan khatynan [from a letter to Tahaui Akhtan] // Newspaper «Kazak adebieti», June 30, 1961
18. Magazine «Sholpan», 1922, No. 2-3; 1923, No. 4-5
19. Kirabaev S. Orleu zholynda [on the way to Ascension]. Almaty: Korkem adebiet baspasy, 1960. – 290 p.
20. Berdibay R. Dastur tagylymy [traditionalism]. Almaty: Zhazushy, 1973.- 232 p.
21. Newspaper «Enbekshil kazak», January 31, 1924
22. Togzhanuly G. Eki zhastyn angimesi [The Story of two young people]. Kyzylorda, 1926. - 69 p; Togzhanuly G. Eki zhastyn angimesi: ultshyl men communist (preface written and developed by D.Kamzabekuly Mynbaev) // Newspaper «Orken», December 8, 1990

Автор туралы мәліметтер

Қамзабекұлы Дихан – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Kamzabekuly Dikhan – Vice-Rector of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Nur-Sultan, Kazakhstan

Г.С. Мусинова*

«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: g.musinova@mail.ru

Семей қасіретінің қазақ поэзиясындағы көрінісі (Ұ.Есдәулет, Т.Әбдікәкімов, Б.Жақып шығармалары негізінде)

Аңдатпа. Дүниежүзінде ашық түрде жарияланбай, құпия жүргізілген, тірі адамның жаны түршігерлік алапат соғыс қазақ жерінде ғана өтті. Ол – Семей ядролық сынақ майданы. Бұл туралы кеңестік дәуірде ашып айтуға болмайтын құпия еді. Егемендігімізді алғаннан кейін ақын-жазышылармыз, журналист қаламгерлеріміз көркем әдебиетте осы тақырыпты қаузап, жаңа леппен шығармалар түдідірді.

Ұлықбек Есдәулет, Тыныштық Әбдікәкімов, Бауыржан Жақыптың Семей қасіреті туралы жазған поэзиялық туындылары қазіргі қазақ әдебиетінде құнды рухани қазына деуге болады. Семей атом полигонының табиғат пен адам баласына әкелген қасіреті көркем тілмен шынайы суреттелген. Ақын Ұ.Есдәулеттің «Заман-ай», Т.Әбдікәкімовтің «Қара дала» өлеңдері және Б.Жақыптың «Жан дауысы» поэмасындағы Семей полигоны қайғысы мен қасіреті жан-жақты баяндалады. Мақалада ақындардың Семей қасіретіне арналған поэзиялық шығармалары арнайы қарастырылып, әдеби талдау жасалады. Сондай-ақ Семей қасіретінің қазақ поэзиясында бейнелену, суреттелу, байыпталу үдерісі зерделенеді.

Түйін сөздер: Семей қасіреті, поэзия, поэма, тақырып, идея, кейіпкер, атом полигоны, оқырман.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-97-102>

Кіріспе

Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 1991 жылдың 28 тамызында арнайы жарлықпен Семей ядролық сынақ полигонын біржола жапқаны жұртшылыққа мәлім [1,14]. Еліміз көреген саяси ұстаныммен жаппай қырып жоятын қару жарақтан бас тартты. Мұны әлем халқы жоғары бағалады. Ядролық қарусыз өмір үшін күрескен қазақ елінің басты мақсаты - Семей атом полигонын ғана емес, жер бетіндегі басқа да полигондарды жабуға мұрындық болу еді. Қазақ ақындары мен жазушылары осы аталған қасіретке толы өл-

кенің трагедиялы күйінен хабар беретін әдеби туындылар туғызды.

Семей полигоны қазақ халқына қасірет пен қайғыдан қан жұттырды, жүреке жазылмас жара салды, тұтас халықтың санасын сілкінтті. Көрген азапты ақын-жазушыларымыз көркем шығармаға, композиторларымыз әнге арқау етті.

Зерттеу әдістері

Сипаттама, салыстырмалы талдау, жинақтау, жүйелеу, компоративистикалық шолу, сипаттау әдістері пайдаланылады.

Талқылау мен нәтижелер

Әдебиет - өмір шындығының айнасы. Өмір шындығы дегеніміз - бірімен-бірі тұтасып жатқан ұшы-қиыры жоқ мол дүние. «Поэзия – көркем әдебиеттің ертеден қалыптасқан үлкен бір саласы, өлең, жыр түрінде шығарылған әдеби шығармалар» [2,283]. Қашанда халықтық деп аталатын поэзияның ең басты белгісі – халықтың бастан кешіп отырған хал-ахуалы, арман-мақсатын, іс-әрекетін, өмір шындығын бейнелеп береді.

Уақыт - бәріне де төреші, ал адам баласының кешегі қуанышын немесе тартқан қасіретін тұтқиылдан келген жаңа оқиғалар ұмытырып жібереді. Оған бүгінгі күн биігінен өткен дүние соншама мәнді, мардымды болып көрінеді. Семей ядролық полигон жайы да нақ осындай кейіпте. XX ғасырдың құбыжығы атанған Семей полигонының зардабы әліде көрінісін тауып келеді. Атомдық жарылыстардың әсерінен ауа қабаттары бүлініп, шекарамыз қызыл сызықпен қоршалған экологиялық аймаққа айналды, ұрпағымыз қанында жоқ, бұрын-соңды естімеген дертке ұшырады. Қырық екі жылға созылған ядролық сынақ 1991 жылы ғана тоқтатылды. Бүкіл әлем «Семей-Невада» шеруіне шығып, ядролық апатты жою мәселесін қатқыл көтеріп жатқанда қазақ ақындары да осы тақырыпта қалам тербеп, өз үлестерін қосты.

Кешірім Бозтаевтың бастамасымен, Олжас Сүлейменовтің «Невада-Семей» қозғалысының ақыл-жігерімен Қазақстан ядролық жарылыстан құтылды. Дегенмен де, уланған жер қойнауы мен айықпас дертке шалдыққан адамдарды көріп көңілі босады, халық алаңдады. Әр дәуірдің өз «заман-айы» болатын сияқты, ақын Ұлықбек Есдәулет пен композитор Төлеген Мұхамеджановтың «Заман-ай» өлеңі зарлы күндердің куәсіндей «Невада-Семей» қозғалысының ұранына айналды.

Ұлдарымның қайда кеткен құрығы,
Қыздарымның қайда кеткен бұрымы,
Мейірімге зарықтырған заман-ай,
Туған жердің лайланды-ау тұнығы.
Қайран елім, қайран жерім қор болған,
Жомарттығы өз басына сор болған,

Жарылыстан көз ашпаған далам-ай,
Заман-ай, заман-ай [3,4],- деп ақын бүкіл бір заманың, бір дәуірдің зары мен мұңын асқан шеберлікпен жырлады.

Неге біздер у ішеміз суаттан,
Неге біздер ажыраймыз тұяқтан?

Туған жерді тоздырғанша, заман-ай
Неге жерге кірмейміз біз ұяттан? [3,4] -деп ақын халыққа, ұрпаққа ой салып, көзіне жас үйіртіп, ащы шындықты өлеңмен жеткізді.

«Абыралы, Жалаулы, Сары қиың қалаулы.
Бір түп көде-жусаның, Бір тоқтыға балаулы» деген сөзді желмаясына мініп, жерұйықты іздеген Асан қайғы жыраудың айтып кеткені бұрынғы мәнінен айырылды. Бұл туралы ақын Тыныштықбек Әбдікәкімовтің «Қара дала» өлеңіндегі:

Күн кіршігін ашқанда, тақыр Дала көрінген.
Қалаға да сол тақыр қорқынышты өлімнен.
Қасқыр да жоқ ол жақта.

Арқар да жоқ.

Құрыған.

Тек, иттер мяулап,

Мысықтары ұлыған.

Жер төсіне сол жақта Атом сынға қаққанды.

Мекендейтін халқы да – қара халық, ақ қанды.

Жаратқанға сенгендей, өздері тым аңғалақ:

Мал баққан боп жүр әлі, маңдай тері сорғалап [4,107],-деген жолдар ауылдағы қазақтың басынан өткерген ащы шындықты бейнелейді. Семей халқының, тұтас Қазақстанның өзегін өртеген нала, әміршіл жүйенің жөнсіздігі мен зұлымдығы, адамзат қауымына жасаған қастандығы баяндалады.

Ақын Бауыржан Жақыптың шығармашылығына ерекше орын алатын терең идеялы, салмақты, шоқтығы биік туындының бірі - «Жан дауысы» поэмасы. Бұл поэмада автор ядролық жарылыстан зардап шеккен адам мен табиғат мұңын суреттейді.

Еліміздің табиғатына, сұлулыққа қатер төнгенде ақын оны қызғыштай қорып, даланың беймаза бозторғайындай шарқ ұра шырылдайды, әлемге жар сала жан даусымен тебірене жырлайды. Ақынның «Жан даусы»

осындай сәтте туған поэма. Поэма «Дегелең тауының зары», «1949. Тамыздың жиырма тоғызы», «Қураған тоғайдың соңғы сөзі», «Боз баланың қасіреті», «Тартылған өзеннің мұңы», «Желдің жоқтауы», «Жидебайдағы зират. Абай жыры», «Мыржық тауының бөктері», Тәттімбет күйінің күмбірі», «Шыңғыстау. Шәкәрім қажының шындығы», «Таңат жайлауы. Әмере әнінің әуені», «Бөрілі. Әуезов Мұхтардың мұңды үні», «Қарауыл төбе. Олжас Сүлейменов оқыған өлең», «Семей полигонында өскен баланың жыры», «Семей полигонында өлген баланың зары», «Жапырақтар жыры» деп аталатын бірнеше бөлімдерден тұрады. Шығармадағы оқиға дала суретінен басталады:

Құлпырған құлан жазық, құмай белің,
Шыңғыстау, Абыралы шұрайлы едің,
«Сол бағың қайда кеткен бастан ұшып,
Сол шағың қайда кеткен?» - сұрайды елің
[5,160].

Ақын киелі туған жердің құл болып кеткен сұлу табиғатын іздеп:

...Туған жер тек өзіңсің – шын ұлылық,
Сен тұрсың бәрінін де мұңын ұғып.
Қараймын келер күндер тізбегіне
Шұрқырап көкірегімде құлын-үміт...-, дейді
[5,161].

Ендігі жерде ақын «бұрын гүл таққан төсін» бүгінгі күні «қайғы басып, мұң таптаған», «тозған жер, тозған өлке, сырқат дала» болып толғанады:

Жазығың бұрынғыдай гүл тақпаған,
Төсіңді қайғы басып, мұң таптаған.
Мен де енді өзің болып толғанайын,
Тозған жер, жүдеу өлкем, сырқат далам
[3,162].

Тіршілікті мәңгі әдилеп, тербетіп тұрған Жер-ана бүгін неге шашын жайып жоқтау айтады? Ол жоқтауды таскереп қатыгездер неге естімейді? Жер-ананың асыл перзенті-адамдар өміріне неге қатер төнеді? Ақын жүрегі осыған ашынады, осыған күйінеді. Оның арманы табиғат пен адам арасындағы келістілік, үйлесімділік, сұлулық, мөлдіреген тазалық. Осы әсемдікті қырағы ақын көзі, сезімтал ақын жүрегі жарқын бояулармен жыр жолдарында өрнектейді.

Ақын «Дегелең тауының зары» бөлімінде:
... Ей, адам, сен сенбесең, жел сенеді,
Тым құрыса, жел сенгенін көресең еді.
Қыздарым – қарағайлар түссе есіме,
Қарт денем қайғы жұтып теңселеді.
Сайларым тобылғылы, аршалы еді,
Сүйетін бұлақтарым сонша мені.
Шіркін-ай, құшағымда еркін жатқан
Немере – жақпартасым қаншама еді!
... Жаныма батқаннан соң жыр қып тұрмын,

Келеді айықпайтын мұңды ұқтырғым.
Айтайын қайсыбірін азабымның,
Есімде алғаш қысы сұмдық күннің [5,162],
- деп жан дауысымен шырқырап жырлайды. Шығарманың идеясы – табиғаттың тірі екенін, оның да жаны барын, осы құндылықты аялап, қорғағанда ғана әлемде үйлесім болатынын жария ету. Поэманың шебер құрылған композициясында бұл идея мұң-шерге толы табиғат сезімінен ашылады.

«Жан дауысы» поэмасында ақынның жан дауысы шырқырап, туған жер төсінен айнадай жарқыраған көлін іздеп, көкорайлы шалғынын таба алмай, ән шырқалып жататын ақ таңынан адасқан халық мұңын баяндайды. Құлындаған дауысы құраққа жететіндей. «Киік те жоқ, арқар да жоқ, қыран да жоқ. Жоқ! Бәрі жоқ. Тіпті дөңкиіп-дөңкиіп жатқан төбелердің де» әскердің тәртібімен шаштары алынып тасталғандай». Туған жерді адам айтқысыз зұлмат басқан. Сол зұлмат сұмдығынан тау да шыдай алмай зар қағады. Дегелең зарлап тұр:

Басталды сол бір сұмдық бастан кешкен
Секілді әлдеқайда аспан көшкен.
Жазығым көрінбейді жадыраған
Барлығы төңіректің астаң-кестең.
Жалмады айдаһар-өрт жаппай маңды,
Барлығы төңіректің отқа айналды.
Қаптаған қарағайым шоққа айналды,
Жүрегім шошынғаннан соқпай қалды
[5,163].

Таудың алып жүрегі тоқтады. Тау өлді. Енді ол күлге, үйіндіге айналды. «Жүрегім соқпайды енді, демім бітті, ей, таулар, жиналыңдар жаназама» дейді Дегелең. Жер үстіндегі бүкіл, тауларды жаназасына шақырып тұр. Ақырғы

сөз, ақырғы тілек. Таудың өзін өлтірген ол сұрапыл сұмдық күшке ештеңе де төтеп бере алмақ емес. Сенбесең, қураған тоғайдың: «Улы ортаға қамалдым да, улы сәуле уыстадым, улы, судан нәр алдым да, улы ауамен тыныстадым. Бұтақтары қудай болып, құшағымда тұнған ағаш, абыройдан жұрдай болып, қалдым бір күн тыр жалаңаш» деген төбе құйқанды шымырлатар соңғы сөзіне құлақ түр. Немесе: «Жылайын десем жасым жоқ, тарайын десем, шашым жоқ. Әлдекімдердің қолымен көкірегіме басылды от. Қырлардың көші қаралы, қош айтып маған барады. Әнімнің бәрі мұңды да, тәнімнің бәрі жаралы» деп еңіреген алып Даланы тыңда. Әйтпесе, «Өткеннің бәрі ойымда, ұмытпағанмын, сүйретілемін еңтігіп тұрып қаламын. Шалдықтым мен де ауруға, шамам жоқ енді, құрдымға суым кеткендей құрып барамын» деп тұншығып, демі бітіп бара жатқан тартылған өзеннің мұңын естіп көр. Болмаса, «Жерімдегі жарылыс, жетті маған дүмпуі. Ойламаппын болар деп мұндай сұмдық бір күні. Кидім ажал көйлекті, жоғалып ем тапқызбай. Рухымды сөйлетті көрде тыныш жатқызбай. Адам азды, жер тозды, су тартылды, ну жанды. Қайда апарып сақтармыз қу сүйекті, қу жанды» деп жырлайды.

Бұл поэмадағы қай тарауды оқысаңыз да адам мен табиғаттың тоқырауын, құлазуын көресіз, сезінесіз. Сөз жоқ, Семей, Дегелең мен Абыралы қасіреті-бүкіл жердің, бүкіл қазақтың қасіреті. Ол қасіретті бүкіл болмыс-бітіміңізбен, бүкіл тамыр-талшығыңызбен ұғынасыз. Бірақ ол қасіретті дәл ақындай сезіне қою қиын. Өйткені ол сол жердің ауасын жұтып, сол жердің суын ішіп, көлінен қоңыр үйрегін көріп, қорасынан қоңыр қозысын өргізіп өскен ақын. Алматыдан ауылына барса да, ауылынан астанаға қайта оралса да алапат сұмдық зұлматтың аждаһа демінен әлі күнге азап шегетін жандармен күнде кездесіп, оларды күнде көріп, олармен күнде сөйлесіп еді. Ауыр сұхбат, ащы шындық.

Айрықша формадағы «Жан дауысы» поэмасын оқығанда, оқырманын бейжай қалмай, ақынмен бірге болғандай әсер алады. Поэманың негізі өте зор пікірге құрылған. Оны

іс қылып, ұқсатып шығару күші толып, кекселенген емес, жас таланттың да қолынан келетінін дәлелдегендей. Онда қырық жыл бойы қасірет төккен, енді ол қасіретті екі-үш жүз жыл көретін ұрпақты еске алғандай боласың. Өлім туралы адамның қорқыныш, аяу, қайғылану сезімі әр көңілді босатып, еңсені езеді.

Бірақ ақынның өлім түнегін құшқан кейіпкерлері – пессимизмге бой ұрғаннан аулақ тұлғалар. Олардың өмірге деген махаббаты мәңгілік. Өмірге мәңгі сөнбес жарық күн тілеген оптимистік тұлғасымен оқшауланады. Өмір шырынын қимай мәңгі түнекке аттанған аяулы жандарды бүкіл халық еске алып, әрқайсының есімін құрмет тұтады. Адамның өзі қолдан жасаған қасіретпен бетпе-бет келіп, өлгенімен, артында тындырған ісі, адамға лайық аты мәңгі жасайды. Өз халқының жүрегінде өмір сүреді. Нағыз адам ол өлмейді, өлімнің өзі – мәңгі өлмес сапарға аттану.

«Поэма – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. .. Поэмада лирикалық сарын басым болады, көлемі жағынан шағындау келеді» [2,286]. Бұл нақты шындық, әрине. Бауыржан Жақыптың сөз өнеріндегі болмыс-бітімін аңғару үшін, ақындық, азаматтық, адамдық қуатын тану үшін «Жан дауысы» поэмасын оқысаңыз да жетіп жатыр.

Бауыржан Жақып поэмасының концепциялық ұстанымы бар. Ол – ғаламат трагедияға тап болған семейліктердің рухы туралы ой. Ақынның идеялық мақсаты – ұлт табандылығын, қара түнектің арғы жағынан жарық көрген сенімін көрсету. Бұл поэманы оқығанда оқырман өзін ойланып, шешімін іздегендей болады. Өмір мен өлім, күн мен түн, табиғат пен адам арасындағы және қолдан жасалған трагедиямен арпалысты аңғарту сияқты ойлар жатыр. Бәрі де адам тіршілігі, рухы үшін қажет деген идея бар. Бұл бір жағынан дәстүр сабақтастығын байқатса керек. Көркемдік шешімі нанымды, тағылымды.

Шығармадағы оқиғалар шешімін «Желдің жоқтауынан» табады. Ақын туған жердің сұлу табиғатын жел болып жоқтайды:

Бар маңың – дақпырт,
Арманың – ақ бұлт,
Қайдасың тауым, тарланмы.

Сендей тау қайдан табамын?
 Көз қырын бізге салар кім?!-деп тауын
 жоқтаса,
 Өзенім, сені іздедім,
 Сеннен де күдер үзбедім.
 Құлпыртушы едің бар маңды,
 Жағасында нуы жоқ,
 Сағасында суы жоқ,
 Сипап қалдым арнаңды.
 Қайдасың, қайран, өзенім,
 Сені іздеп жерді кеземін [5,174],-деп өзенін
 іздейді.

Поэма табиғат сөзімен - «Жапырақтар
 жырымен» аяқталады:

Жапырақпыз – біз, тамырмыз тереңде,
 Біздің дауыс естіледі керенге.

Дүниенің, бар жапырағы қосылдық,

Жарылыстар болмау үшін әлемде...

Бір дауыспен бір мезгілде үн қатып,

Бар әлемнің жапырағы шулады:

Жойылсын зұлмат! Жойылсын зауал!

Жойылсын апат! Жойылсын ажал! [5,190].

Ақын жапырақ болып жан дауысымен енді
 бұндай қасірет, зұлмат болмасын деп тілейді.

Кең байтақ мекеніміздің, туған топырағы-
 мыздың тәнінде айықпас жара бар, адамдар
 көңілінде дертке бергісіз нала бар екендігі
 өзекті өртейді. Қазақстанның өзінде ғана күл-
 лі планетадағы тіршілік иесін түп-тамырымен
 құртып жіберетіндей қауқары бар әлденеше
 сынақ аймақтары орналасқаны дүние жүзі-
 не аян. Семейден бастап, Байқоңыр, Ақтөбе,
 Орал, Атырау, Ақтау облыстарының ең шүй-
 гін, құйқалы жерлерін алып жатқан жасырын
 полигондар - Қазақстан халқына үлкен нәу-
 бет, қатаң сын.

Семей атом полигонының зардаптары
 жөнінде сөз қозғағанда да жоғарыдағыдай
 күй кешеміз. Атом салған ойранның зардабы
 ондаған, тіпті жүздеген жылдарға созылмақ.
 «Семей-полигон» туралы да қаншама әлемге
 аты әйгілі ядрошы-физиктерден бастап, бе-
 делді сөзін күллі дүние тыңдайтын қоғам қай-
 раткерлерінің пікірлері қалды.

Аталған проблемаға қалам тербеген қай-
 раткерлер пікірінен бірде-бір кем түспейтін
 ойды поэзия тілімен айтқанына көзіміз жетті.
 Ұлықбек Есдәулет, Тыныштықбек Әбдікәкі-
 мов, Бауыржан Жақып хабар беретін бірнеше
 шығармаларды талдау арқылы әдебиет та-
 рихындағы осы тақырыптық көкейкестілігіне
 назар аударуды жөн санадық.

Қорытынды

Байқап отырғанымыздай, кеңес дәуірінде
 ұзақ жылдар бойы қазақ даласында үздіксіз
 жер асты, жер үсті ядролық сынақтары өт-
 кізілгені, оның жасырын түрде, бүркемеленіп
 жүзеге асқаны, сол жарылыстардың зардап-
 тарынан табиғат пен адамдардың тартқан
 азабы туралы ащы шындықты ақындарымыз,
 жазушыларымыз көркем әдебиетте шынайы
 суреттеді. Семей қасіретін өз поэзияларына
 арқау еткен қазақ ақындары аз емес. Оның
 барлығын топтап, жүйелеп зерттеу – ал-
 дағы күндердің еншісінде. Біз Ұ.Есдәулет,
 Т.Әбдікәкімов, Б.Жақып поэзиясындағы Се-
 мей қасіретінен хабар беретін бірнеше шығар-
 маларды талдау арқылы әдебиет тарихындағы
 осы тақырыптың көкейкестілігіне назар ауда-
 руды жөн санадық.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Сәрсеке М. Семей қасіреті. Деректі тарихи хикаят. - Астана: Фолиант, 2016. – 856 б.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырған: З.Ахметов, Т.Шаңбай. – Семей-Новосибирск, Та-
 лер-Пресс, 2006. – 398 б.
- 3 Есдәулет Ұ. Заман-ай. Өлеңдер. - Астана, 1999. – 88 б.
- 4 Әбдікәкімов Т. Ырауан. Өлеңдер, балладалар, толғаулар. - Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.
- 5 Жақып Б. Қызыл қайың. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. - Алматы: Жазушы, 2008. – 216 б.
- 6 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Сөз өнері: Монография. – Алматы: Жазушы,
 1983. -2 т. – 456 б.
- 7 Алпысбаев Қ. Поэма және сюжет. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. –124 б.

Г.С. Мусинова

«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан

Отражение семипалатинской трагедии в казахской поэзии

(На основе поэзии У. Есдаулета, Т. Абдыкакімова, Б. Жакыпа)

Аннотация. Статья посвящена отражению трагедии Семипалатинска в казахской поэзии. Стихотворение «Заман-ай» поэта У. Есдаулета, стихотворение «Кара Дала» поэта Т. Абдыкакімова и поэма «Жан Дауысы» поэта, ученого Б. Жакыпа отражают трагедию Семипалатинского полигона. Трагическая судьба природы и человечества под воздействием Семипалатинского ядерного полигона очень ярко и правдиво описана художественным языком. Особое внимание в статье уделяется поэтическим произведениям, посвященным трагедии Семипалатинска. Поэтические произведения Улубека Есдаулета, Тынштыка Абдыкакімова, Бауржана Жакыпа о трагедии Семипалатинска являются одними из самых ценных духовных сокровищ в истории казахской литературы.

Ключевые слова: Трагедия Семей, поэзия, поэма, тема, идея, поэт, родной край, персонаж, ядерный полигон, читатель.

G.S. Musinova

«Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan

Reflection of the Semipalatinsk tragedy in Kazakh poetry

(Based on the poetry of U. Esdaulet, T. Abdykakimov, B. Zhakyp)

Annotation. The article is devoted to the reflection of the tragedy of Semipalatinsk in Kazakh poetry. The poem «Zaman-ai» by the poet U. Esdaulet, the poem «Kara Dala» by the poet T. Abdykakimov and the poem «Zhan Dauysy» by the poet, scientist B. Zhakyp reflect the tragedy of the Semipalatinsk test site. The tragic fate of nature and humanity under the influence of the Semipalatinsk nuclear test site is very vividly and truthfully described in artistic language. Special attention is paid to the poetic works dedicated to the tragedy of Semipalatinsk. The poetic works of Ulugbek Esdaulet, Tynyshtyk Abdykakimov, Baurzhan Zhakyp about the tragedy of Semipalatinsk are one of the most valuable spiritual treasures in the history of Kazakh literature.

Key words: Tragedy Semey, poetry, poem, theme, idea, poet, native land, character, nuclear test site, reader.

References

- 1 Sarseke M. Semey kasireti. Derekti taryhi hikayat [The Tragedy of Semipalatinsk. Documentary historical story]. –Astana: Foliant, 2016.-856 b.
- 2 Adebiettanu. Terminder sozdigi [Dictionary of terms]. Kurastirgan: Z.Ahmetov, T.Zhanbay. – Semey-Novosibirsk, Toller-Press, 2006.-398 b.
- 3 Esdaulet U. Zaman-ay. Olender. - Astana, 1999.-88 b.
- 4 Abdykakimov T. Urauan. Olender, balladalar, tolgaular [Poems, ballads, reflections]. - Almati: Atamura, 2000.-230 b.
- 5 Zhakyp B. Kuzul kayun. Olender, balladalar, tolgaular [Red birch. Poems, ballads, poems].- Almati: Jazuzhi, 2008.-216 b.
- 6 Kabdolov Z. Soz oneri [The art of the word]: Monografua. - Almati: Jazuzhi, 1983.- 2 t.-456 b.
- 7 Alpisbaev K. Poema zhane sujet [Poem and plot]. - Almati: Kazak universiteti, 1992.-124 b.

Автор туралы мәлімет

Г.С.Мусинова – PhD докторанты, «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

G.S.Musinova – PhD doctoral student, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan

К.Р. Нурғали
Д.Е. Толбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
*Автор для корреспонденции: nurgalik1@mail.ru

Тема невежества в поэтике Абая Кунанбаева*

Аннотация. Статья посвящена анализу темы невежества в поэзии Абая Кунанбаева на примере стихотворений «К наукам я холоден в юности был» («Жасымда ғылым бар деп ескермедім»), «Пока не знаешь – молчи» («Ғылым таптай мақтанба»), «Будь разборчив в пути своем» («Әсемпаз болма әрнеге»), а также слов назиданий поэта («Книга слов»). Авторы статьи предлагают разграничивать два аспекта понятия невежество: объективный, основа которого – значение отсутствия образования, и субъективный – отсутствие культуры образованного человека. Таким образом, исследователи обнаруживают в творчестве поэта Абая Кунанбаева особую категорию невежества – нравственное невежество, которое не соотносимо со значением отсутствием образования. Нравственное невежество заключается в использовании знаний для достижения собственных корыстных целей, что, по мнению, Абая Кунанбаева, недопустимо.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, поэт, тема произведения, невежество, стихи.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-103-110>

*Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «АР09259039 - Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды

Введение

Казахская литература первой половины XIX века – это время постановки вопросов, поиска пути развития, нравственного социального кризиса. Исследуемый период стал переломным для Казахстана, так как в относительно короткий промежуток времени на территории страны произошло множество значимых исторических событий [1].

Материалы переписей того периода демонстрируют низкий уровень грамотности населения Казахстана, особенно жителей аулов и сел. Образование носило религиозный характер и заключалось в заучивании текстов определённой направленности. И лишь дети из семей аульной аристократии имели доступ

к более качественному образованию. К числу таких детей относится и классик казахской литературы Абай Кунанбаев.

Сложно переоценить значение творчества и личности Абая Кунанбаева для казахской литературы. Человек энциклопедических знаний и невероятного таланта, он смог воплотить в своем творчестве удивительный синтез из литературы классического Востока (Фирдоуси, Навои, Низами), Запада (Гейне, Ницше), а также русской литературы (А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов). Чрезвычайно широк и круг тем, затронутых в творчестве Абая Кунанбаева, в том числе он касался и темы невежества. Она актуализировалась в творчестве поэта как историческим временем, в котором жил Абай, так и его размышлении

ями об образовании, адресованными потомкам.

Постановка задачи

Настоящая статья призвана представить авторскую интерпретацию того, как тема «невежества» раскрывается в текстах программных стихотворений Абая Кунанбаева: «К наукам я холоден в юности был» («Жасымда ғылым бар деп ескермедім»), «Пока не знаешь – молчи» («Ғылым таппай мақтанба»), «Будь разборчив в пути своем» («Әсемпаз болма әрнеге»), «В приютской школе много вас» («Интернатта оқып жүр») [2, 158], [2, 155], [2, 59], [2, 160].

Задачами исследования являются: (1) анализ выбранных для исследования поэтических текстов с применением методов филологического и культурологического анализа; (2) интерпретация полученных результатов; (3) определение места темы невежества в творчестве Абая Кунанбаева.

Данная публикация актуальна в контексте празднования года Абая в Казахстане, и, в целом, неувядающего интереса к его личности, а также в связи с вневременным характером поднимаемых им проблем, которые в той или иной форме присущи обществу в каждую эпоху его развития. С этой точки зрения, углубленное изучение темы невежества имеет значимость в решении вопросов воспитательной деятельности, мотивации обучающихся и таким образом выполняет помимо литературно-художественной еще и педагогическую функцию.

Методология исследования

В большинстве исследований творчества Абая Кунанбаева преобладает биографический метод отражения информации, авторы описывают этапы становления писателя как личности, основные темы и идеи произведений, творческую судьбу. Мы также использовали этот метод, соотнеся творчество писателя с определёнными этапами его биографии. Вторым методом является культурно-исторический метод – рассмотрение художественно-

го творчества поэта в историческом контексте, а также психологический метод, используемый при интерпретации темы «невежества» в творчестве Абая. Также хотелось бы отметить филологический анализ текста как один из инструментов работы с текстами стихотворений.

В современном казахском литературоведении существует термин для обозначения трудов, посвященных творчеству Абая Кунанбаева – «Абаеведение». Этот предмет преподаётся в школах с казахским языком обучения, в университетах целые учебные циклы посвящены разбору художественного мира произведений Абая. Это обуславливается чрезвычайно широким диапазоном тем, затронутых поэтом и его огромным вкладом в развитие современной казахской литературы. Безусловно, своим развитием и расцветом казахская классическая письменная литература обязана Абаю Кунанбаеву. Именно в его творчестве были обозначены узловые вопросы и поиски, его просветительские идеи нашли дальнейшее развитие в жизни и творчестве других классиков казахской литературы.

В отечественном литературоведении также широкое бытование получил термин «поэты абаевской школы», который, по-видимому, проистекает из названия работы Мухтара Ауэзова «Абай ақындағының айналысы» [3, 262] и последовавших за ней двух научных работ исследователя Каюма Мухамедханова об Абае – «Поэты абаевского окружения» и «Литературная школа Абая».

Также исследованию творчества Абая Кунанбаева посвящены труды выдающихся исследователей: З. Ахметова, А. Дербисалина, С. Каскабасова, Р. Нурғали, Ш. Сатпаевой и др.

Среди работ, написанных в сравнительном ключе можно отметить книги Мурата Султанбекова «Поэтическое вдохновение: Абай, Шакарим и Мухтар» [4], Джуанышбеков Н.О. «Казахстан – Россия в контексте литературно-диалога» [5].

Также хотелось бы отметить работы, в которых затронута тема невежества в творчестве поэта: Г. Есим «Хакім Абай» [6] и Абдильдин Ж., Абдильдина Р. «Абай – гениальный мыс-

литель и гуманист»[7], Досжан Д. «Абайдың рухы»[8]. При этом в указанных исследованиях можно наблюдать интерпретацию понятия «невежество» в его первом значении – «отсутствие знаний», тогда как, по нашему мнению, этот вопрос заслуживает всестороннего изучения.

Результаты и их обсуждение

Действительно, Абай был первым казахом, который буквально писал свои стихотворения, а не сочинял их в устной форме. Одна из его заслуг – начало сближения с мировой культурой через творчество русскоязычных авторов, с которым он познакомил соотечественников, переводя на казахский язык лирики Пушкина, Лермонтова, басен Крылова, поэм Байрона и Гете. Абай также стал первопроходцем в деле формирования казахского литературного языка, проявил новаторство в казахском стихосложении, в которое привнес новые стихотворные размеры и оригинальные рифмы, а главное – обозначил в своем творчестве проблематику, актуальность которой не теряется вплоть до настоящего момента. В своих произведениях Абай затрагивал злобо-

дневные для его времени темы, одной из которых является невежество.

При этом необходимо отметить, что данное понятие может интерпретироваться несколькими способами. Так, словарь Ожегова определяет невежество в двух значениях: как отсутствие знаний, некультурность и как невежливое поведение, невежливость [9, 510]. Таким образом, первое значение слова – человек без образования, второе – соотносится со словосочетанием «некультурный человек». У Абая Кунанбаева мы находим новое толкование данного понятия – в первом случае «надаңдык», как и в русском языке, соотносимо со словом «необразованный», а во втором значении оно используется для характеристики человека, использующего собственное образование в корыстных целях.

Мотивы таких поступков актуализированы не только исторической обстановкой, но и тем, как к образованию относились сами степняки. Зачастую они отдавали своих детей в аульные медресе не для того, чтобы дети получали знания, а для того, чтобы вырастить из них будущих управленцев-взяточников тем самым, улучшив материальное благосостояние семьи.

Рисунок 1. Инфографика по теме: «Абай Кунанбаев»

О системе аульного образования Абай пишет в слове тридцать восьмом «Книги слов»: «Скверно, что многие родители, дурно воспитавшие своих детей, затем отдают их на попечение мулл, ибо пользы от этой учебы нет /.../ Теперешние муллы – противники ученых. Что свидетельствует о невежестве священнослужителей или о превратности их помыслов, ибо сказано: по природе своей человек тяготеет ко злу. Многие из их учеников, заучив несколько молитв на арабском или персидском языках, считают, что могут участвовать в спорах, гордятся этим, и вместо пользы, причиняют людям вред, сбивая их с пути громкими призывами и пустым бахвальством» [10].

Подобного рода «нравственные невежды» часто становились чиновниками – управленцами, которых в тот период истории Казахстана было множество. Такого управленца поэт изобразил в стихотворении «Кулембаю», которое часто называется по первой строке «Наконец волостным я стал...» [11].

Наконец волостным я стал,
Все добро на взятки спустив;
Без горбов верблюды мои,
У коней не осталось грив,
А волостью управлять
Не сумел, хоть, кажись, ретив...
Если сильные позовут –
Оборачиваюсь на призыв;
Если слабые говорят,
Еле слушаю, вял, сонлив...

По сути, в этом стихотворении отражен собирательный образ всех чиновников казахской степи того периода. Появление таких управленцев, их жадность и беспринципность, вызвали народное недовольство, которое вылилось в ряд национально-освободительных восстаний.

К слову, отец Абая, Кунанбай, так же был одним из первых волостных управителей Кокше-Тобыктинской волости, позже аналогичную позицию занимали и сам Абай, и его племянник – поэт Шакарим Кудайбердиев. Вскоре Абай понял, что он не сможет, будучи на этом посту, повлиять на судьбы людей. Он был разочарован в самой системе управления, основанной на взяточничестве и побратим-

стве и решил полностью посвятить себя науке и творчеству.

В этот период жизни было написано стихотворение «К наукам я холоден в юности был» («Жасымда ғылым бар деп ескермедім»). В нем нашли отражение личные переживания Абая Кунанбаева, его сожаление по утраченным возможностям. В стихотворении проследживается интересная оппозиция прошлого и настоящего – юность Абая, когда он понимал пользу образования, но не был им заинтересован и зрелость, когда есть осознание необходимости учиться, но знания сложно применить на практике. Мотив сожаления и бессилия не основной, ведь в темноте все же теплится надежда – на сына поэта, которого Абай отправил учиться в медресе. Абай отмечает, что отправляет он его туда не с корыстной целью – получить какой-либо пост на государственной службе, а для того, чтобы он был образован для себя. Очень интересная мысль заложена в этом стихотворении. Исследователь Темирболат А.Б. в статье «Проблема хронотопа в произведениях Абая Кунанбаева» обнаруживает в данном стихотворении мотив отчуждения от народа: «отсутствие понимания создает пространственно-временную дистанцию между ним и народом» [12], однако, нам кажется, что основная мысль строфы заключается в идее получения образования для собственного развития, а не для получения высокого поста.

Именно людей, получивших образование для корыстных целей Абай Кунанбаев обвиняет в нравственном невежестве. Например, в стихотворении «Пока не знаешь – молчи» («Ғылым таппай мақтанба») автор пишет:

Ты пятерых побори
И пятерых избери.
Злословье, ложь, хвастовство,
Безделье и мотовство – Вот пять врагов твоих, знай.

Тогда как в стан положительных качеств Абай вносит: разум, доброту, упорство, скромность и труд.

В стихотворении Абай утверждает, что только через чтение книг, изучение примера великих и постоянную работу над собой можно достигнуть счастья. Поэт призывает не ве-

рять людям, опираясь только на их социальный статус:

Что акасакал или бай
Расскажу – сам осознай.
Словам впустую не верь,
Их суть продумай, измерь.
Срами нещадно глупца...

Обратим внимание, что Абай не примерим к невежеству «срами нещадно глупца». В слове тридцать восьмом «Слов назидания» Абая пишет: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады» (Существуют три вещи, способные унижить весь человеческий род, которых следует избегать, это: невежество, леность, злодеяние. Невежество – то есть отсутствие знаний, без которых ничего нельзя добиться; отсутствие знаний равняет человека со скотом) [13].

В стихотворении «В приютской школе много вас» («Интернатта оқып жүр») Абай создает своего рода обращение к учащимся, которых называет: «Надежда наша, наша четь, казахские ребята!». Автор критичен к учащимся, он почеркивает, что самим им до конца не понятен процесс обучения и его конечная цель: «Им ложь иль правда – все равно / Платили бы богато». Абай Кунанбаев вновь подчеркивает, что русский язык учащиеся используют лишь как средство обогащения, не понимая самой сути и богатства русской литературы: «О Щедрина и о Толстом не слышали. Куда там! Сать каждый хочет толмачом/ А то и адвокатом!». В этом фрагменте вновь наблюдаем «поверхностное» представление учащихся интернатта об образовании. В последних строфах стихотворения поэт пишет:

Важна не выгода, а честь
Учись, учись упорно
Склонись над книгой –
Только в ней отыщешь правды зерна...
В мундир военный не рядись,
Не кланяйся покорно,
Не будь пустышкой и луном...
Автор продолжает своей завет, призывая

учащихся не быть подобострастными и льстивыми, не гнаться за выгодой. Он просит будущее поколение выбирать профессию «по сердцу», а не по статусу, который она дает.

Не смей пред баем спигу гнуть –
Он жаден непомерно
Правдивым будь, достойным будь,
Чтобы не смог тебя согнуть
Обманщик лицемерный.

Это стихотворение аккумулирует в себе основной творческий манифест автора касательно вопросов образования, где во главу угла поэт ставит нравственность как первое качество образованного человека.

Безусловно, выделение нравственной категории невежества в творчестве Абая Кунанбаева – весьма продуктивная тема, которую можно рассмотреть не только на примере стихотворений поэта, но и на примере его прозаического творчества. Особенно интересным представляется анализ темы невежества на примере философских эссе поэта «Слов назидания».

Делая выводы, можно отметить, что понимание невежества по Абаю Кунанбаеву не сводится к оппозиции образован/невежественен либо образован/глуп, невежественен/глуп. По нашему мнению, принципиальным вопросом для Абая Кунанбаева является цель получения образования – наличие образования должно служить идеалам добра и просвещения, а не корысти и личной выгоде. По Абаю нравственное невежество – это отсутствие культуры образованного человека, нивелирование той ответственности, которая должна лечь на плечи каждого просвещенного человека.

Заключение

XIX век можно считать точкой отсчета новой письменной литературы Казахстана. Абай задал основной литературный и культурный вектор данного исторического периода – тему просвещения, стремление к получению знаний; более того, он подчеркивал, что путь просвещения лежит, в том числе, и через русский язык. Тема просвещения Абая очень масштабна: по сути, вся жизнь поэта

была посвящена желанию вывести народ из тьмы невежества. Особенно важен, тот факт, что под просвещением автор «Книги слов» подразумевал не просто получение знаний, а культуру, которую должен нести каждый образованный человек. В стихотворениях поэта «К наукам я холоден в юности был» («Жасымда ғылым бар деп ескермедім»), «Пока не знаешь – молчи» («Ғылым таппай мақтанба»), «Будь разборчив в пути своем» («Әсемпаз болма әрнеге») красной нитью проходит мысль о том, что образование - эта особая форма ответственности.

При этом одновременно с невежеством объективным – отсутствием знаний, Абая также волнует вопросы борьбы с невежеством субъективного плана – нравственным, особенно в отношении оценки людей. Автор призывает не судить о человеке по внешнему виду, а делать выводы, опираясь на слова человека, на его ум.

Абай предупреждает о трудностях на пути людей, выбравших разум в противовес нравственному невежеству. К числу таких трудностей Абай относит одиночество, которое испытал сам поэт; отчуждение, в том числе и от родственников, которые не достигли еще нужного уровня понимания; испытания деньгами и славой. Абай пишет в стихотворении «Будь разборчив в пути своем» («Әсемпаз болма әрнеге»):

Удержи корысти порыв,
Похвалы не ищи...

Именно это стихотворение завершается строфой об обучении детей. Поэт отмечает,

что труд по самосовершенствованию (получению знаний) подобен труду учителя, обучающего детей. Эта строфа стихотворения в переводе В.С. Рождественского звучит следующим образом:

Тверже ногу, шагай смелей, –
И тогда не погибнет труд:
Речи тех, кто учит детей,
Как зерно в земле прорастут.

Таким образом, наряду с нравственным невежеством Абая беспокоит и невежество в прямом смысле этого слова – получение образования. Особенно остро стоит вопрос об образовании детей.

По нашему мнению, нравственное невежество – это получение знаний человеком, которое не несет благородной цели просвещения народа.

Нравственные невежды заботятся только о своих личных интересах (продвижение по службе, умножение богатств), и они в глазах Абая Кунанбаева гораздо опаснее тех людей, которые не имеют возможности получить образование.

Таким образом, в своих программных стихотворениях Абай Кунанбаев затрагивает тему невежества во всех ее аспектах. Автора волнует отсутствие системного образования для степных жителей и тот факт, что это образование будет служить эгоистичным и корыстным целям.

Нравственность в получении образования, мотивация учиться и развиваться во благо страны и народа - тема, которая не потеряла своей актуальности и в настоящее время.

Список литературы

1. История казахской литературы 29 Августа [Электрон. ресурс] – 2013. URL: https://ehistory.kz/ru/contents/view/istoriya_kazahskoi_literaturi__105 (Дата обращения: 08.06.2021).
2. Абай. Я - человек загадка. – Алматы: ЖШС «Лантер Трейд», 2009 – 504 с.
3. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы // Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ / «Атамекен» сериясы– Алматы: Раритет, 2007. – 1-т. – 448 б.
4. Султанбеков М. Поэтическое вдохновение: Абай, Шакарим и Мухтар: книга о трех классиках. – Новосибирск, 2007. – 416 с.
5. Джуанышбеков Н.О. Казахстан – Россия в контексте литературного диалога. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 580 с.

6. Есім Ф. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.
7. Абдильдин Ж. Абдильдина Р. Абай – гениальный мыслитель и гуманист. – Астана: Фолиант, 2015. – 232 с.
8. Досжан Д. Абайдың рухы. Астана; Фолиант, 2008 – 423 б.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: ООО «Издательство Оникс», 2005. – 1200 с.
10. Абай (Кунанбаев Ибрагим). Слова назидания / Перевод с казахского языка Сатимжана Санбаева. – Алматы: Рауан, 1995. – 224 с.
11. Абай. Я – человек-загадка. Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2009. – 239 с.
12. [Электрон. ресурс] URL: <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=137> (Дата обращения: 08.06.2021).
13. Абай (Кунанбаев Ибрагим). Слова назидания / Перевод с казахского языка Сатимжана Санбаева. – Алматы: Рауан, 1995. – 224 с.

Қ.Р. Нұрғали, Д.Е. Толбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Абай Құнанбаевтың поэтикасындағы надандық тақырыбы

Аңдатпа. Мақала қазақ әдебиетінің классигі, философ және ағартушы Абай Құнанбаевтың қара сөздері мен «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба», «Әсемпаз болма әрнеге» атты өлеңдерінің негізінде ақын поэтикасындағы надандық тақырыбын талдауға арналған. Авторлар надандықтың екі түрін ажыратып қарауды ұсынады. Олар сауатсыздықтан туындаған объективті надандық және оқыған адамның мәдени сауатының төмен болуынан туындайтын субъективті надандық. Зерттеушілер ақын Абай Құнанбаевтың шығармашылығында надандықтың тағы бір ерекше категориясы – сауаттылыққа бағынбайтын адами надандық тақырыбына тоқталады. Адами надандық білімді жеке пендешіл мақсаттарға қол жеткізу үшін пайдаланатын адамдардың болмысына тән. Дәл осы санаттағы надандық ақын Абай тарапынан сын алғаны қарастырылады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, ақын, шығарма тақырыбы, надандық.

K.R. Nurgali, D.Y. Tolbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The Topic of Moral Ignorance in the Poetics of Abai Kunanbayev

Annotation. The article analyzes the topic of ignorance in the poetry of Abai Kunanbayev – the classical author of Kazakh literature, philosopher and educator, based on the example of the poems “I was cold to the knowledge in my youth” (“Жасымда ғылым бар деп ескермедім”), “Be silent until you know” (“Ғылым таппай мақтанба”), “Be critical on your way” (“Әсемпаз болма әрнеге”), as well as the poet’s words of exhortation (“The Book of Words”). The authors of this article suggest distinguishing between two sides of ignorance: objective, the basis of which is the lack of education, and subjective – the lack of culture in an educated person. Thus, the researchers have found a particular category of ignorance in the work of Abai Kunanbayev – moral ignorance, which cannot be correlated with a lack of education. Moral ignorance lies in the use of knowledge to achieve one’s own selfish goals, which, in Abai Kunanbayev’s opinion, is unacceptable.

Keywords: Abai Kunanbayev, poet, topic of the work, ignorance

References

1. Istoriya kazahskoj literatury 29 Avgusta [Elektron. resurs] – 2013. URL: https://ehistory.kz/ru/contents/view/istoriya_kazahskoi_literaturi__105 (Data obrashcheniya: 08.06.2021)[History of Kazakh literature]
2. Rahymbekova A.M. Abaj. Mudrye izrecheniya [Abai wise sayings]. – Almaty: ZHSHS «Lanter Treid», 2020 – 115 p.
3. Әуезов М. Abaj ақындыгын айналасы [Auezov M. Around Abai’s poetry]// Shakarimtanu мәсәлелери: Seriyalyq ғылыми zhinaq / «Atameken» seriyasy [Problems of Shakarim studies: Serial scientific collection / «Atameken» series]. – Almaty: Raritet, 2007. – 1-t. – 448 b. – 262–278 b. [in Kazakh].

4. Sultanbekov M. Poeticheskoe vдохновение: Abaj, Shakarim i Muhtar: kniga o trekh klassikah [Poetic inspiration: Abai, Shakarim and Mukhtar: a book about three classics]. – Novosibirsk, 2007. – 416 p.
5. Dzhuanyshbekov N.O. Kazakhstan – Rossiya v kontekste literaturnogo dialoga [Kazakhstan - Russia in the context of literary dialogue]. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 580 p.
6. Esim F. Hakim Abaj [Hakim Abai]. – Astana: Foliant, 2012. – 400 b. [in Kazakh]
7. Abdil'din ZH. Abdil'dina R. Abaj – genial'nyj myslitel' i gumanist [Abai is a genius thinker and humanist]. – Astana: Foliant, 2015. – 232 p.
8. Doszhan D. Abaidyk ruhy [The spirit of Abai]. Astana; Folio, 2008 - 423 p. [in Kazakh]
9. Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language.]. – М.: ООО «Izdatel'stvo Oniks», 2005. – 1200 p.
10. Abaj (Kunanbaev Ibragim). Slova nazidaniya / Perevod s kazahskogo yazyka Satimzhana Sanbaeva [Abay (Kunanbaev Ibragim). [Edification words / Translation from the Kazakh language by Satimzhan Sanbayev]. – Almaty: Rauan, 1995. – 224p.
11. Abaj. YA – chelovek-zagadka. Perevod s kazahskogo [Abay. I am a man of mystery. Translation from Kazakh]. – Astana: Audarma, 2009. – 239 p.
12. [Elektron. resurs] URL: <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=137> (Data obrashcheniya: 08.06.2021).
13. Abaj (Kunanbaev Ibragim). Slova nazidaniya / Perevod s kazahskogo yazyka Satimzhana Sanbaeva [Abay (Kunanbaev Ibragim). [Edification words / Translation from the Kazakh language by Satimzhan Sanbayev]. – Almaty: Rauan, 1995. – 224 p.

Информация об авторах:

Нурғали Кадиша Рустембековна – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Толбаева Динара Ермековна – магистр филологических наук старший преподаватель кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Nurgali Kadisha Rustembekovna – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Russian Philology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Tolbayeva Dinara Ermekovna – master of Philology, Senior Lecturer of the Department of Russian Philology, of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

¹L.M. Demessinova*

²F.S. Sayfulina,

³C. Kinaci

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Kazan Federal University, Kazan, Russia

³Ankara Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey

*Corresponding author: lepa_semey@mail.ru

Nomads yurt as an archetype*

Abstract. *The archetype of house performs a sacred function in the culture and knowledge of the peoples of the world from the point of view of space. However, depending on the geographical location and historical and social status of each nation, housing is used in different connotations. Today, since the archetype of house is of universal importance, the research based on cross-cultural communication is relevant. The article analyzes the archetype of the house in comparison with the Kazakh and foreign literature.*

The authors focused on ancient myth and folklore, traditions and works of art on the basis of the concept of the collective unconscious archetype by C.G.Jung. As an ethno-cultural archetype, the features of the culture of the Kazakhs and other peoples were defined, guided by the shelter in various motifs and images.

Keywords: *archetype, collective unconscious, culture, ethnos, Jung, literature, mythology, Nomads, house, yurt.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-111-119>

*The article was implemented on the basis of the scientific project AP08855981 «World and national cultural archetypes in the works of Abai» dated November 19, 2020, contract №321.

Introduction

Every country has its own national mentality, ethno-cultural archetypes depending on its geographic location, historical and social status and craft, customs and way of life. For example, there are many forms of greeting, depending on the nature of each nation. When the Kazakh people greet someone, they can say: "Are your cattle and family well-off?", The British people say: "How's the weather today?" a hundred times a day, and the Chinese can greet as "吃饭了吗 – Chifan le ma" (Have you eaten? Are you full?)

and each type of greeting has its own meaning. Since cattle had a special place for nomadic Kazakhs, the first thing they asked about was the welfare of the cattle. Anthropomorphic images in the ancient literary heritage and on the balbals (stone baba), well development of pastoralism among nomadic peoples, absence of the concept "wild nature", reflection of nature and animals in the culture and art of the ancient Turks, moving in the steppe in winter and summer, are a regularity. Under the meaning of cattle there is about the general life: the feeling and well-being of the people.

Due to the fact that the weather in England is very changeable, it is appropriate first to ask about the weather. Linda Geddes[1] writes about this in her article “Why do Brits talk about the weather so much?”.

It is not for nothing that the Chinese, who have experienced a lot of hunger and poverty, ask if they are full. As we have seen, it is enough to pay attention to the language, literature and traditions of countries in order to learn the background. In addition, since the spiritual values of each nation are found in history and cultural artifacts, studying ancient data and myths, one can get closer to the roots of totemic symbols and archetypes that are unconsciously passed down from generation to generation.

Nowadays the problem of determining and popularizing the worldview, common identity of the nations of the world has become relevant in a new way, the newest interpretation as a category on the basis of modern research methods. Among the main human values it is important to consider the concept of “house”, “home”, “dwelling” as an ethno-cultural archetype and motif, a national symbol.

The concept of house/home is considered in such scientists’ works as V.V.Radlov[2], C.G.Jung[3], G.Bachelard[4], M.Bodkin[5], Sh.Ualikhanov[6], M.Lotman[7].

C.G.Jung, in the course of analyzing the Surah-18 of the Koran “Cave”, noted that inside the secret cave there is a process of renewal of the human soul, when describing the cave, you can find a connection between the yurt of Nomads. For example, they say that in the center of the cave there is a precious stone, from the roof you can watch the sunrise and sunset, even earlier, and from the shanyrak (wooden circle on top of the yurt), looking at the sun, determined the time too. Gemstone in the center is an earth symbolism of the sun in the sky, i.e. there is a continuity between the hearth – light – gemstone. Jung compares this vision with the image of the transformation of things in alchemy between the Sun and the Moon, or with the manifestations of purification, renewal in the Nahavo tribe [8, 276 p.].

The yurt is an advanced example of a nomadic civilization. Because creating a stable, durable

and fashionable winter snowstorms and strong winds and precipitation of autumn – spring demands great skills and fine art and also valiant work. In this regard, based on the opinion of Radlov, the researcher, starting with the creation of a whole yurt, getting acquainted with the activities, the place of each equipment, admiring the skills of the Kazakh people, noted that “the yurt of the Kazakhs differs from the houses of some nations with cleanness and bid size. And gives a positive assessment: “The yurts are clean and made of good felt” [9, 108 p.]. Moreover, showing the loyalty and breadth of the Turkic people he also presents the yurt as an example: “No yurt is locked, no yurt has a storage chest... I myself have repeatedly been convinced of their authenticity” expressed his opinion about the Turks of Central Asia [2, 649 p.].

Research methods

The methodological approach of this study is mixed methodology based on reconstruction of the historical context that is comparing works of different times, motifs and plots, researchers identify the features of the house archetype on different cultures.

Case studies have been long established in literature to present detailed analysis of the house image. Scholars have investigated the house image in terms of the collective unconscious of archetype. Various methods were used to study the house archetype. Through the method of systematization, the essential images of different houses were collected from the world’s ancient mythology and folklore, literature and art. Their stylistic and artistic functions were described. Novels and stories in Kazakh and foreign literature were collected and classified on the basis of similarities of ideas, themes and periods. Modern Kazakh literature was chosen in the analysis, as it is better to use unexplored works to get the perfect results.

In the research used the comparative-contrastive method of analysis of archetypal images in Kazakh and world literature, and mythical elements in the works were studied accurately. The hermeneutic method was

rationally used while simultaneously studying the archetypes, associated with house and archetypes in myths and ancient legends, folklore and literary archetypes, and the transformation of mythical images in modern literature was analyzed by the historical-typological method.

So, the following three concepts are considered in the scientific article:

- House – family, hearth;
- House – Motherland, native land;
- House is another world, an eternal home.

Discussion

The house for the Kazakh people is a sacred, blessed place filled with great secrets. It is not only the human refuge that is considered at the level of spiritual knowledge. For instance, the main, central part of the Kazakh yurt is the hearth. The life of the Nomad people unfolds at the head of the house. That is, “the hearth keeper”, “head/cheif of the family”, “family”: the keeper of the hearth is a woman, the owner of home is her husband, the hearth – fire that unites people of the family serves as a sacred fire. Even in ancient, we know that in a tribal society, a certain number of people gather at the top of the fire. Fire was symbolically considered sacred as an image of the sun on this earth.

Currently, in many works of art and feature films, despite the fact that the settlements are destroyed by war or the enemy, the smoke does not fade, everything is destroyed, but the hearth is smoking, smouldering and this is a symbolic detail, the country is dying, and behind it is smoking, here it is noticed that there is continuation of the family. Kazakh people have such concepts as “may your smoke not fade away”, “smoke – to a son”, here the concepts of smoke – house – people – Homeland are understood.

The major feature of the yurt is its roundness does not hold snow in winter that also indicates a high level of nomadic civilization. The perspective of roundness among the Kazakh: shanyrak (root), dastarkhan (table), kurt (cheese), shelppek (pancake), boursak (national food) all have a round shape which is connected with the cyclic

process in the Nomads experience. According to every season, in the summer they move to jailow, in the winter they transfer to wintering (kistau), the rounding form of life is reflected in everyday life. It is true that together with the cycle of natural phenomena, the “twelve-year cycle” in the life of a person, which falls on 13 years, it is also associated with Nomads archetypes. In this regard, N. Frye in “The Anatomy of Criticism” says that in according the laws of nature, the sunrise and sunset, the cyclical repetition of the seasons are found in the stories about the birth of mythological characters of early time, the parallel coincidence of human destinies and natural phenomena indicates a strong continuity with nature [10, 253 p.].

Speaking about the peculiarities of geometric forms in the work “Poetics of Space”, G. Bachelard, using examples of the external shape of a bird on the basis of the poems of J. Michelet, R.M. Rilke, notes that “The round cry of circular existence gives the sky the circumference of a dome. And everything seems to rest in the surrounding landscape. Circular existence distributes the circle, distributes the rest inherent in all circles” [4, 203 p.]. He connects the circled world with calmness and peace and with cosmos. In addition, in French poetry, it is said that the tree of life – the nut tree has a rounded shape and characterizes the sky and the earth as a connecting integral cosmos [4, 204 p.].

It is noticed that not only in the Kazakh worldview, but also in the mythical knowledge of the people around the world as a whole, the round shape has acquired a special meaning and character.

One of the national features in the house decoration is the presence of an ornament on the yurt, for example, the ornament “sheep horn” – the image of the Kazakh people, whose ancestor was cattle breeding, while the Russians always had the image of roosters, pigs, chickens, cows outside their houses, and all this clearly shows the continuity of the people with the concepts formed in the early national unconscious. In addition, it measured the role of women and men in the house, when a man showed his status by making a frame which creating the main

support of the house, a woman was responsible for ensuring of being warm, beauty, kind in the house and for felling and decoration of inner and outer parts of the yurt with interior items. In the novel of A. Altay, it was also noted that Ular after his mother's death wandered through the steppe, i.e. with the death of his mother peace and harmony in his house also went away.

The superstitions of the Kazakh people in relation to the house, long passed from father to child, define their collective unconscious about the property of the house. For example, such superstitions as "do not step on the threshold", "spray some butter on the door jambs", "do not pull on the door jambs", "step from the threshold with the right foot" say of national unconsciousness about every detail of the house. From the point of view of the boundaries of space, the Russian people symbolically denote the threshold as their self/someone else's, internal/external, i.e. separating two worlds, considered sacred for baptism, death and a feast, for example, the phrase "spit on his threshold" might be arisen from these facts.

In connection with the belief that the door jambs and thresholds of the Kazakh house do not let in extraneous demons, due to what there is a ban "not to step on the thresholds", "not to pull on the door jambs". This trend is also found in the customs of the Mongolian and Kyrgyz people. Thresholds are also associated with the lower world, for example, when a person is sprayed with water for the purpose of treatment, they put a vessel of the water upside down on the threshold to get rid of bad things and illness or when a baby is not born, i.e. dies inside the mother's womb, the baby's placenta is buried in the threshold, even when a wart appears people bury some intestines in threshold and they believe that the warts fly away until the intestines rot. This is the mythical knowledge that evil (badness) goes to the underworld.

In the Kazakh people, the yurt has got many types connected with its use. For example, they call a storeroom, a shed for cooking, a storeroom for storing products as "zhappa", a tent house for cattle breeders, and in the campaign – "zholyum ui" (a camp house covered with felt) was made.

Also in the Kazakh people, due to the width of the yurt wing, you can find out the degree of the owner of the house by such names as Ak Otay (White Yurt), Altyn Orda (Golden Horde), Altyn Uzik. For instance, the houses of the rich and powerful can start with 8 widths and up to 30 widths which is 12m² per modern square up to 90 square meters. And people of average income had yurts of six widths, boz ui (a type of simple yurt), konyr ui (a type of simple yurt), karasha ui (a type simple yurt), etc.

Since archetypes are ethno-cultural information that reflects the national identity of each nation, it is possible to recognize the nation by looking at the structure, traditions, folklore and literature. There are many opportunities to define the specifics and study the national code. Graves for nomads also served as a house, and passers - by, cattle breeders in difficult wintering, in rain, snow and snowstorms stayed overnight on the grave without fear. In the novel

"Stranger" by A. Altay [11], the main character got lost in a snowstorm and sheltered an old grave. However, other peoples associate the grave with an "unclean place", i.e. with evil, if we give a specific example, "Located on the edge of the city", a cemetery-traditionally, from the point of view of folklore and mythological thinking, it is an "unclean place" [12, 20 p.], that in the mythological consciousness of the Slavic people, "grave" has a negative character.

Results

In the nomadic worldview, the concepts of time are often borrowed in relation to cattle breeding: the time it takes to boil milk, the time it takes to cook meat (folk measures of time), the distance of about two to three kilometers (covered by a horse gallop), etc. From the point of view of space, the doors of the Kazakh house should always be facing east, this is also a tradition left over from the cult of Tengri in ancient times. In regard to the house, judging by the direction of the sun descending from the shanyrak of the yurt, they knew exactly the time. From the point of view of space, the Kazakh people develop horizontal and vertical space. At the same time,

the Kazakh yurt in vertical and horizontal space covers mainly three worlds: shanyrak – the world of the blue sky, the belt – the middle world, the base – the underground world. On the shanyrak and directly on it in the center of the yurt there is a hearth as the sun, i.e. in the vertical space it can be seen that with the coming of the hearth – shanyrak – the sun, the earth symbol of the sun – the hearth – fire, i.e. “anthropocosmic” connection. As we can see, for Nomads, the yurt is not only a house, but also an “applied means” of knowing the world from the aspect of time and space, a sacred space in the development of an ethnos or nation.

At the same time, in Bachelard’s studies, the vertical space is grouped as follows:

1. The attic is the heavenly world, i.e. the world of imagination, a symbol of purity, another world;
2. Home is the earth, the world of the living;
3. Basement – although useful in everyday life, but connects with the black nights, with the secrets of the underworld [4, 27 p.].

Along with these three vertical spaces, there is also the concept that the house has roots, as the French writer Henri Bachelin says in his works about the difference between a house of land and an apartment building. According to the writer, he criticizes the fact that the house (hut), like a plant, continues to take root in the ground, and that a person, like a plant, connects with this root to live, grow and develop, and that high-rise apartments in the city mix without any roots [4, 47 p.]. The proof of this is the meaningless life of the residents of the high-rise building based on T. Capote’s novel “Breakfast at Tiffany’s” [13], for instance, the life or world of Ms. Holly Golightly. It would seem that day and night, like a plucked plant from the roots of Holly, who rents one room in a high-rise building, the arrival of strangers, every deception and meaningless life, even leaving her old husband from a previous life, coming to the city, communication and one-day life with everyone in the city, and even the fact that the room was always been a mess, are parallel to the chaos in her life. As for the work: “There were no seats in the room. Suitcases and unpacked boxes were the only furniture.

The boxes were used as tables. On one table there were drinks, and on another table were a telephone, Holly’s red cat, and some yellow roses. There were bookshelves on one wall, with a few books” [13, 22 p.]. From Holly’s room, you can’t see the warmth inherent in any house, suitcases and drawers instead of furniture, everything is in disorder. Through the described room, you can see the personality of the owner.

As for the basement, we know from history that in the house of many peoples leading a sedentary lifestyle, there was necessarily a basement. It is known that in the Middle Ages, a warehouse for storing weapons, unnecessary things was used as a special place for arrest (dungeon). About this in the work “The Fall of the House of Usher” [14], when the main character descends into the basement the sister, who was considered dead, his friend continues to talk that it was previously used as a prison: “It had been used, apparently, in remote feudal time, for the worst purposes of a donjon-keep, and, in later days, as a place of deposit for powder, or some other highly combustible substance, as a portion of its floor, and the whole interior of a long archway through which we reached it, were carefully sheathed with copper. The door, of massive iron, had been, also, similarly protected. Its immense weight caused an unusually sharp, grating sound, as it moved upon its hinges” [14, 17 p.].

So the basement occupied a basic position among the European peoples. The absence of such place among the Kazakh people, in accordance with mythological knowledge is associated with the world of death. In addition, it is obvious that this is directly related to the peoples’ life of the world. However, the use of a special basement as a prison is also mentioned in the modern Kazakh literature. For example, in the novel “Altay Ballad” by A. Altay, the hunter Ular is unexpectedly captured by Russian soldiers and subsequently got into such an underground prison “going down the stone steps of a stone house cold as mountain clay, he thought “is this a prison?” [15, 60 p.]. The hot, strong hunter, who was locked in such a strange place, tried to open a small iron door in the small window above or open the door, but he could do nothing. Here

you can see that the unsociable character, who is used to living in freedom, is alienated, because for the Kazakhs, who live in a yurt and, if they want, can move to a place convenient for them, this world for them is different, alien. Depending on the national worldview of each nation, based on the understanding of the underground and the earth world, for the Turks, the underground is associated with evil, death. Therefore, the Kazakhs, who understood the underground as a "grave", did not use basements, and other peoples, for example, the Europeans, in any mansion and castle there were necessarily basements, dungeons. It is known from history that it was only in the Middle Ages that the Turks, who began to adapt to sedentary, urban civilizations, built underground roads for the purpose of conquest. At the same time, it is important that to understand the world of each nation, its life and crafts should be empathized, for example, if the nomads focused on the construction of house at that time, the main occupation of the Kazakh people was cattle breeding, which used items related to the profession in everyday life. In particular, straw, bricks, clay, sand, livestock manure and water were used in the construction of the house. As you can see, all this is a natural product, i.e. the Kazakh people, who have long been in unity with nature, tried not to harm their environment. Kazakh livestock breeders even used manure (excrement) for home heating in winter.

One of the signs which indicate the national archetype is folklore, superstitions, customs, beliefs. If to turn to Jung's opinion "...the symbol manifests itself in dreams, fantasies, folklore, etc. And we must admit that this is the most important archetype" [16]. At the same time, let's focus on the superstitions concerning the house - yurt:

- When a swallow nests on the roof of a house, it is a symbol of good;
- Those who get married spread some butter on the door jamb;
- Burn fire and remove evil from home;
- You can't kick at the door, and close the door hard to which you will go again.

Such rites have been preserved in almost many modern Kazakh homes and are used in

everyday life. It can be noted that some of the beliefs associated with the refuge reached the era of the early Tengri cult, and some were formed due to emerging the Islamis religion.

A house is not only a place which protects a person from the cold, precipitation, the house and the owner are always considered in integrity. For example, in the novel "A life at noon" by T. Asemkulov [17], when in a new house Azhikerey endured the harassment of his step-grandmother, and living in a yurt and being in the care of his grandfather, he felt as if he was in the same early Kazakh aul, when a noble guest came home at noon, he several times fell asleep listening to the guest's story, poems, etc. For example, "It was an unforgettable evening. The smoke of the fire covered the entire region... A yurt, a lot of people. Close relatives, neighbors and loved persons. Azhikerei wants to be everywhere. He goes from room to room. Stands in the doorway near the elders having an entertaining conversation... At the midnight hour, he gets very tired and falls asleep, curled up at the base of the yurt" [17, 75 p.].

The author touches on the archetypal layers stored in the collective unconscious of the Kazakh people, through borrowing ethno-cultural objects of the Kazakh home, craft, and blacksmithing art as a background.

In the novel, the archetypal meaning of the yurt lies in the perception of the house as a cosmos, the essence of the entire Kazakh people is revealed and all its worldview, history, civilization, culture and art are covered inside this Kazakh yurt. The hierarchy of people, life, everything is reflected at the gathering of the guests.

Also, being of two houses in the same courtyard is not in vain, it is the connection and contradiction of the new and the old, as well as the continuity of the past and the future, the parallel between life transitions. Besides, the yurt is a space, and in the second house – chaos for the Azhikerei, in which he endured the harassment of his step-grandmother. Here you can see that the home/homeless, that is, "anti-house".

Even if you take the story "The fall of the house of Usher" in foreign literature, it is no accident that the ancient castle has a boring appearance

and the misfortunes of the owners of the house inside, their unusual death, a crack on the wall, which was originally spoken of by the hero of the work, and the death of the last member of the family, and the fall of the house with the destruction of the wall at the end of the work, all these coincidences are not in vain: "I saw the mighty walls rushing asunder – there was a long tumultuous shouting sound like the voice of a thousand waters – and the deep and dank tarn at my feet closed sullenly and silently over the fragment of the "House of Usher" [14, 25 p.]

The concept of G. Bachelard "House is one of the most powerful forces that integrate human thoughts, memories and dreams. The connecting principle of this integration is imagination. The past, present and future give the house impulses of different dynamics" [4, 28 p.], house can also be considered as a mirror of the owner, since the energy of the owner of the house is preserved inside the house that is also connected with the Jung archetype "mirror" (mask). This is stated in the old Slavic legends of the "house spirit", as well as in fiction, the experience, the life path, the fate of the characters are connected with house. Therefore, it is not for nothing that the Kazakh people have such rites as "spray some butter on the door jamb", "blessed land", as well as other nations "cursed house", "before entering a new house, first let the cat in first to good". That is, the mood, the energy of the hostess is transmitted, preserved, and has a direct impact on a person's life. The house can be reflected as a mirror, give good or bad energy, emotions. There is an understanding that the grief and joy of the master, the past will save everything. This indicates that many of the houses of poets and writers and famous personalities that have

survived today are later turned into museums, visiting such places are in the same mood as in those days, the house retains its atmosphere.

Conclusion

In comparison with the peoples of the world, the Kazakh the history of formation as a nation, an ethnic group is rooted in the past. The proof of this is the ancient Scythian culture and folklore, rich historical mounds and monuments. It is known from history that the ancient nomadic Kazakh history was formed at the junction of the Turkic world and Islam in Central Asia, culture and history, language and literature, and art developed. Therefore, Kazakh history and folklore, literature and culture are multifaceted, artistic. Today, the Kazakhs occupy a large territorial territory, but one of the reasons for preserving the national identity is the value of this rich cultural heritage. In this way, in the time of artificial intelligence, it is important for people to revive national values, to popularize spiritual, national characteristics, to awaken love for the nation, the country, the land, to turn to the archetypes stored in the collective unconscious in interpreting archaic values which are soaked in the blood of saints in modern language.

If to conclude the paper with the statement of C.G. Jung "The archetype, wherever it appears, has an irresistible, compelling force coming from the unconscious, and where the action of the archetype is realized, its distinctive feature is numinosity" [2, 48 p.]. The archetype is determined as the driving force of human consciousness, and the mighty word is a powerful tool which directly affects the reader's consciousness through art.

References

1. Geddes Linda. Why do Brits talk about the weather so much? 2015. Available at: <https://www.bbc.com/future/article/20151214-why-do-brits-talk-about-the-weather-so-much> (Accessed: 28/09/2021).
2. Weinstein Seviayn. V.V. Radlov and his work "From Siberia". 2004. Available at: https://www.kunstkamera.ru/files/lib/5-02-017025-9/5-02-017025-9_15.pdf (Accessed: 03.08.2021).
3. Jung Carl.G. Arhetipy i kollektivnoe bessoznatel'noe [Archetypes and the collective unconscious] (AST, Moscow, 2020, 224 p.) [In Russian]

4. Bachelard Gaston. Izbrannoe: Pojetika prostranstva [Favorites: Poetics of Space] (Rosspen, Moscow, 2004, 376 p.) [In Russian]
5. Bodkin Maud. Archetypal patterns in tragic poetry. 2019. Available at: <https://castalia.ru/translations/mod-bodkin-arkhetipicheskie-modeli-v-poezii-glava-1-arkhetipicheskie-modeli-v-tragicheskoy-poezii> (Accessed: 03.08.2021).
6. Ualikhanov Shokan. Zertteuler, gilimi zhazbalar, hattar [Research, scientific notes, letters] (Rauan, Almaty, 2014, 560 p.) [In Kazakh]
7. Lotman Mihhail. Vnutri mysljashhih mirov: chelovek – tekst – semiosfera – istorija [Inside thinking worlds. Human – text – semiosphere – history] (Language of Russian culture, Moscow, 1996, 464 p.) [In Russian]
8. Jung Carl.G. Arhetip i simvol [Soul and myth: six archetypes] (Renessans, St-Peterurg, 1996, 208 p.) [In Russian]
9. Kaskabasov Seiyt. Kazaktyn etnografialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi [The system of traditions of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia] (DPS, Almaty, 2011, 738 p.) [In Kazakh]
10. Frye Northrop. The Anatomy of Criticism (Moscow University Press, Moscow, 1987, 263 p.) [In English]
11. Altay Asqar. Tuazhat [Stranger] Available at: <https://abai.kz/post/47398> (Accessed: 03.08.2021).
12. Kozubovskaya Galina. Rubezh XIX-XX vekov: mif i mifopojetika [XIX-XX centuries: myth and mythopoetics] (AltGPA, Barnaul, 2011, 318 p.) [In Russian]
13. Capote Truman. Breakfast at Tiffany's (Harllow, Edinburg, 2010, 82p.) [In English]
14. Poe Allan. E. The Fall of the House of Usher. Created by José Menéndez. PDF e-book, 1839. [In English]
15. Altay Asqar. Altaj novellasy [Altay ballad] (Olke, Almaty, 2001, 292 p.) [In Kazakh]
16. Jung Carl.G. Dialogues with Jung (unconsciousness). Available at: <https://www.Castalia.ru> (Accessed: 03.08.2021).
17. Asemkulov Talasbek. Taltus [A life at noon] (KazHeritage, Astana, 2020, 436 p.) [In Kazakh]

¹Л.М. Демесинова, ²Ф.С. Сайфулин, ³С. Киначи

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Казан федералдық университеті, Казан, Ресей

³Хаджи Байрам Вели Анкара университеті, Анкара, Түркия

Көшпенділер баспанасы (киіз үй) архетип ретінде

Аннотация. Баспана архетипі кеңістік тұрғысынан әлем халықтары мәдениеті мен таным-түсінігінде сакралды қызмет атқарады. Дегенмен әр ұлттың географиялық орналасуы мен тарихи-әлеуметтік жағдайына байланысты баспана түрлі коннотацияда қолданылып келеді. Бүгінде баспана архетипі универсалды мәнге ие болғандықтан, мәдениетаралық байланыс негізінде зерттеу өзекті болып табылады. Мақалада баспана архетипі қазақ және шетел әдебиетін негізінде салыстырыла талданды.

Зерттеу жұмысында авторлар К.Г.Юнгтің архетиптің ұжымдық бейсаналық концепциясы бойынша көне миф пен фольклор, салт-дәстүр мен көркем шығармаларға тоқталды. Этномәдени архетип ретінде баспананың түрлі мотив пен образдарда келуін басшылыққа ала отырып, қазақ және басқа ұлттар мәдениетіндегі ерекшеліктері айқындалды.

Түйін сөздер: архетип, ұжымдық бейсаналық, мәдениет, этнос, Юнг, әдебиет, мифология, Көшпенділер, баспана, киіз үй.

¹Л.М. Демесинова, ²Ф.С. Сайфулина, ³С. Киначи

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Казанский федеральный университет, Казань, Россия

³Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция

Юрта кочевников как архетип

Аннотация. Архетип дома выполняет сакральную функцию в культуре и познании народов мира с точки зрения пространства. Однако, в зависимости от географического положения, исторического и социального статуса каждой нации, жилье используется в разных коннотациях. Сегодня, поскольку архе-

тип дома имеет универсальное значение, актуальны исследования, основанные на межкультурной коммуникации. В статье анализируется архетип дома в сравнении с казахской и зарубежной литературой.

В исследовании авторы сосредоточили внимание на античном мифе и фольклоре, традициях и произведениях искусства на основе концепции архетипа коллективного бессознательного К.Г. Юнга. В качестве этнокультурного архетипа были выявлены особенности культуры казахов и других народов, ориентируясь на жильё в различных мотивах и образах.

Ключевые слова: архетип, коллективное бессознательное, культура, этнос, Юнг, литература, мифология, кочевники, жильё.

References

1. Geddes Linda. Why do Brits talk about the weather so much? 2015. Available at: <https://www.bbc.com/future/article/20151214-why-do-brits-talk-about-the-weather-so-much> (Accessed: 28/09/2021).
2. Weinstein Seviayn. V.V. Radlov and his work "From Siberia". 2004. Available at: https://www.kunstkamera.ru/files/lib/5-02-017025-9/5-02-017025-9_15.pdf (Accessed: 03.08.2021).
3. Jung Carl.G. Arhetipy i kolektivnoe bessoznatel'noe [Archetypes and the collective unconscious] (AST, Moscow, 2020, 224 p.) [In Russian]
4. Bachelard Gaston. Izbrannoe: Pojetika prostranstva [Favorites: Poetics of Space] (Rosspen, Moscow, 2004, 376 p.) [In Russian]
5. Bodkin Maud. Archetypical patterns in tragic poetry. 2019. Available at: <https://castalia.ru/translations/mod-bodkin-arkhetipicheskie-modeli-v-poezii-glava-1-arkhetipicheskie-modeli-v-tragicheskoy-poezii> (Accessed: 03.08.2021).
6. Ualikhanov Shokan. Zertteuler, gilimi zhazbalar, hattar [Research, scientific notes, letters] (Rauan, Almaty, 2014, 560 p.) [In Kazakh]
7. Lotman Mihhail. Vnutri mysljashhih mirov: chelovek – tekst – semiosfera – istorija [Inside thinking worlds. Human – text – semiosphere – history] (Language of Russian culture, Moscow, 1996, 464 p.) [In Russian]
8. Jung Carl.G. Arhetip i simvol [Soul and myth: six archetypes] (Renessans, St-Peterurg, 1996, 208 p.) [In Russian]
9. Kaskabasov Seiyt. Kazaktyn etnografialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi [The system of traditions of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia] (DPS, Almaty, 2011, 738 p.) [In Kazakh]
10. Frye Northrop. The Anatomy of Criticism (Moscow University Press, Moscow, 1987, 263 p.) [In English]
11. Altay Asqar. Tuazhat [Stranger] Available at: <https://abai.kz/post/47398> (Accessed: 03.08.2021).
12. Kozubovskaya Galina. Rubezh XIX-XX vekov: mif i mifopojetika [XIX-XX centuries: myth and mythopoetics] (AltGPA, Barnaul, 2011, 318 p.) [In Russian]
13. Capote Truman. Breakfast at Tiffany's (Harllow, Edinburg, 2010, 82p.) [In English]
14. Poe Allan. E. The Fall of the House of Usher. Created by José Menéndez. PDF e-book, 1839. [In English]
15. Altay Asqar. Altaj novellasy [Altay ballad] (Olke, Almaty, 2001, 292 p.) [In Kazakh]
16. Jung Carl.G. Dialogues with Jung (unconsciousness). Available at: <https://www.Castalia.ru> (Accessed: 03.08.2021).
17. Asemkulov Talasbek. Taltus [A life at noon] (KazHeritage, Astana, 2020, 436 p.) [In Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет

Демесинова Ляйля Муратовна – қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сайфуллина Флера Сагитовна – филология ғылымдарының докторы, профессор, татар әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ИФМК, Қазан, Россия

Қынажы Жемиле – PhD доктор, әдебиет факультеті, қазіргі түрік диалектілері мен әдебиеттері бөлімінің профессоры, Анкара Хадж Байрам университеті, Анкара, Түркия.

Demessinova Lyailya Muratovna – doctoral student of Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sayfulina Flera Sagitovna – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Tatar Literature, IPIC, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation, Tatarstan.

Kinaci Cemile – PhD doctor, Faculty of Literature, professor of Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey.

С.О. Құлбарақ¹
Ғ.Ә. Тұяқбаев²
Қ.З. Уткелбаев³

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.
^{2,3}Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.
(E-mail: ¹samem.lbarar@mail.ru, ²turmagambet@mail.ru, ³kadir201068@mail.ru)

Ауған соғысы тақырыбындағы шығармалардың поэтикалық сипаты¹

Аңдатпа. *Адамзат тарихындағы маңызды оқиғалардың әдебиет пен көркем публицистикада орын алып, көркемдік-тарихи тұрғыдан суреттелуі, жеке қаһарман тұлға образдарының жасалуы өнер заңдылығы болып саналады.*

КСРО тарихындағы сондай оқиға - 10 жылға созылған Ауған соғысы (1979-1989). Алып империя әскерін Ауғанстан территориясына енгізіп, елдің 21 провинциясында ұрыс операцияларын жүргізді. Бұл ұрыстарға Қазақстаннан әскер қатарына шақырылғандар да қатысты. 27 жастағы Бақытжан Ертаевтың батальоны тау-шатқалды Қунар өзенінің бойында, «қара майор» атанған Борис Керімбаевтың батальоны «Панишер» алқабында батыл ұрыс операцияларын жүргізді. Соғыс шығынсыз болмайды. Бейбіт заманда көптеген шаңырақ қайғы-қасірет шекті. Қазақстаннан бұл соғысқа 22 мың адам қатысса, олардың 1000-ға жуығы соғыс құрбаны болды, 20 адам із-түзсіз жоғалды [1].

Қаһармандық пен қасірет өмірде де, өнерде де ізін қалдырады. Ауғанстан шайқастары жөніндегі хабар кезінде халыққа ашық жетпеді. Шындықтың халыққа жете бастауы соғыстың аяқталуымен, соғысқа қатысушылардың елге аман-есен оралуымен байланысты болды.

Алғашқы ретте естеліктер, әр алуан сипаттағы мақалалар мен сұхбаттар, очерктер, арнау өлеңдер, соғыс лирикалары жазылды. «Боздақтар» кітабы шығарылды. Естеліктер ұлғая келе көркем публицистикаға ұласты. Ауған соғысы тақырыбын өз шығармаларына негіз етіп алған қазақ қаламгерлері көбейе бастады. Сан алуан жанрда кітаптар шыға бастады. Ауған соғысына қатысушы адам тағдыры ауыр да бұралаң бейне ретінде көркем шығарма кейіпкерлеріне айналды.

Қалай дегенде де, әдебиетте де, публицистика да Ауған соғысы тақырыбына қатысты әдеби, публицистикалық үдеріс бар. Ұлттық әскери проза мен әскери әдебиеттің өзге жанрларының дамуында бұл соғыстың орны ерекше болды. Өйткені ұрпақ басынан өткен соғыс жағдайы мен оның елге әкелген қайғы-қасіреті әдебиетке, көркем публицистикаға өз тақырыбын ұсынуы өмір, өнер заңдылығы болып табылады. Әр алуан жанрдағы туындылардың жазылуы әдебиет тарихында да бұл тақырыптың зерттелуі өзекті мәселе болып саналады.

Түйін сөздер: *Ауғанстан соғысы, әдеби үдеріс, туындылардың жанрлық жүйесі, тақырып, көркем шындық, деректі проза, көркем публицистика*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-120-135>

¹Зерттеу жұмысы ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен № AP09562354 «Ауған соғысы тақырыбындағы әдеби-публицистикалық шығармалардың көркем поэтикасы және тарихи маңызы» атты жоба аясында жүргізілді

Кіріспе

Ауған соғысы шындығының әдебиет пен көркем публицистикада суреттелуінің қалыптасу жолы бар. Соғыс және оның зардаптары жөнінде әр алуан жанрдағы туындылардың жазыла бастауы уақыт еншісіндегі дүние болатын. Соғыстың аяқталғанына 30 жылдың үстінде уақыт өтуі бұл тақырыпқа жаңа көзқарас тұрғысынан келуге мүмкіндік берді. Бұл тақырыпта жазылған алғашқы кезеңдегі мақалалар Ауған соғысына қатысқан боздақтардың есімін құрметтеуге, олар жөніндегі естеліктер бағытында болса, уақыт өте келе сол соғыста ерлігімен көзге түскен, батальон басқарған командирлердің әскери естелік жазбалары жазылып, жарық көре бастады. Бұл туындылар біршама көлемді және тақырып жағынан ауқымы кең болды. Әсіресе өздері қатысқан ұрыс аймақтарының соғыс жағдайы, ұрыс операциялары әскери жазбаларда кеңінен суреттелді. Ендігі бір туындылардың легі сол соғыстың ауыртпалығын басынан кешкен, кейін қазақ журналистикасында өнімді жұмыс атқарған журналист-қаламгердің жазбалары болып саналады. Бұл жазбалардың бірқатары журналистік зерттеуге құрылған танымдық мақалалар болса, енді бірі соғыс ардагері туралы кеңірек көлемде жазылған деректі проза үлгісіне дейін көрінді. Жергілікті журналистер тарапынан да сол өңірден шыққан Ауған соғысына қатысқандар туралы мақалалар жазылды. Уақыт өте келе Ауғанстан соғысына қатысқан адамдардың көркем шығарманың кейіпкеріне айналуы байқалды. Бұл шығармаларда бастан-аяқ соғыс шындығы суреттелмесе де, тағдыры әр қилы қалыптасқан адамның өмірінің бір кезеңі соғыспен байланысты болып келеді. Тағдырдың тәлкегінде сол ұрыс күндерін, соғыс жағдайын еске алады.

Ауған соғысына қатысты әдеби-көркем публицистикалық туындылар әр жылдары жазылып жатқанмен, өкінішке орай, жинақталмаған және барлық оқырманға бірдей қолжетімді жағдайда кітапханалардан толық күйінде табыла бермейді. Кейбір жинақтар облыс орталықтарында басылып шықты. Міне, осы жағдайдың ықпалы болса керек,

әр жылдары жарық көрген кітаптар жөнінде баспасөз беттерінде жекелеген рецензиялар, кітаптың тұсауы кесілуі жөнінде хабарлама мақалалар шыққанмен, әдебиеттану ғылымында әлі қарастырылған жоқ. Ал Ұлы Отан соғысы жылдарында біршама қанат жайған әскери публицистика мен жазылған әдеби туындылардың дәстүр жалғастығы ретінде қарастырылуы өте қажетті деп білеміз. Ауған соғысы тақырыбына жазылған шығармалардың жанрлық жүйесін анықтау, шығармаларға тақырыптық-идеялық, көркемдік талдаулар жүргізу, олардың көркемдік дәрежесін, жазылу шеберлігін анықтау, орыс әдебиетіндегі Ауған соғысы тақырыбында жазылған шығармалармен салыстыра талдаулар жасау, орыс әдебиеттану ғылымындағы зерттеулерді қарастырып, методологиялық тұрғыдан байланыстыра зерттеу керек деп есептейміз. Сондықтан бұл тақырып қазақ көркем публицистикасы мен әдебиеті саласында ғылыми тұрғыдан жүйеленуі, зерттелуі қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында шетелдік және отандық әдебиеттанушы ғалымдардың әдебиет тарихы, әскери әдебиет, проза, поэзия, көркем-публицистикалық жанр (естелік, күнделік, очерк, хат) мәселелеріне байланысты зерттеу еңбектері негізге алынды. Ауған соғысы тақырыбындағы шығармаларды жанрлық жіктеу кезінде Аристотель, Г. Э. Лессинг, А. Н. Веселовский, А. Байтұрсынұлы, З. Қабдолов, Қ. Жұмалиев сияқты әдебиет теориктері мен жанртанушы ғалымдар ұсынған сөз өнерін жүйелеу тәртібі мен көркем сөз теориясын пайымдау әдісі негізге алынды.

Әдеби және көркем-публицистикалық шығармалардың тілдік-стилдік ерекшеліктерін айқындау барысында структуралистік, герменевтикалық және семиотикалық әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

Әдеби шығармаларды, соның ішінде көркем публицистика жанрына жататын естелік, күнделік, хат жанрларын тарихи дерек көзі

ретінде қарастыру тарих ғылымында соңғы жылдары белсенді көрініп келеді. «Айтылған тарих», «Күнделікті тарих» мәселелері әдеби жанрлармен тікелей байланысты. Қазіргі әскери әдебиеттің тарихи маңызы ғылымдағы осындай жаңа бағыттарды ескере отырып, салыстырмалы-тарихи әдісті пайдалану арқылы зерделенді.

Ауған соғысына қатысушылар туралы әр жылдары мәңгі есте қалдыру мақсатында «Әскери әдебиеттің» «Әскери тарих» жанрында анықтамалықтар шығарылды. Оның ең бастысы – «Ауғанстанда қаза тапқан Кеңес жауынгерлерін еске алу кітабы». 1 және 2 том кітабы [2]. Екі томдық кітапта Ауғанстандағы Кеңес әскерлерінің шектеулі контингентінің тоғыз жылдық әскери кампаниясының салдарынан Кеңес Армиясының, КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің, КСРО Ішкі істер министрлігінің 14,5 мыңнан астам әскери қызметшілері мен қызметшілерінің, сондай-ақ хабар-ошарсыз кеткендердің, жаралардан, контузиядан, жарақаттан, түрлі аурулардан қаза тапқандардың және қайтыс болғандардың есімдерін мәңгі есте қалдыру мақсатында олардың әліпбилік тізімі, қысқаша өмірбаяндық деректері мен суреттері берілген. Сондай-ақ қаза табудың, қайтыс болудың мән-жайлары, жерленген жері хабарланады. Жеке тізімге тағдыры әлі белгісіз жоғалған жауынгерлердің есімдері енізілген. Бұлардың қатарында Қазақстаннан шақырылған жауынгерлердің тізімі де бар.

Осы үлгіде «Боздақтар» атты көптомдық кітаптар Қазақстанның облыстарында да жарық көрді [3]. Жанры тұрғысынан бұл кітаптарды да «әскери тарих» жанрына жатқызуға болады. Кітаптарда әр облыстан Ауғанстан соғысына қатысқандардың өмір деректері мен суреттері, қаза табуының мән-жайы, мүмкіндікке орай ұрыс фрагменттері, олар жөніндегі естелік, танымдық мақалалар берілген. Бұл жинақтардың қалың оқырманның соғыс тарихын білуде, қыршын кеткен боздақтардың есімін ел есінде мәңгі сақтап құрметтеуде маңызы үлкен болды. Соғыс КСРО-да тұратын әскерге шақырылған барлық ұлттың өкілдерін қамтыды. АҚШ, Қазақстан, Тәжікстан,

Өзбекстан зерттеушілерінен құралған халықаралық топтың «1979–1989 жылдардағы Ауған соғысы куәгерлердің көзімен (Oral history)» жобасы бойынша Марлен Ларюэль, Ботагөз Рақышева мен Гүлден Ашкенованың редакциясымен «Отқа оранған Ауғанстаннан естелік. 1979–1989 жылдары Ауған соғысына қатысқан жауынгер-интернационалистермен сұхбат» атты кітап [4] басылып шықты. Соғыс тарихын зерттеуде «ауызша тарих» әдісі қолданылған бұл жобаның маңызы, біріншіден, Орталық Азия республикаларынан шақырылған сарбаздардың әскери борышын өтеудегі ортақ міндеттері мен ерліктері сипатталса, екіншіден, ауызша тарихтың соғыс шындығын танудағы өзіндік орны бар әдіс екендігі көрсетілді. «Әскери тарих», «Ауызша тарих» жанрларындағы бұл кітаптарды публицистикалық жанр қатарына толық жатқызуға болады. Өйткені бұл кітап сұхбатқа құрылған. Ауғанстандағы соғыс тарихын жақсы білетін журналист-зерттеуші әр түрлі сұрақтар қоя отырып, жауынгердің көрген-білгенін, басынан кешкенін, тіпті соғыстың сипатына деген көзқарасын анықтайды. Сөйтіп кәсіби журналист жауынгердің өз ойын еркін білдіруге мүмкіндік жасайды.

Орыс әдебиеті мен әдебиеттану ғылымында Ауғанстан соғысы тақырыбының көркем бейнеленуі мен өзекті мәселелері біршама кеңінен қарастырылған. Көркем прозаның барлық жанрларында дерлік шығармалар жазылды. Жазушы Олег Ермаковтың «Знак зверя» (1992) романы [5], «Возвращение в Кандагар» (2004) повесі [6], «Афганские рассказы» әңгімелер циклі [7], С. Алексиевичтің «Цинковые мальчики» әңгімелер топтамасы [8], Эдуард Пустыниннің «Афганец» романы [9], О. Блоцкийдің «Ночной патруль» [10], Н. Черкашинаның «Ротный» [11], С. Ионинаның «Бики-биким и Гуляев» әңгімелері [12], Андрей Дышевтің «Двухсотый» романы (2008) [13], В. Николаевтың «Живой в помощи» романы [14], тағы басқа туындылар Ауған соғысы тақырыбының қазіргі орыс әдебиетінде біршама кеңінен суреттелгенін, оқырман тарапынан да біршама ыстық ықыласқа бөленгенін көрсетеді. Өкінішке орай, қазіргі қазақ

әдебиетінде бұл тақырыпта таза әдеби жанрда жазылған шығармаларды кезіктірмейміз. Орыс әдебиеттану ғылымында да ауған соғысы тақырыбына жазылған туындылар туралы рецензиялар, әдеби сын мен зерттеу мақалалары әр жылдары басылым беттерін көрген, диссертация жұмысы орындалған [15-24].

Қазақ публицистикасында Ауған соғысы тақырыбының көрінуі, ең алдымен, елге аман-есен оралған журналист-қаламгерлердің естелік мақалалар жазуынан бастау алады. Естелік мақалалар кейін біршама көлемді көркем публицистикаға, деректі-әскери прозаға ұласты.

Қазақстаннан Ауған соғысына қатысушылар, айрықша батырлығымен танылған ерлер жөнінде өнімді жазған соғысқа қатысушы, ақын, қаламгер, мемлекет және қоғам қайраткері Бақытбек Смағұл болды. Оның әр жылдары деректі проза мен көркем публицистика жанрында «Мен көрген соғыс» [25], «Қаһарман» [26], «Қазақтың қара майоры» [27], «Тағдыр тозағы Ад судьбы» [28], «Шығармалары. 3 томдық» [29] кітаптары жарық көрді.

Әскери қайраткер, запастағы полковник Амангелді Теміржанұлы Жантасовтың «Жартасты жастанған жасақ» [30], 1981-83 жылдары Кеңес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында айрықша тапсырма үшін жасақталып, үлкен дайындықтан өткен 177-ші отрядтың командирі болған, даңқты әскери қайраткер Борис (Бақыт) Керімбаевтың «Капчагайский батальон» [31], Ғалым Қожабековтің «Қанды көйлек қарулас» [32] кітаптарын жанрлық тұрғыдан әлі де нақтылауды қажет етеді. Журналист Сәулеш Шәтенованың «Алыста қалған Ауғанстан» кітабы [33] Атырау облысынан аттанған жауынгерлердің тағдырына арналған.

Әр жылдары мерзімді басылым беттерінде жарық көрген мақалалар, естеліктер мол. Көптеген мақалалар жеке жинақтарда жарияланған.

Жазушы Асқар Алтайдың «Туажат» романының [34] бас кейіпкерінің тағдыры Ауғанстан соғысымен байланысты. Зерттеуде осы кітаптар және өзге де шығармалар талданып, жанрлық тұрғыдан зерделенеді.

Талқылау

Ұлттық әдебиеттің өзіндік ерекшелігі болады дегенмен, тақырып бірлігі, ортақ жауынгерлік мақсат пен басқа түскен соғыс шындығы мен ауыртпалығы, зардаптары кейде әдебиетті тұтастырып, бір-біріне жақындатырып жатады. Сондықтан да зерттеу жұмысында орыс әдебиеті мен әдебиеттану ғылымындағы шығармалар мен зерттеулер назарға алынып, салыстырыла қарастырылады. Ауғанстан соғысы туралы орыс әдебиеті көркем шығармалары мен публицистикасында, әдеби сыны мен зерттеуінде әр алуан көзқарастар бар. Әрине бұл көзқарастар белгілі бір шындыққа негізделген. Өмір күрделі, әр алуан жағдайлары болады, оның үстіне жат жердегі соғысты, төгілген қанды, қыршын кеткен боздақтардың мезгілсіз өлімін ешкім ақтап алмайды. Зерттеу барысында бұл көзқарастар да ескеріледі және қазақ әдебиеті мен публицистикасындағы көрінісі назарға алынады.

Жалпы, қазақ халқының батырлық, ерлік дәстүрінің тамыры тереңде. Қазақ фольклорының туындыларында батырлардың ерлігі дәріптеледі, батырлардың «ертеден кешке созылған» шайқастары суреттеледі. Түркі халықтарына ортақ әдеби ескерткіштерде ерлік, ел қорғау тақырыптары айрықша орын алады. Бұларды таза әскери туындылар дегенмен, ел-жұртын қорғаған батырлардың образдары жасалып, бейбіт, тыныш өмірдің қаншалықты қымбат екендігі айтылады. Жырлар мен түркі халықтарына ортақ әдеби ескерткіштердегі жырланатын соғыстардың тарихи негіздері ғылыми айқындалған және сол соғыстарда халық, халық арасынан шыққан мықты рухты батырлар ерлік шайқасымен туған жерін, Отанын қорғап қалған. Шайқастарда дала ұрысына тән әр алуан әдістер қолданылған.

Ұлы Отан соғысы жылдары (1941-1945) КСРО халқымен бірге қазақ халқы да Отан қорғаудың жанкешті ерлік үлгілерін көрсетіп, жауынгерлік рухтың қанында бар екенін танытты. Бұл жылдары әскери публицистика жанры біршама дамыды. Сталиндік саясаттың ықпалымен әдебиеттану ғылымында ұлттық әскери публицистика, ұлттық әскери әдеби-

ет, әскери тақырып деген ұғымдар қолданылмады. Оның орнына Ұлы Отан соғысы, Отан қорғау тақырыптары, патриотизм, интернационализм деген жалпылық мәндегі ұғымдар қолданылды. Бірақ қалай дегенде де, әскери әдебиеттің белгілері қазақ әдебиеті үдерісінде өріс алды. Бауыржан Момышұлының Москва түбіндегі шайқасын деректі негізде суреттеген А. Бектің «Волокаламск тас жолы», Б. Момышұлының «Москва үшін шайқас» шығармасы, «Соғыс психологиясы» лекциясы, Б. Бұлқышевтің, М. Ғабдуллиннің, Ә. Нұршайықовтың, Қ. Қайсеновтің, т.б. туындылары әскери әдебиеттің әр алуан жанрларындағы үлгілері болатын. Өкінішке орай, осы және өзге осы желілес шығармалар әскери әдебиет, әскери проза, әскери публицистика саласында арнайы қарастырылмады. Арада 30 жылдың үстінде уақыт өткенде КСРО Ауғаныстан жеріне әскери күшін енгізіп, 10 жылға жуық Ауғаныстан соғысын бастан өткерді. Соғыс бірден болмаса да, уақыт өте келе әдебиетте, көркем публицистикада әдеби шежірелік бейнесін табуы өнер шарты, өмір заңы. Қазіргі уақытта Ауғаныстан тақырыбында жазылған үлкенді-кішілі әдеби-публицистикалық туындыларды қарастырғанда, әскери әдебиет, әскери проза, әскери публицистика деген жанрлық атауларға оралуымыздың қажеттілігін шығармалардың табиғаты анықтап тұрады.

Нәтижелері

Әлем әдебиеті мен әдебиеттану ғылымында «әскери әдебиет», «әскери проза» ғылыми атаулары бұрыннан қолданыста кездеседі. Кітаптар жанрлық тұрғыдан: «Әскери тарих», «Соғыс уақытындағы әскери және азаматтық күнделіктер мен хаттар», «Көркем және деректі әскери проза», «Әскери жетекшілер мен саясаткерлер туралы өмірбаяндық материалдар, туындылар» деген атаулармен баспалардан жарық көріп жатады. Бұл атаумен шыққан кітаптардың барлығы дерлік көпшілік қауымға арналған. Сондықтан бұл туындыларға әдеби-публицистикалық сипат тән. Тарихилық, ортаның бейнеленуі, шайқас суреттері, кейіпкерлердің портреттері мен

диалог-монологтар, оқиғалылық, өмірбаяндық, деректік, күнделіктік сипат, авторлық көзқарас, тағы басқа әдебиет және көркем публицистикаға тән шарттар бұл туындыларда айқын көрініс береді.

Сондай-ақ әскери-хроникалық роман, «лейтенант прозасы», «окоп шындығы» деген ұғымдар да әдебиеттану ғылымында тұрақты ұшырасады. Шығармалардың жанрлық сипаты мен көркемдік ерекшеліктерін анықтауда да бұл белгілердің маңызы айрықша. Мәселен, «лейтенант прозасының» өзіне тән белгілері бар. Бұл шығармалардың авторлары, біріншіден, соғысқа тікелей қатысқан кіші офицерлер. Сондықтан олар соғыстың от-жалынында «өрттенгендер» болып саналады. Қаруластар тағдыры, олардың басындағы қиындықтар мен жеке жанжалдар, шыншылдық, ұрыс тәжірибесіне жүгіну, өмірбаяндылық, туындылардың басты кейіпкерлерінің көбіне кіші офицерлер болуы – жанрлық жіктелудің басты сипаттары болды. «Лейтенант прозасының» орыс әдебиетіндегі көрнекті өкілдеріне Григорий Бакланов, Юрий Бондарев, Васил Быков, Борис Васильев, Константин Воробьев, Вячеслав Кондратьев, Виктор Курочкин, тағы басқалар жатады [35-37].

Соғыс шындығын деректік және көркемдік тұрғыда суреттеген «лейтенантская проза» үлгісіндегі туындылар қазақ әдебиетінде де болды. XX ғасырдың 50 жылдарының соңында жазылған Б. Момышұлының «Артымызда Москва» повесі мен Т. Ахтановтың «Қаһарлы күндер» романы соғыс тарихын тың көзқараспен бейнелеген жаңашыл туындылар еді. Бұл жөнінде академик С.Қирабаев: «Елуінші жылдардың орта тұсына қарай біздің елімізде соғыс және оны бағалау жайында жаңа көзқарастар қалыптаса бастады. Алғашқы әсермен жазылған шығармалар қайта қаралып, соғыстың қатал шындығы әр қилы талқыға түсті. Бұл - әсіресе, жеке адамға табыну саясатының сыналуымен кең өріс алды. Бұрын тек шабуылмен жеңушілерді ғана мадақтап келсек, енді соғыста қоршауда қалған, жау қолына түскен адамдардың адам төзгісіз қиындықта жасаған ерліктерін (бұрын оны сатқындық деп түсінетінбіз) психологиялық суреттеуге жол

ашылды. Орыс әдебиетінде жаңа үлгілі романдар туа бастады. Осы тұстағы қазақ романдары ішінен Т. Ахтановтың «Қаһарлы күндер» (1956) мен Б. Момышұлының «Артымызда Москва» (1959) сияқты кітаптарын айрықша атауға болады. Бұл шығармаларда соғыстың алғашқы кезеңіндегі (жаудың тұтқиылдан басып алуы мен біздің әскерлердің шегінуі бұрын айтылмайтын) майдангерлердің ауыр өмірі, қатты ұрыс пен шегіну оқиғалары суреттелген. Сондай қиыншылықта жүрсе де, біздің отандастарымыздың түпкі жеңіске деген сенімін жоғалтпағаны, оптимизмі тарихи шындық жағдайында көрсетілді» [38, 26-27], - деп жазды.

Әдебиеттің білгірі, көрнекті ғалымның бұл бағалауы, әрине, әділ жәнешындықбаға. Бірақ, екіншіше орай, осы шығармалардың табиғатына сәйкес «әскери проза», «әскери әдебиет», «ұлттық әскери әдебиеттің қалыптасуы» тұрғысынан қарастырылмады. Оның объективті себебі - сол уақыттың «қызыл көз» қырағы да аяусыз идеологиясымен тікелей байланысты еді. Тек соңғы Тәуелсіздік жылдарында ғана белгілі ғалым М. Мырзахметұлы Б. Момышұлы туралы «Түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы» деген концепцияны ұсынды [39].

Соғыс – соғыс әдебиетін туғызады. Бұл – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Өйткені соғыс қоғамдағы, адамзат санасындағы өзгеше зор сілкініс. Қасіретті шындық пен қасиетті парыз салмақтанады. Әдебиет пен көркем публицистика алдына өзгеше міндет қойылады. Б. Момышұлы айтпақшы, «кездейсоқ көріністер, жекелеген адамдардың айтқан әңгімелері, қосалқы материалдар салмақты шығарма жазуға право бере алмайды» [40, 15].

Сондықтан Ауғанстан соғысы қасіретін бейнелеген туындылар мен жазылған мақалалар алдыңғы кезекте әскери әдебиет, әскери публицистика жанры саласында зерттелуі, зерделенуі тиіс деп білеміз. Шындығында, соғысқа қатыспаған адамның қиялы қаншалықты ұшқыр болғанмен, Ауғанстан секілді таулы аймақ – жат жердегі ұрыс ақиқатын толық және шынайы ашып бере алмайды. Сол себепті де бұл тақырыптың иелері бірінші рет-

те соғысқа қатысып, «от-жалынға» қақталған қаламгерлер болып келуі заңдылық. Әрине, талант әркімде әр түрлі деңгейде. Ол өз алдына мәселе.

А. Кривицкийдің: «Шынында, да соғыс табиғаты соншалықты күрделі, жеңіл-желпі бағалауға көнбейтін жан-жақты құбылыс екенін ұмытпаған жөн» [41, 21 б.], – деп жазды «На полях книг. Монологи публициста» кітабында.

Осы ретте Ауғанстан соғысына қатысушы, даңқты «қара майор» атанған, арнаулы батальонның командирі Борис Төкенұлы Керімбаевтың «Қапшағай батальоны» кітабына [42] тоқталып өтелік. Автор соғыс жағдайында арнайы жасақталған батальонның құрылу тарихын, оған өзінің командир болып бекітілу сәтін, батальонның Ауғанстан аймағында жүргізген қиянкескі ұрыстарын, соғысқа қатысушылардың жанқиярлық ерліктері мен қаза тапқандардың аты-жөндерін, олардың қандай жағдайда қаза тапқандарын тарихи-деректік негізде шынайы баяндайды. Автордың алдына жазушылық мақсатты қоймағаны белгілі. Дегенмен туындыны бірыңғай ғылыми еңбек те дей алмас едік. Шығармадан әдеби-публицистикалық, тарихи, өмірбаяндық сипат аңғарылады. Кітап «Спецназ ГРУ в Афганистане (краткая военно-историческая справка)» деген әскери-тарих анықтамасымен басталып, «Капчагайский батальон. Особое задание», «Становление отряда», «Дорога в Афган», «Меймене», «Дарзоб», «Панджшер», «Боевые друзья», «Последние бои...», «Послесловие», «Мирное время» деген бөлімдермен жалғасады.

Туындыны «Ауған соғысы тақырыбына жазылған шығарма» деп бір ауыз сөзбен түйықтамай-ақ, жанрлық тұрғыдан «Әскери әдебиет» жанрына жатқызып, оның ішінде «Соғыс тарихы» жіктелуіне бөлер едік. Әрине, бұл тақырыптық-мазмұндық тұрғыдан келгенде. Ал туындының орындалуы, құрылымы жағынан келгенде, «деректі проза» қатарына жатқызуға болады. Дегенмен мұнда да ескерерлік жай – туындыда әдеби көркемдік амал-тәсілдерден бұрын публицистика жанры сипатының басымдығы байқайлады.

Шығарма табиғатын тереңірек тану үшін үзінділерге көңіл аударып көрелік.

«В это время на КПП вышел подполковник (его фамилию я узнал позже – Трепак, он был офицером разведотдела). Увидев меня, заинтересовано пригляделся, подошел и спросил:

- Откуда вы, товарищ майор? Ваша фамилия?

Узнав, кто я, он схватился за голову. Представьте себе мое состояние в этот момент. Естественно спросил у него:

- Товарищ подполковник, скажите, куда меня направляют? Может отказаться?

Однако он мне ничего не сказал, а только периодически хватался за голову с тихими возгласами – «Ой-ой-ой»...

...Все это меня, конечно, заинтриговало, однако кое-что оставалось непонятным. Говорю:

- Я ведь еду в Эфиопию, прошел беседу, жду вызова.

- Это не твои заботы».

Үзінді – біздіңше, таза әдеби шығарма бағытында жазылған. Диалогтер кейіпкерлердің мінезін аша түскен. Трепактың «ой-ойлап» басын шайқай беруі, оның кейіпкердің ішкі жан дүниесіне әсері, белгісіздік күй кешкен кейіпкер психологиясы, әскери қысқа қайырымдар әдеби тұрғыдан орындалған деп білеміз. Туындының бұл сәтінен өмірбаяндық сипат, еске алу байқалады. Дегенмен шығарма бүкіл бітіміндеосы стильдік ырғақ сақталмайды. Әдеби туындыға тән жеке образды даралау, шығарманың басты бір оқиғаның төңірегіне жинақталуы көрінбейді. Бұл заңды да.

Өйткені сәт сайын өзгеріп, мың құбылып жататын, бір сәтте адамның тағдыры шешілетін күрделі ұрыс операцияларыныңшындығын автор бір сюжеттік арнаға сыйдыра да толық қамти алмас еді. Сондықтан да өзінің алдына қойған қасиетті міндеті – ұрысы шындығын, хронологиясын, эпизодтарын жасауды, қанды шайқастарда қаза тапқан боздақтардың есімін қастерлеуді, олар жөнінде өзі білетін, куә болған шындықты айтуды мақсат тұтады. Бұл ыңғайда туындыда публицистика алдыңғы кезекке шығады: қажетті тұста хабарламалар мен баяндаулар, күнтізбелік шайқас тізбесі, әскери

міндеттер мен қағидалар, командирдің ұрыс орны, орналасқан жері, өткен шайқас туралы ой-толғамдары, түрлі деректер, айрықша еңбек сіңірген қаруластардың аты-жөндерінің тізбесі беріліп отырылады.

Публицистикалық сипаттың көрінісіне шығармадан үзінді келтірерлік:

«О бое, в котором погибли старший лейтенант Ахметов и ефрейтор Оспанов хочется рассказать особо. Неподалеку от Меймене на берегу речки стояло девять мельниц, которые обеспечивали хлебом весь городок. Душманы захватили мельницы, планируя взять город в «голодную осаду». Я принял решение - силами своего отряда провести операцию по освобождению жизненно необходимого для местного населения объекта. В 9 утра спецназовцы вступили в бой и закончили его лишь к 16 часам следующего дня. Цель была достигнута – душманов отбросили от мельницы. Осталась лишь одна огневая точка, которую никак не удавалось подавить. Разобраться я отправил командира 2-й роты старшего лейтенанта Калибека Ахметова. Кстати он должен был со дня на день отправляться в отпуск, но напросился на операцию».

Соғыстың мұндай қаһармандық сәті мен дұшпандардың қитұрқы әрекетін тек соғыс жағдайы ғана туғызады. Адамның қиялынан өмірдің шындығы әлдеқайда терең. Сол бір сәтте қапыда өліп кеткен Қалибек Ахметов пен Мұхтар Оспанов айналада қауіп-қатердің мол екендігін сезгенмен, ажал сәтінің келгенін білді ме екен дерсің! Соғыстың барынша күрделілігі мен тосындығы да осында.

Автор эпизодты үлкен өкінішпен жазады. Бірақ публицистикалық баяндаумен қысқа қайырады. Ал әдеби туындыда осы эпизодтың өзі үлкен оқиға арқауына айналар еді. Дегенмен, біздің пайымдауымызда, туындының публицистикадан ауқымы әлдеқайда кең. Мұнда тоғыз жылға созылған соғыстағы бір батальонның тарихы, түрлі жағдайдағы жанкешті шайқастары қысқаша суреттеледі. Сондықтын туындыны көлемі шағындау болғанмен, жанрлық тұрғыдан «әскери мемуарға» да жатқызуға болады.

Ауғанстандағы соғыс пен оның елге әкелген қасіреті жөнінде өндірте жазып жүрген автор-

лардың бірі – соғысқа қатысушы, мемлекет және қоғам қайраткері, Жазушылар одағының мүшесі Бақытбек Смағұл. Оның қазақ және орыс тілдерінде «Ауғанның от жалыны», «Мен көрген соғыс», «Война, которую видел я», «Қан кешкен күндер», «Намыстың құлы - Алаштың ұлы», «Қаһарман», «Герой», «Король Панджшера», «Қазақтың Қара майоры», «Оқ пен Отан», «Тағдыр тозағы», «Ад судьбы», «Нұрсұлтан Назарбаев. Алтын Ғасыр», «Үш қырлы жебе», «Трехгранная стрела» кітаптары жарық көрді. 2020 жылы таңдамалы шығармалар жинағының үш томдығы шықты. Б. Момышұлының «Қолбасшы күнделігі–Дневник командира» еңбегін жариялады.

Автордың «Паншер патшасы» туындысында қан майданда от пен суды бірге кешкен батыр ағасы Борис Керімбаев туралы ой толғап, сыр шертеді. Кітапқа жазған алғы сөзінде әскери ғылымдарының докторы, профессор Ким Серікбаев «Бақытбек Смағұлдың «Қазақтың «Қара майоры» кітабы тек әдеби ғана емес, ғылыми-тарихи зерттеу болып табылады. Ол бірсыпыра мұрағаттық деректерді көтеріп отыр. Ауған соғысы батырының ерен ерлігі мен еселі еңбегін лайықты көрсете алғаны – үлкен жеңіс, ал еңбегі – кейінгі ұрпаққа аса қажет дүние және сарқылмас дерек көздері болып табылады. Мұның әскери бөлімдерде дәріс ретінде оқылуы керек деп санаймын. Бұл – Баукеңнің «Психология войны» кітабынан кейінгі әскери адамдардың үстелінде жатар екінші кітап» [43,9], - деп жазады.

Ал автор кітаптың жазылу тарихына қатысты былай дейді: «Тереңге тартып әкете беретін әр ауанға елігіп, бірде қолға қалам-қағаз алдым, жадымдағыны жаңғыртуға кірістім. Әр естеліктегі оқиғалар мен кейіпкерлердің бәрі болмаса да, біразы бұрыннан жадыда жүруші еді. Ал ақ қағазға түсіргенде, олар маған жан-дүниесін жайып салғандай болды. Ойға оралмай жүрген талай егжей-тегжей еске түсті. Қаншама оқиға мен талай тағдырлардың жанынан бұрын тасырлап шауып өтіп жүр екенмін.

Алға жылжыған сайын көзден таса қалған тұстар ашылып, аршыла түсті. Нәтижесі – осы кітап. Ол ауыздан ауызға жеткен шежіре де,

қиялдан туған көркем шығарма да емес, таза тарихи танымдық мәні бар, деректі де керекті материалдарға сүйенген туынды. Бірақ бұл кітапта бүкіл деректер ақи-тақи түгелдене қалды деу әбестік. Даңқты «Қара майордың» ерлігі әлі де талай зерттеулерге жүк болары сөзсіз» [43,11], - дейді.

Кітап бірнеше жеке: «Ауған соғысы туралы толық білеміз бе?», «Халық адамына қара күйе жұқпайды», «Қара майордың» ең басты ерлігі», «32 жылдан кейін», «Теңізде таяу жоқ, соғыста аяу жоқ», «Үш қорқыныш», «Әкенің қас-қабағы – баланың бас сабағы», «Қолда бардың алтынның қадірі жоқ» деген тақырыптардан тұрады. Кітаптың соңына «Басқарманың 177-ші арнайы мақсаттағы жеке отрядының қаза болған сардарлары мен сарбаздарының тізімі» суреттерімен берілген.

Туындыны қандай жанрға жатқызуға болады? Әрине, бір шығармада бірнеше жанрдың белгілері қоса-қабат байқалуы ықтимал. Б. Смағұлдың «Паншер патшасы» туындысынан сол белгі аңғарылады. Дегенмен, қай жанрдың сипаты басым дегенде, «әскери деректі прозаға» - деректі хикаятқа тоқталғанды жөн санар едік.

Осы ретте алдымен «деректі проза» деген не? Соған қысқаша көңіл аударып өтелік. Деректі проза, алдымен, әдеби жанр. Бірақ онда сюжеттік желі нақты оқиғаларға құрылады. Белгілі тұлғаның өмірбаяны, оқиғалардың тарихы, елтану сипаттамалары, ауыр қылмыс тергеулері, тағы басқалар жатады. Мұнда шығарма арқауы нақты оқиғаларға құрылғандықтан, шығармашылық қиялға жол берілмейді.

Деректі проза куәгерлердің естеліктеріне, құжаттарға негізделеді. Автордың естеліктері де қолданылады. Сонымен қатар автордың көзқарасы материалды таңдау мен бағалауда көрініп, публицистикалық стиль кеңінен пайдаланылады [44].

Жазушы Ә. Нұршайықов өзінің қаламгерлік тәжірибесіне сүйене отырып, деректі прозаға жақсы анықтама береді: «Деректі шығармада шындықтың өзі ғана шырқап тұруы керек. Деректі кейіпкер көркем қаһарман сияқты үнсіз қала бермейді, өзін теріс сурет-

тесе жазушымен дауласа да, жауласа да алады. Деректі тарихи оқиға – халық қазынасы, халық оны ешкімге де бұрмалаттырмайды» [45,363].

Міне, осындай талап тұрғысынан келіп, «Панжер патшалығын» деректі проза – хикаятқа жатқызғанымызбен, жоғарыда айтылғандай, туындының орындалуында публицистикалық стиль басым. Біріншіден, бір бағытта дамиды сюжеттік арна жоқ. Дегенмен, тақырыпқа бөлінген жазбалардың басын біріктіретін ортақ белгі – кейіпкер ортақтығы болып табылады. Қай тақырып болмасын әңгімеге тиек болып отырған қаһарманның әр қырынан келіп, оның азаматтық, батырлық тұлғасын ашуға бағытталады. «Ауған соғысы туралы толық білеміз бе?» тақырыбы зерттеушілік, жалпы түсінік бағытында жазылса, одан кейінгі тақырыптық бөлімдерде зерттеушілік сипат, жол сапар, естелік материалдарын пайдалану, кейіпкерге арналған өлеңдер, тағы басқа белгілер көрініс береді. Ал «Үш қорқыныш» кейіпкермен сұхбатқа құрылған. Әрине, осы бөлімдер тұтаса келе Ауғанстан соғысы туғызған, аты аңызға айналған қаһарман туралы оқырманға біршама толық түсінік береді. Сол себепті де туындының бір бағытта жазылуын, көлемін ескеріп, әскери деректі хикаят жанрына жатқызуға болады.

Қалай дегенде, автор соғыс кезінде кейіпкермен бірге болған жоқ. Сондықтан аты аңызға айналған командирдің ұрыс операцияларын көз көргендердің естеліктері негізінде жазады. Бірақ автордың кейіпкерге деген құрметі, өзінің де соғыста болуы «отты нүктенің» шындығын, қасіретін жан-жүрегімен сезіне отырып жазуға мүмкіндік берген.

Әрине, «Қара майордың» ұрыстағы ерлігі, тапқыр да батыл шешімі, жауларының өзін мойындатқан алғырлығы мен даңқы өз алдына үлкен тақырып болғанмен, автор кейіпкердің басты ерлігін оқырманына былай толғана суреттейді:

«Шатқалдағы аңдысқан, арбасқан, кескілескен ұрыс 2 айға жуық уақытқа созылды. Егер текетірес одан әрі ұзаса, өзінің жағдайы нашарлайтынын сезінген Ахмад шах Масуд келісімге жүгінуге мәжбүр болады. Ол 1982

жылдың шілде айында Кеңес әскерінің бастылығымен келіссөз жүргізеді. Екі тараптық келіссөзді әзірлеу процесіне «Қара майор» да қатысады. Біраз ырғасқаннан кейін екі жақ та бәтуаға келеді.

Бұл келісім бойынша, Масуд 1984 жылдың 21 сәуіріне дейін Паншердегі Кеңес армиясы мен ауған әскері (Б.Кармал өкіметінің қарулы күштері) гарнизондарына қарсы соғыс қимылдарын жүргізбеуге, өзі бақылайтын территориядан Кеңес әскеріне оқ атпауға уәде етеді. Әрине, Ахмад шах та біздің генералдарға аса ауыр соққан шарттар қойды. Мәселен, оның бірі мынадай: Кеңес өкіметінің өкілдері оның бақылауындағы аумақта жергілікті биліктің ісіне қол сұқпауға, «өзара бітімді» сақтауға тиіс. Кеңес жағы бұл шарттарды қабылдауға көнді.

...Міне, менің өз өлшемім бойынша «Қара майордың» Ауған соғысындағы ең басты ерлігі де – осы! Ауған елінің жұртына белгілі де беделді Ахмад шах Масудты келіссөзге жүгіндірді, ымырадан ырыс іздеуге мәжбүр етті. Егер «Қара майор» және сол секілді жанкешті батырлар болмаса, шах Масуд келіссөзге иілер ме еді? Әрине, илікпес еді.

Осындай тарихта қалатын, өскелең ұрпаққа үлгі өнеге болатын бітім-келісім арқасында 1982 жылдың шілдесінен бастап, 1984 жылдың 21 сәуіріне дейінгі аралықта Паншерде ұрыс қимылдары жүргізілген жоқ, демек қаншама адамның өмірі сақталды. Қаншама арыс азамат үйлеріне мырыш табытпен емес, өз аяғымен аман-есен оралды. Ал, енді дүниеде адам өмірінен қымбат не бар?! «Қара майордың» ерлігінің мәні мен маңызы осында!» [43,46-47].

Шындығында, «қанды нүктеде» біраз уақытқа дейін бейбітшілікті сақтаудың өзі үлкен күш болатын. Қазақ халқының соғыс кезіндегі даңқты ұлының образы туындыда осылай асқақтатылып, деректі прозаға тән авторлық көзқарас және бағалаумен көрінеді.

Ауғанстан соғысы жөніндегі шығармаларды сөз еткенде, әскери қайраткер, запастағы полковник Амангелді Жантасовтың «Жартасты жастанған жасақ» (Қара майордың мұсылман батальоны) туындысын назардан тыс

қалдыра алмаймыз. Туынды «Ауған» соғысы жайында» атты кіріспе бөліммен ашылып, бірнеше тараудан тұрады.

1. Арнайы мақсаттағы әскерге барар жол немесе жасақтың құрылуы туралы;

2. Егер ертең соғыс болса, жорыққа ертең аттансақ.

3. Шекараның ар жағы қабағы қатаң ел екен

4. Командир бәріне де жауапты.

5. Оңтүстік шепті қорғауда

6. Дарзоб жорығы

7. Бес арыстан шатқалында

8. Гүлбахор – Кабул – үйге!

Шығармада автор арнаулы жасақтың өзі куә болып қатысқан ұрыстары мен соғыс шындығы, әскери өмір қағидалары, қаруластарының ерліктері мен адамдық қасиеттері жөнінде терең де жан-жақты баяндайды. Туындының көлемі – 216 бет.

Біздің пікірімізше, бұл кітап әдеби қауымға соншалықты таныс бола қойған жоқ. Біріншіден, кітаптың тиражы аз болуы себепті десек, екіншіден, әдеби қауымға жетпегендіктен, назар аударылмаған тәрізді.

Туындының әдеби тұрғыдан орындалуы өз алдына бөлек әңгіме. Ал мазмұндық жағынан, біздіңше, бай шығарма. Өйткені ұрыстың әрбір сәті күрделі, мүлдем күтпеген тосын жайға толы, адам тағдыры шешіліп жататын тағдырлы кезең. Түйіндей айтқанда, «Жартасты жастанған жасақ» шығармасында Ауғанстан соғысының шындығы біршама кең, жүйелі, тұтас көрініс беріп, әскери-азаматтық тұрғыдан суреттеледі. Шығарманың құрылымында деректі прозаға тән публицистикалық стиль басым көрінеді. Дегенмен, әдеби жетістіктері де бар. Туынды – алдағы уақытта кімнің тарапынан болса да, арнайы зерттеу нысаны болуға әбден лайықты. «Ұлттық әскери әдебиет», «ұлттық әскери проза» тақырыбында сүбелі шығарма қатарында қарастыруға болады деп есептейміз.

Әлемдік әскери әдебиет тәжірибесінде «әскери-хроникалық роман» деп аталатын жанр бар. Біздіңше, А. Жантасовтың «Жартасты жастанған жасақ» туындысы осы «әскери-хроникалық роман» деген атауға сәйкес келеді.

«Әскери әдебиет» жанрында қарастыруға болатын өзге де көптеген авторлардың туындылары бар. Соның бірі - Ауғанстан соғысына қатысушы, журналист Ғалым Қожабековтің «Қанды көйлек қарулас» атты деректі хикаяты. Қазіргі уақытта Ауғанстан соғысы шындығы әдеби туындыларда көрініс бере бастады. А. Алтайдың «Туажат» романының бас кейіпкері Байбура Ауғанстан соғысының қасіретін басынан өткерген, тағдыры қиын азамат болып суреттеледі. Шығармада толық болмаса да, кейіпкердің еске алуымен ұрыс сәті, тұтқынға түскен жауынгердің аяусыздықпен өлтірілуі (тірілей көкпарға тартылады) бейнеленеді.

Академик Р. Нұрғалиев: «Үлкен әдебиет қашанда халық өмірінің белді кезеңдерін, дәуір тудырған әлеуметтік тартыстарды, қоғамдағы саяси ағымдарды, психологиялық шытырман-дарды айналып өтіп кете алмайды. Ерте ме, кеш пе әйтеуір ел басынан өткен оқиғалар өнер тілімен сөйлеп, ұрпақтар талқысына түспек» [46, 14 б.], - дейді. Бұл – шындық. Ауғанстан қасіреті ұмытылмайды, ендеше әдебиеттен, көркем публицистикадан орын алуы заңдылық. Ал оны талдау, орынды бағалау, әдеби жанрдағы орынын анықтау, насихаттау – әдебиеттанушы ғалымдардың, сыншылардың міндеті. Өкінішке орай, бұл бағыттағы мақсатты жұмыстар байқала қоймайды.

Ауғанстан соғысы тақырыбында жазылған әскери публицистика жанры саласындағы туындылар өте мол. Соғысқа қатысып, елге аман-есен оралған әскерилер кейін қанды майданда қаза тапқан қаруластары туралы еске алу мақалаларын жаза бастады. Газет тілшілеріне сұхбаттар берді. Кейбір зерттеу жұмыстары да солардың тарапынан атқарылды. Хаттар жарияланды. Көлемді көркем очерктер жазылды. Мұны жинастыра отырып, жан-жақты қарастыру, көркемдік сипатын ашу алдағы уақыттың жұмысы.

Қорытынды

Соғыс тақырыбына жазылған туындыларға, оның ішінде Ауғанстан соғысы шындығына арналған шығармаларға жаңа көзқарас тұрғысынан келу қажет деп білеміз. Әдеби талдау мен зерттеулерде «Әскери әдебиет»,

«әскери проза» жанры талабына кеңінен мән берілуі тиісті. Соғыс – соғыс шындығын туғызады. Ал соғыс шындығы барынша күрделі құбылыс. Сол себепті де бұл тақырыптың терең де шынайы суреттелуі, ең алдымен, сол соғысқа қатысқан, көп жайларды көзімен көріп, басынан өткерген авторларға қатысты. Орыс әдебиетінде Ауғанстан соғысы тақырыбында жазылған әр алуан жанрдағы әдеби туындылардың біршама көптігі байқалады. Соғыс туралы әр алуан көзқарас образ тағдырлары арқылы бейнеленеді. Бейбіт күнгі соғыстың құны қаншалықты қымбатқа түсті, осы соғыс шейіт болған, қан кешкен ұрпақ үшін

қажет пе еді? Қазақ әдебиетінде жазылған туындыларда негізінен соғыстың күрделі шындығы, сарбаздар мен сардардың Отан алдындағы әскери борышын өтеудегі жанкешті іс-әрекеті, ерлігі, адамдық-азаматтық парызы суреттеледі. Ауқымды кең тақырыпты алдағы уақытта түрлі жанрларға бөліп, тақырыптық-көркемдік-стильдік тұрғыдан зерттеуді өзекті мәселе деп білеміз. Мәселен, соғыс тақырыбына жазылған туындылардың сөздік қабатының өзгешелігі байқалады. Өзіндік термин, атаулар кездеседі. Осындай түрлі сипаттағы ерекшеліктер алдағы зерттеулерде ескерілуі қажет.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сайлан Б. Ауғанстан: 110 айға созылған соғыс. –Астана: Егемен Қазақстан, 2019. 7 ақпан. 9 б.
2. Книга памяти о советских воинах, погивших в Афганистане. В двух томах. Том 1. Министерство обороны Российской Федерации. Главное организационно-мобилизационное управление генерального штаба. Москва, Военное издательство, 1995.; Том 2. Москва, Военное издательство, 1999.[Электрон. ресурс] – 2000. –URL: <http://afgan.ru/memoryafgan/>(Қаралған күні: 20.05.2021)
3. Книга памяти. Афган. 1979-1989. Боздақтар. Қарағанды облысы Карагандинская область. г. Караганда, РГК ПО “Полиграфия», 1999. -136 б.
4. Марлен Ларюэль, Ботагоз Ракишевой, Гудден Ашкеновой. Память из пламени Афганистана: Интервью с воинами-интернационалистами Афганской войны 1979-1989 годов Книга 1. Казахстан. Издание состоит из 3-х книг. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2016. – 216 с.; Память из пламени Афганистана: Интервью с воинами-интернационалистами Афганской войны 1979-1989 годов / Под ред. Марлен Ларюэль, Ботагоз Ракишевой, Гудден Ашкеновой. Книга 2 Узбекистан. Издание состоит из 3-х книг. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2016. – 192 с; Память из пламени Афганистана: Интервью с воинами-интернационалистами Афганской войны 1979-1989 годов / Под ред. Марлен Ларюэль, Ботагоз Ракишевой, Гудден Ашкеновой. Книга 3. Таджикистан. Издание состоит из 3-х книг. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2016. – 260 с.
5. Ермаков О.Н. Знак Зверя. Эксмо-Пресс, 2007.– 352 с.
6. Ермаков О.Н. Возвращение в Кандагар.Эксмо-Пресс, 2010.– 384 с.
7. Ермаков О.Н. Зимой в Афганистане (Рассказы).[Электрон. ресурс] – 2012. –URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=8427> (Қаралған күні: 20.05.2021)
8. Алексиевич С.А. Цинковые мальчики: документальные повести / С. Алексиевич – Москва : Известия, 1991. – 424 с.
9. Пустынин Э. «АФГАНЕЦ. Роман в 35 главах», 1988-92. [Электрон. ресурс] – 2015. –URL: http://afg-hist.ucoz.ru/photo/bazy_dannykh/biblioteka/afganec/91-0-1580 (Қаралған күні: 20.05.2021)
10. Блоцкий О.М. Ночной патруль. [Электрон. ресурс] – 2017. –URL: <https://libking.ru/books/prose/prose-rus-classic/7405-oleg-blotskiy-nochnoy-patrul.html> (Қаралған күні: 20.05.2021)
11. Черкашин Н. Ротный. Рассказ. - В кн.: Крещение / Сост. Л.А. Теплова. - М.: Изд. «Правда», 1991. -464 с.
12. Ионин С. Бики-Биким и Гуляев. Рассказ. - В кн.: Крещение / Сост. Л.А. Теплова. - М.: Изд. «Правда», 1991. -464 с.

13. Дышев А.М. «Двухсотый» Эксмо-Пресс, 2008.– 348 с.
14. Николаев В. Живый в помощи. [Электрон. ресурс] – 2011. –URL: <https://azbyka.ru/fiction/zhivuyj-v-pomoshhi-zapiski-afganca/>(Қаралған күні: 20.05.2021)
15. Абашева М.П, Аристов Д.В. Военная проза 1990 – 2000-х годов: генезис и поэтика // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Томск, 2010. – Вып. 8 (98). – С. 133 – 137.
16. Аристов Д.В. О природе реализма в современной русской прозе о войне / Д. В. Аристов // Вестник Пермского университета. – 2011. – № 2 (14). – С. 169–175.
17. Горбачев А.Ю. Военная тема в прозе 1940–90-х гг. [Электрон. ресурс] – 2014.URL: <http://www.bsu.by/>(Қаралған күні: 20.05.2021)
18. Ключинская О.В. Проблемно-тематические аспекты современной военной прозы / О.В. Ключинская // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2010. – № 4. – С. 115–120.
19. Тимина С.И. Современная русская литература (1990-е гг. – начало XXI в.): учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений / С. И. Тимина, В.Е. Васильев, О.Ю. Воронина [и др.]. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ – М. : Академия, 2013. – 352 с.
20. Бродски И.И. Чеченская война в зеркале современной русской литературы / И. И. Бродски // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 6 (70). – С. 229–245.
21. Курбатов В.К. Как надо, как учили / В. К. Курбатов // Литературная Россия. – 1999. – № 19. – С. 10.
22. Вуколов Л.И. Современная военная проза в школе / Л. И. Вуколов. – М. : Просвещение, 2009. – 176 с.
23. Пустовая В. Человек с ружьем: смертник, бунтарь, писатель. О молодой военной прозе [Электрон. ресурс] – 2005.URL: http://russ.ru/novyi_mi/2005/5/ru9.html (Қаралған күні: 20.05.2021)
24. Чалмаев В.А. Русская военная проза 1980–2000-х годов на перекрестке и мнений и споров / В. А. Чалмаев // Литература в школе. – 2004. – № 5. – С. 18–23.
25. Смағұл Б. Мен көрген соғыс. «Война, которую видел я», Алматы: 2007. – 188 б.
26. Смағұл Б. Қаһарман - Алматы : 2010 . - 152 б.
27. Смағұл Б. Қазақтың кара майоры. Алматы: Атамұра. 2014. – 160 б.
28. Смағұл Б. «Тағдыр тозағы Ад судьбы». Книга на казахском и русском языках. Алматы: Хантәңірі. 2016. 488 б.
29. Бақытбек Смағұл Шығармалары - Произведения. I том. / Бақытбек Смағұл. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. – 448 б; Бақытбек Смағұл. Шығармалары - Произведения. II том. / Бақытбек Смағұл.- Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. 384 б; Бақытбек Смағұл. Шығармалары - Произведения. III том. / Бақытбек Смағұл. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. – 336 б.
30. Жантасов А. Жартасты жастанған жасақ. Қара майордың мұсылман батальоны. Алматы: Хантәңірі. 2018. – 624 б.
31. Керимбаев Б. Капчагайский батальон. Спецназ ГРУ в Афганистане. [Электрон.ресурс] – 2009. -URL <http://desantura.ru/articles/37/?PAGEN> (Қаралған күні: 20.05.2021)
32. Қожабеков Ғ. Қанды көйлек қарулас. - Астана: Фолиант,2019. - 243 б.
33. Шәтенова С. Алыста қалған Ауғанстан. Атырау: Ағатай,2017. - 228 б.,
34. Асқар Алтай «Туажат» романы. [Электрон.ресурс] – 2016. -URL <https://abai.kz/post/47398> (Қаралған күні: 20.05.2021)
35. Шавалеева В.Д. Произведения Ахияра Хакимова о войне в контексте «лейтенантской прозы»: автореферат дис кандидата филологических наук: 10.01.02/ Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы. –Уфа, 2012. -26с.
36. Давыдюк Е.В. «Лейтенантская проза» 50 — 60-х гг. Споры об окопной и масштабной правде. Доклад для участия в работе круглого стола «Этих дней не смолкнет слава» // NetNado.
37. Фомичёва Н. У истоков «лейтенантской прозы». Повесть В. П. Некрасова «В окопах Сталинграда» // Литература. — 2007. — № 19. - С. 14-16.
38. Қирабаев С. Жалпы редакциясын басқарған – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі. Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.8. Кеңес дәуірі (1941-1956).- Алматы: ҚазАқпарат, 2004.- 520 б.
39. Мырзахметұлы М. Түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы // Ақ жол. -2006. №62. 15 сәуір. –6б.
40. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. Құрастырған филология ғылымдарының докторы М. Мырзахметов. Аударған М. Қазбеков.- Алматы: Қазақстан. 1991.- 400 б.

41. Кривицкий А. На полях книг. Монологи публициста. Москва: «Советский писатель», 1986. - 454 с.
42. Керимбаев Б. Капчагайский батальон. Издание второе. [Электрон.ресурс] – 2005. -URL: <https://textarchive.ru/c-2934762.html> (Қаралған күні: 20.05.2021)
43. Бақытбек Смағұл. Шығармалары - Произведения. II том. / Бақытбек Смағұл.- Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. Т. II. - 384 б.
44. Тесля А.А. Документальная проза: проблема и история жанров // Электронное научное издание «Учёные заметки ТОГУ». - Хабаровск: ТОГУ, 2012. - Т. 3, № 1. - С. 7 - 17.
45. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. Т.5. – 552 б.
46. Нұрғалиев Р. Арқау. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1991. 2-т. – 576 б. С.

О.Кулбарак¹, Г.А.Туякбаев², К.З.Уткелбаев³

¹*M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Kazakhstan, Taraz*

^{2,3}*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda*

The poetic nature of the works on the theme of the Afghan war

Annotation. The regularity of art is the artistic and historical depiction of important events in the history of mankind in literature and fiction, and the creation of images of individual heroes.

One such event in the history of the USSR was the 10-year war in Afghanistan (1979-1989). The giant empire invaded the territory of Afghanistan and conducted military operations in 21 provinces of the country. Conscripts from Kazakhstan also took part in these battles. The battalion of 27-year-old Bakytzhan Yertayev conducted a brave battle on the banks of the Kunar River, and the battalion of Boris Kerimbayev, known as the "black major", conducted a brave battle in the valley "Pansher". The war was not without losses. In peacetime, many marriages have suffered. 22 thousand people from Kazakhstan took part in the war, about 1000 of them were victims of the war, 20 people went missing [1].

Heroism and tragedy leave their mark on life and art. News of the war in Afghanistan was not made public. The beginning of the truth was connected with the end of the war and the safe return of the participants of the war.

Initially, memoirs, articles and interviews of various kinds, essays, dedication poems, war lyrics were written. The book "Bozdaktar" (about heroes) has been published. As the memories grew, so did the art of journalism. Kazakh writers began to write regularly on Afghanistan. Books in various genres began to appear. The fate of a man who fought in the Afghan war has become a character of fiction as a difficult and twisted image.

At least, there is a literary and journalistic process in the literature and journalism on the subject of the Afghan war. This war played a special role in the development of national military prose and other genres of military literature. After all, the situation of the war experienced by the generation and the suffering it brought to the country is a law of life and art, which presents its theme in literature and fiction. The writing of works of various genres is a topical issue in the history of literature.

Key words: war in Afghanistan, literary process, genre system of literary works, theme, fiction, documentary prose, fiction.

С.О.Кулбарак¹, Г.А.Туякбаев², К.З. Уткелбаев³

¹*Таразский региональный университет им.М.Х. Дулати, Казахстан, г.Тараз*

^{2,3}*Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда*

Поэтический характер произведений на тему Афганской войны

Аннотация. Отражение в литературе и художественной публицистике важнейших событий в истории человечества, их художественно-историческое описание, создание образов отдельных героических личностей является закономерностью искусства.

Одно из таких событий в истории СССР – Афганская война, которая длилась 10 лет (1979-1989). Огромная империя, введя свои войска на территорию Афганистана, вела боевые действия в 21 провинции стра-

ны. В этих боях принимали участие и призывники из Казахстана. Батальон 27-летнего Бакытжана Ертаева участвовал в боевых операциях в горном ущелье вдоль реки Кунар. А батальон Бориса Керимбаева, прозванного «черным майором», вел смелые боевые действия в Панджшерском ущелье.

Не бывает войны без потерь. И в мирное время многие семьи испытали страдание и горе. Из Казахстана в этой войне участвовали 22 тысячи человек, из них около 1000 стали ее жертвами. 20 человек пропали без вести [1].

Героизм и страдания оставляют свой отпечаток как в жизни, так и в искусстве. Информация об Афганской войне в свое время не была в полной мере доступна народу. Подлинная правда о ней стала достоянием общества лишь с окончанием войны и благополучным возвращением в страну ее участников.

Вначале были написаны воспоминания, статьи и интервью различного характера, очерки, стихи-посвящения, военная лирика. Издана Книга Памяти. Воспоминания постепенно переросли в художественную публицистику. Сформировались казахские писатели, которые постоянно писали на афганскую тему. Стали выходить книги самых разных жанров. Участник Афганской войны становится персонажем художественного произведения, воплощая сложный, запутанный образ.

В любом случае, и в литературе, и в публицистике есть литературный, публицистический процесс, связанный с темой Афганской войны. В развитии других жанров национальной военной прозы и военной литературы она занимает особое место. И то, что отражение этой войны, пережитой поколением, той трагедии, которую она принесла народу, стране, представляет особую тему в литературе, художественной публицистике – это закономерность жизни, закономерность искусства. Написание произведений разных жанров на эту тему также является актуальной проблемой в истории литературы.

Ключевые слова: Афганская война, литературный процесс, жанровая система произведений, тема, художественная правда, документальная проза, художественная публицистика.

References

1. Saylan B. Auganstan: 110 aiga sozylgan sogys. (Afghanistan: 110 months of war)–Astana: Egemen Kazakhstan, 2019.7 aqpan. 9 b.[In Kazakh]
2. Kniga pamyati o sovetskikh voynah, pogivshih v Afganistane. V dvuh tomah. Tom 1. Ministretstvo oborony Rossijskoj Federacii. Glavnoe organizacionno-mobilizacionnoe upravlenie general'nogo shtaba. Moskva, Voennoe izdatel'stvo, 1995.; Tom 2. Moskva, Voennoe izdatel'stvo, 1999. [Elektron. resurs] – 2000. – URL: <http://afgan.ru/memoryafgan/>(Qaralgan kыni: 20.05.2021)[In Russian]
3. Kniga pamyati. Afgan. (the book of memory of the Afghans)1979-1989. Bozdaqtar.Qaragandy oblysy Karagandinskaya oblast'. g. Karaganda, RGK PO "Poligrafiya», 1999 .-136 b. [In Russian]
4. Marlen Laryuel', Botagoz Rakishevoj, Gulden Ashkenovoj. Pamyat' iz plameni Afganistana: Interv'yu s voynami-internacionalistami Afganskoj vojny 1979-1989 godov Kniga 1. Kazahstan. (Memory from the Flames of Afghanistan: Interviews with Internationalist Soldiers of the Afghan War of 1979-1989)Izdanie sostoit iz 3-h knig. – Astana: KISI pri Prezidente RK, 2016. – 216 s.; Pamyat' iz plameni Afganistana: Interv'yu s voynami-internacionalistami Afganskoj vojny 1979-1989 godov / Pod red. Marlen Laryuel', Botagoz Rakishevoj, Gulden Ashkenovoj.Kniga 2 Uzbekistan.Izdanie sostoit iz 3-h knig. – Astana: KISI pri Prezidente RK, 2016. – 192 s; Pamyat' iz plameni Afganistana: Interv'yu s voynami-internacionalistami Afganskoj vojny 1979-1989 godov / Pod red. Marlen Laryuel', Botagoz Rakishevoj, Gulden Ashkenovoj.Kniga 3.Tadzhikistan.Izdanie sostoit iz 3-h knig. – Astana: KISI pri Prezidente RK, 2016. – 260 s [in Russian]
5. Ermakov O.N. Znak Zverya . (The Sign of the Beast) Eksmo-Press, 2007.– 352 s. [In Russian]
6. Ermakov O.N. Vozvrashchenie v Kandagar. (Return to Kandahar.) Eksmo-Press, 2010.– 384 s. [In Russian]
7. Ermakov O.N. Zimoy v Afganistane (Rasskazy). (Winter in Afghanistan) [Elektron. resurs] – 2012. – URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=8427> (Qaralgan kыni: 20.05.2021) [In Russian]
8. Aleksievich S.A. Cinkovye mal'chiki: dokumental'nye povesti (Zinc boys: Documentary stories) / S. Aleksievich – Moskva : Izvestiya, 1991. – 424 s.[In Russian]
9. Pustynin E. «AFGANEC. Roman v 35 glavah», («AN AFGHAN.A novel in 35 chapters») 1988-92. [Elektron. resurs] – 2015. –URL: http://afg-hist.ucoz.ru/photo/bazy_dannykh/biblioteka/afganec/91-0-1580 (Qaralgan kыni: 20.05.2021) [In Russian]

10. Blockij O.M. Nochnoj patrol'. (Night patrol) [Elektron. resurs] – 2017. –URL: <https://libking.ru/books/prose-/prose-rus-classic/7405-oleg-blotskiy-nochnoy-patrol.html> (Qaralğan kыni: 20.05.2021) [In Russian]
11. Cherkashin N. Rotnyj.Rasskaz.(Company officer. Story.) - V kn.: Kreshchenie / Sost. L.A. Teplova. - M.: Izd. «Pravda», 1991. -464 s. [In Russian]
12. Ionin S. Biki-Bikim i Gulyaev.Rasskaz.(Biki-Bikim and Gulyaev. Story.)- V kn.: Kreshchenie / Sost. L.A. Teplova. - M.: Izd. «Pravda», 1991. -464 s.[In Russian]
13. Dyshev A.M. «Dvuhstotyj»(«Two hundredth») Eksmo-Press, 2008.– 348 s. [In Russian]
14. Nikolaev V. Zhivyy v pomoshchi. (Alive in the help) [Elektron. resurs] – 2011. –URL: <https://azbyka.ru/fiction/zhivyy-v-pomoshhi-zapiski-afganca/>(Qaralğan kыni: (20.05.2021) [In Russian]
15. Abasheva M.P, Aristov D.V. Voennaya proza 1990 – 2000-h godov: genesis i poetika (Military prose of the 1990s-2000s: genesis and poetics) // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – Tomsk, 2010. – Vyp. 8 (98). – S. 133 – 137. [In Russian]
16. Aristov D.V. O prirode realizma v sovremennoj russkoj proze o vojne(About the nature of realism in modern Russian prose about the war) / D. V. Aristov // Vestnik Permskogo universiteta. – 2011. – № 2 (14). – S. 169–175. [In Russian]
17. Gorbachev A. Voennaya tema v proze 1940–90-h gg.(The military theme in prose of the 1940s-90s.) [Elektron. resurs] – 2014.URL: <http://www.bsu.by/>(Qaralğan kыni: 20.05.2021) [In Russian]
18. Klyuchinskaya O.V. Problemno-tematicheskie aspekty sovremennoj voennoj prozy (Problem-thematic aspects of modern military prose) / O. V. Klyuchinskaya // Gumanitarnye issledovaniya v Vostochnoj Sibiri i na Dal'nem Vostoke. – 2010. – № 4. – S. 115–120. [In Russian]
19. Timina S.I. Sovremennaya russkaya literatura (1990-e gg. – nachalo ХХI v.)(Modern Russian literature (the 1990s – the beginning of the XXI century)) : ucheb. posobie dlya stud. filol. fak. vyssh. ucheb. zavedenij / S. I. Timina, V. E. Vasil'ev, O. YU. Voronina [i dr.]. – SPb. : Filologicheskij fakul'tet SPbGU – M. : Akademiya, 2013. – 352 s. [In Russian]
20. Brodski I.I. Chechenskaya vojna v zerkale sovremennoj russkoj literatury(The Chechen War in the mirror of modern Russian literature) / I. I. Brodski // Novoe literaturnoe obozrenie. – 2004. – № 6 (70). – S. 229–245.[In Russian]
21. Kurbatov V.K. Kak nado, kak uchili (As it should be, as they taught) / V. K. Kurbatov // Literaturnaya Rossiya. – 1999. – № 19. – S. 10. [In Russian]
22. Vukolov L.I. Sovremennaya voennaya proza v shkole (Modern military prose at school) / L.I. Vukolov. – M. : Prosveshchenie, 2009. – 176 s.[In Russian]
23. Pustovaya V. Chelovek s ruzh'em: smertnik, buntar', pisatel'. O molodoy voennoj proze(A man with a gun: a suicide bomber, a rebel, a writer. About young military prose) [Elektron. resurs] – 2005.URL: http://russ.ru/novyi_mi/2005/5/pu9.html (Qaralğan kыni: 20.05.2021) [In Russian]
24. Chalmaev V.A. Russkaya voennaya proza 1980–2000-h godov na perekrestke i mnenii i sporov(Russian military prose of the 1980s-2000s at the crossroads of opinions and disputes) / V.A Chalmaev // Literatura v shkole. – 2004. – № 5. – S. 18–23. [In Russian]
25. Smagul B. Men korgen sogys. «Vojna, kotoruyu videl ya», (The war I saw) Almaty: 2007. – 188 b. [In Kazakh]
26. Smagul B. Qaharman (Hero) - Almaty : 2010 . - 152 b. [In Kazakh]
27. Smagul B. Qazaqtyng qara majory. (Kazakh black major) Almaty: Atamura. 2014. – 160 b [In Kazakh].
28. Smagul B. «Tagdyr tozagy Ad sud'by». (Hell of Fate) Kniga na kazahskom i russkom yazykah. Almaty: Hantangry. 2016. 488 b.[In Kazakh]
29. Baqytbek Smagyl Shygarmalary - Proizvedeniya. I tom. / Baqytbek Smagul. - Almaty: «Sardar» baspa yii, 2020. – 448 b; Baqytbek Smagul. Shygarmalary - Proizvedeniya. II tom. / Baqytbek Smagyl.- Almaty: «Sardar» baspa yii, 2020. 384 b; Baqytbek Smagul. Shygarmalary - Proizvedeniya. III tom. / Baqytbek Smagul. - Almaty: «Sardar» baspa yii, 2020. – 336 b.[In Kazakh]
30. Zhantasov A. Zhartasty zhashtangan zhasaq. Qara majordyng musulman batal'onny.(A squad of Rockies. Muslim battalion of the black major) Almaty: Hantangry.2018. – 624 b.[In Kazakh]
31. Kerimbaev B. Kapchagajskij batal'on. Specnaz GRU v Afganistane.(Kapchagai battalion. GRU Special Forces in Afghanistan) [Elektron. resurs] – 2009. -URL <http://desantura.ru/articles/37/?PAGEN> (Qaralğan kыni: 20.05.2021)[In Russian]

32. Qozhabekov G. Qandy koilek qarulas (Bloody shirt Armas) - Astana : Foliant, 2019. - 243 b. [In Kazakh]
33. Shatenova S. Alysta qalghan Auranstan. (Afghanistan in the distance) Atyrau.2018. - 243 b., [In Kazakh]
34. Asqar Altaj «Tuazhat» romany.(The novel» tuajat») [Elektron. resurs] – 2016. - URL <https://abai.kz/post/47398> (Qaralghan kыni: 20.05.2021)[In kazakh]
35. Shavaleeva V.D. Proizvedeniya Ahiyara Hakimova o vojne v kontekste «lejtenantskoj prozy»: avtoreferat dis kandidata filologicheskix nauk: 10.01.02(AkhiyarKhakimov’s works about the war in the context of «lieutenant’s prose») / Bashkirskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet im. M. Akmully. –Ufa, 2012. -26s. [In Russian]
36. Davydyuk E.V. «Lejtenantskaya proza» 50 — 60-h gg. Spory ob okopnoj i masshtabnoj pravde.Doklad dlya uchastiya v rabote kruglogo stola «Etih dnejj ne smolknjet slava» («Lieutenant’s prose» of the 50-60s.Disputes about the trench and large-scale truth. Report for participation in the round table «Glory will not cease these days»)// NetNado.[In Russian]
37. Fomichyova N.U istokov «lejtenantskoj prozy». Povest’ V. P. Nekrasova «V okopah Stalingrada» (At the origins of «lieutenant’s prose») // Literatura. — 2007. — № 19. - S. 14-16. [In Russian]
38. Qirabaev S. Zhalpy redakciyasyn basqargan – QR UlTTYq Gylym akademiyasynyng akademigi. Qazaq adebietining tarihy. T.8. Kenges dauiri (1941-1956)(History of Kazakh literature. Vol. 8.the Soviet era (1941-1956)) Almaty: QazAqparat, 2004.- 520 b.[In Kazakh]
39. Myrzahmetuly M. Turik halyqtary askeri adebietining negizin salushy (Founder of Military Literature of the Turkic peoples) // Aq zhol. -2006. №62.15 sauir.–6b. [In Kazakh]
40. Momyshuly B. Qanmen zhazylgan kitap. (A book written in blood)Qyrastyrgan filologiya gylymdarynyng doktory M. Myrzahmetov. Audargan M. Qazbekov.- Almaty: Qazaqstan. 1991.- 400 b. [In Kazakh]
41. Krivickij A. Na polyah knig. Monologi publicista.(In the margins of books. Monologues of a publicist.) Moskva: «Sovetskij pisatel’», 1986. - 454 s. [In Russian]
42. Kerimbaev B. Kapchagajskij batal’on (Kapchagai battalion) Izdanie vtoroe. [Elektron. resurs] – 2005. -URL: <https://textarchive.ru/c-2934762.html> (Qaralghan kыni: 20.05.2021) [In Russian]
43. Baqytbek Smagul. Shygarmalary - Proizvedeniya. II tom.(Works of art. Volume II) / Baqytbek Smagul.- Almaty: «Sardar» baspa yji, 2020. T. II. - 384 b.[In Kazakh]
44. Teslya A.A. Dokumental’naya proza: problema i istoriya zhanrov (Documentary prose: the problem and history of genres)// Elektronnoe nauchnoe izdanie «Uchyonye zametki TOGU». - Habarovsk: TOGU, 2012. - T. 3, № 1. - S. 7 - 17. [In Russian]
45. Nurshajyqov A. Tangdamaly shygarmalarynyng on tomdygy. (Ten volumes of Selected Works) – Almaty: Qazygurt, 2005. T.5. – 552 b.[In Kazakh]
46. Nurgaliev R. Arqau. Eky tomdyq shygarmalar zhinagy.(Arkay.Collection of works in two volumes.) – Almaty: Zhazushy, 1991. 2-t. – 576 b. [In Kazakh]

Құлбарак Самен Оразғалиулы – доктор филологических наук, профессор кафедры филологии и журналистики, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Тұяқбаев Габит Анешович – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка, литературы и журналистики, Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Уткелбаев Кыдырбай Захманович – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры истории и Ассамблеи народа Казахстана, Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Kulbarak Samen Orazgalievich – Doctor of Philology, Professor of Philology and Journalism department, M.Kh. DulatiTaraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Tuyakbayev Gabit Aneshovichis – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Kazakh Language and Literature and Journalism department, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Utkelbayev Kydyrбай Zakhmanovichis – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of History and Assembly of the People of Kazakhstan department, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Қазақ қызына қатысты салт-дәстүрлердің «Тіл-Мәдениет-Қоғам» контексіндегі көрінісі

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының қыз балаға арналған салт-дәстүрлердің ерекше тұстары сөз болады. Қазақ халқының дүние бейнесінің фразеологиялық фрагменттерінде бекіген жалпы қыз бала туралы ұғым-түсініктердің ұлттық сипаты «Тіл-Мәдениет-Қоғам» контексінде суреттеледі. Қазақ халқының салт-дәстүрге деген көзқарасын, оның құндылықтары мен қолданыстағы орнын фразеологиялық тіркестер арқылы келешек ұрпаққа шеберлікпен таныстыру мақсат етіледі. Кез келген қазақ отбасында қыз бала еркін, уайым-қайғысыз, оң жақта, еркелеп бойжетеді. Жалпы қыздың болмысы жаратылысынан өте нәзік, сүйкімді, инабатты болып келеді. Осы қасиеттердің барлығы өн бойынан табылып, тал шыбықтай майысып өсуіне салт пен дәстүрдің де ықпалы зор. Ата-бабамыз қыздарды кішкентай кезінен ақылдылыққа, тапқырлыққа, сабырлыққа, шыдамдылыққа үйрете отырып, келешекте осы қасиеттер арқылы үлкен белестерді бағындыра алатындығын түсінген. Қазақ қызға жат жұрттық немесе екі елді байланыстырушы, елші ретінде қараған. Бөтен елге ұзатылған қыздың бойында қалыптасқан мінезі мен тәрбиесі арқылы бүтін бір рулы елдің болмысы бейнеленген. Сондықтан, қазақ қызды қырық үйден тыйып, дүйім ел болып тәрбиелеген. Тұрмыс құруға лайықты жасқа келгенде қызды абыроймен өз теңіне ұзату әрбір ата-ананың міндеті мен парызы. Сол мақсаттарға жету кезінде атқарылатын шаралардың барлығы салт-дәстүрден тыс қалмайтыны назарға алынды. Зерттеу қазақ халқының қыз балаға қатысты күнделікті және ұмыт бола бастаған салт-дәстүрлерін тереңірек ашуға бағытталған. Фразеологиялық тіркестер қыз баланың әдемілігі мен қадыр-қасиетін тілдік тұрғыда ашуға бағытталған негізгі құрал болып табылады.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, әдет-ғұрып, фразеологиялық фрагмент, тіл, мәдениет, концепт, этнос, лингвомәдениеттану.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-136-149>

Кіріспе

Адам баласы ұлтынан қаншалықты ажырамайтын болса, салт-дәстүрде сол сияқты этноспен тығыз байланыста, қосарланып жүреді. Ол сан ғасырларды артқа тастаған, түрлі зерттеу елегінен өткен, пайдалы, маңызды және тиімді жақтары өте тереңде жатқан, құнды, халықты өзіне тәуелді ететін, сараптамадан өткен тұтас әлем. Дәстүрдің ғасырлар

бойы өміршең болып, ұмытылмауына тілдің атқарар еңбегі зор. Тіл – салт-дәстүрлер өзгін сақтаған күйінде келешек ұрпаққа жеткізіп отыратын құрал. Осы тұста, көптеген ғалымдардың ой-пікірлері негізгі мақсатымызды айқындай түсуге көмектеседі. Ғалым Г.С.Сагидолданың пікірінше «Тіл – қарым-қатынас құралы» ғана емес, ол тіл иесінің тарихи жады, мәдениеті мен танымдық әрекетінің нәтижесі, наным-сенімі, пәлсафасы, психоло-

гиясы, табиғат пен ғарыш, тағылым мен тәрбие туралы білім қоры бекіген рухани әлемі. Демек, тіл – тарихи қалыптасқан және диалектикалық қарама-қайшылықтарға толы ұлттық өмір салтын өзек ететін этникалық мәдениеттің формасы ғана емес, оны жинақтап, топтайтын құрал» [1. 27]. Яғни, тілді мәдениеттің кілтіне айналдыра отырып, «Ата-баба дәстүрі жас ұрпаққа аманат» атты еңбегінде салт пен дәстүрді бір-бірімен байланыстыра отырып, былайша ашады. Яғни, салт дегеніміз – әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмысына, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптар тұғырының негізі. Ал, дәстүрге келер болсақ, ол тарихи негізде қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдет-ғұрып, жалпыға бірдей әдеп, инабат нормасы. Онсыз – мүлдем халық жоқ [2. 6]. Осы тұста, белгілі бір ұлт пен салт-дәстүрдің арасын біріктіріп, бір-бірімен байланыстырып тұратын екі жақты елші – тіл болып табылатындығы жоғарыда айтылды. Енді, келесі ғалым С.Г.Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» еңбегінде «Тіл – тасымал құралы, мәдениетті жеткізуші, ол ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген ұлттық мәдениеттің жауһарларын тасымалдайды. Балалар ана тілін меңгере отырып, онымен бірге ата-бабаларының бүгінге дейін жинақталған мәдени бай тәжірибесін де игереді. Демек, тіл – ұжымның қоғамдық санасын, дәстүрін, мәдениетін сақтап, жеткізу арқылы адамдар тобынан этносты, ұлтты қалыптастыратын қуатты қоғамдық қару. Тіл қоғамның мәдени және әлеуметтік құрылымының көрсеткіші және сол ақпаратты өн бойында сақтайтын қазына», – деп түсіндіреді [3. 19-20].

Материал және зерттеу әдістері

Салт-дәстүрдің тілге, мәдениетке және қоғамға тән көрсеткіштерін саралау үшін мақалада зерттеудің әртүрлі сипаттама, этнолингвистикалық әдістері қолданды. Сонымен қатар, қазақ халқының әдеби мұралары, фразеологиялық, лингвомәдени және салт-дәстүрлер жинағы кітаптары мен сөздік-

терінен көптеген құнды деректер алынды. Салт-дәстүрлердің ел арасында қаншалықты маңызды екендігі анықталып, олардың қолданыстағы орны бір-бірімен салыстырылды.

Әдебиеттерге шолу. Тіл – барлық этностың ең басты, негізгі және тұрақты көрсеткіші. Осы тұста, ғалым Н.И.Толсто «Язык и народная культура» атты еңбегінде «тілді мәдениетпен де, этноспен де және ділмен де байланыстырды. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі мен құралы» [4. 16]. Оны «әдеби, киелі және фольклор тілі» деп топтастырды. Сонымен қатар, «тіл дербес, оны мәдениеттен бөлек қарастыруға да болады» [4. 36] деген пікір қалдырған. Ал, тіл мен халық менталитеті өзара байланысқанымен, менталитет мәні аз зерттелген сала. Оған тіл зерттеу саласының барлық бөлігінің қатысы бар. Этнос пен тіл көнеден келе жатқан мәселе. Жалпы этнос пен нақты этностың анықтамасын бір параметрге қарап беру мүмкін емес [4. 38]. Оның негізгі компоненттері әртүрлі сала ғылымының құзіретінде. Этностық құрылым тілдік құрылымға қарағанда тарихи өзгерістерге жақын және «тіл-этнос» аралық байланысқа әсер ететін әлеуметтік-экономикалық, мемлекеттік-саяси қоғамдық процестердің де ықпалы бар» [4. 34] деп тұжырымдайды. Ал, академик Әбдуәли Қайдар тіл мен ұлттың ара-жігін былайша аша білген: «Тіл – ұлттық рухтың ұйытқысы» дей отырып, «бір тіл – бір ұлт» деген қағида бар. Егер адам кең байтақ, кім келсе де төрім ашық дейтін болса, олардың бәрінің басын қосып, тату-тәтті өмір сүруін қаласа, онда олардың рухани ұйытқысы тек сол мемлекеттің ұлттық тілі болуы керек. Қазіргі жағдайда бұл аса қажет нәрсе. Қазақ тілін мансұқ етіп, әр ұлт тек өз тілінің күйін күйттеп, жергілікті ұлттың тілін қадірлемесе, оқып үйренбесе, сол тілде сөйледі, жазуды меңгерсе, онда рухани ұйытқыға сызат түседі». Сонымен қатар, «Тіл – халықтың жаны» ұлттың бүкіл болмысы, жан дүниесі, тұрмыс-тіршілігі тілінен көрінеді. Өзгелерден ерекшелігін де тіл танытады. «Тіл халықтың - төлқұжаты» тіл туралы халық үнемі нақты бағасын беріп отырады. Халық туралы ең басты қажетті мәліметтерді оның тілі айғақтап

береді. Өйткені тіл – халық айнасы» [5. 567] деген анықтама береді.

Ендігі жерде, тіл мен мәдениетті бір-бірінен ажырамас, тұтас бірліктер ретінде қарастырып, ол туралы ғалым З.К.Тарлановтың айтқан сөзіне талдасақ, «Оның тұжырымы бір-бірімен сабақтасып тұратын екі тармақты құрады. Яғни, біріншісі – тіл қатынас құралы ғана емес, өз ережелері мен заңдылықтары бар, сөйлеушінің әлеуметтік психологиясымен, мәдениет құрылымы мен типтерімен ортақ байланысы бар толыққанды әлем. Тілді мәдениеттен бөліп қарау мүмкін емес. Ал, екінші тұжырым – тіл мәдениетке қатысты салалардан алшақтап қалған жағдайда өз мәнін жоғалтып, дамуы бәсеңдейді» [6. 8] деп қорытады.

Тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін сонымен қатар, «Тіл-Мәдениет-Қоғам» үштігінде олардың әртүрлі семиотикалық жүйелер екендігін ескере отырып, өте мұқият зерттеу қажет. Тіл мен мәдениет семиотикалық жүйелер бола отырып, олардың өзара ұқсастықтарының бар екендігін зерттеуші В.А.Маслова өз еңбегінде 1) мәдениет тіл сияқты адамның дүниетанымын бейнелейтін сана формасы; 2) мәдениет пен тіл өзара диалогта үндеседі; 3) мәдениет пен тіл тақырыбына жеке тұлға мен қоғам көзқарастары тәуелді; 4) нормативтілік қасиет – тіл мен мәдениетке ортақ; 5) тарих – мәдениет пен тілдің маңызды қасиеттерінің бірі; 6) «динамика мен статика» тіл мен мәдениет антиномиясына тән. Сонымен қатар, «тіл мен мәдениеттің өзара байланыстары: 1) коммуникативтік процесте; 2) онтогенезде (адамның тілдік қабілеттерін қалыптастыру); 3) филогенезде (адамның ру немесе тайпа және қоғамда қалыптасуы)» [7. 59-60] деп қорытады.

Осы пікірлерді қорытындылай отырып, мақала мақсатына жету былайша көзделеді. Тіл – халық мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші дәнекер. Әрбір ұлттың өзіне ғана тән ерекше салт-дәстүрінің сан ғасырлар бойы сақталуына тілдің атқарар қызметі шексіз. Тілді этникалық мәдениеттің формасы, ұлттық мәдениеттің құрамдас бөлігі тұрғысынан

қарастыру «мәдениет» ұғымын нақтылаумен тығыз сабақтасып жатады. Мәдениет ұғымына берілген түсініктемелердің сан алуандылығы «Тіл-Мәдениет – Қоғам» үштігі негізінде пайда болған. Бұл үштіктің үшеуі өз бетінше бір-бір төбе. Тіл – адамзат баласының баға жетпес құнды сөйлеу құралы, мәдениет – әр ұлттың өзіне тән ерекше өмір сүру заңдылығы, қоғам – адамзаттың өзін-өзі тани алатын кеңістігі деп бір түйінге түйіп, «Тіл –Мәдениет – Қоғам» үштігін бір-бірімен тығыз байланыстыра отырып, өзара байланыстың сан алуан қырын зерттеуге мүмкіндік беретінін дәлелдейміз. Мысалға, сол мүмкіндіктердің бірі қыз балаға қатысты салт-дәстүрлерінің көптігі. Мақалада қазақ қызына ғана тән салт-дәстүрлер ерекшелігіне тоқталып, фразеологиялық тізбектерде мәні ашылады. Қазақ отбасында қыз баланың орны өзінше бір төбе. Қыз бала дүниеге келгеннен бастап, бойжетіп, ұзатылып өз ұясына қонғанша, үнемі ата-анасына, бауырлары мен туыстарына еркелеп, емін-еркін, құлдыраңдап өседі.

Талқылау

«Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» демекші заман ағымына қарай өмір сүру үрдісі өзгерседе салт-дәстүріміздің көнермейтіндігін еске алуға, ұлттық мұраны қайта жаңғырту арқылы олардың құнын арттыруға мүмкіндік береді. Келешек ұрпаққа қыз баланың қоғамдағы орнының керемет көрінісін көрсете отырып, оған қатысты салт –дәстүрлердің тарихын ашып, жан-жақты талдап, мерейін үстем етіп, мәдениеттің шыңына шығарып, көнерген дәстүрлермен салыстырып, көне мен жаңаны бір-бірінен алшақатпай белгілі бір деңгейін айқындау. «Тіл-Мәдениет-Қоғам» үштігіне сүйене отырып көне дәстүрлерді қайта жаңа үлгіде жаңғырту. Қазақ халқының әрбір отбасында өсіп келе жатқан қыз балаға қатысты дәстүрлерді қолданысқа енгізіп, шарықтап дамуына ықпал жасау.

Қазақ тілінде қыз баланың жасына және қоғамдағы орны мен әлеуметтік рөліне байланысты «әйел» тезаурасын түзетін қыз, бойжеткен, бибі, жар, қалыңдық, құрбы, қарындас, сіңілі,

әпке, тәте, келін, жеңге, жесір, келіншек, қатын, тоқал, ана, бәйбіше, ене, әже, кемпір, құдағи, құдаша, шеше т.б. сөздері паремиологиялық дүние бейнесінде «қыз – бойжеткен», «қыз – бибі», «қыз – құрбы», «қыз – әпке», «қыз – келін», «қыз – әйел», «қыз – жеңге», «қыз – ана» макро-фреймдік құрылымда сомдалатын «Әйел» образын кескіндеуге қатысады. Осы тұста, мысал ретінде академик Ә.Қайдардың қазақ тілінде «**қыз**» сөзіне берген түсіндірме сөздігіне сүйенер болсақ. «**Қыз-бозбала** – жас жігіт-желеңдер мен балғын қызкеліншектердің жиынтық аты; **қыз-желең** – көтеріңкі көңілді жас өспірім қыздардың жиыны; **қыз-келіншек** – қыз-қырқыны аралас жас әйелдердің жиыны; **қыз-қырқын** – жас қыздар мен ересек келіншектердің жиын тобы; **кәрі қыз** – жасы ұлғайса да тұрмысқа шықпай, оң жақта отырып қалған әйел кісі; «**кәрі қыз**» деген ұғымның өзі қазақ арасында өзгеріп отырғанын аңғару қиын емес. Егер бұдан ертеректе 13 пен 15 жастың арасы қыздың отау құратын шағы, одан асқаны «**кәрі**» деп елестелсе, қазіргі заманда қазақ қыздары 22-ден 25-ке дейін «**кәрі қыз**» атала қолмайды; **қайтып келген қыз** – тұрмысқа шығып, ерімен отаса алмай т.б. себептермен ата-анасының шаңырағына қайта оралған әйел; **өкіл қыз** – өздерінен тумаса да солардың перзенті міндетін уақытша атқарушы әйел баланың ата-ана орнына есептелетін кісілерге туыстық қатынасы; **сырғалы қыз** – құда түсіп, келісімге келгеннің белгісі ретінде құдағына сырға қадалып, не үкі тағылып қойылатын қалыңдық, кейде мұны «**үкілі қыз**» деп те атайды» [5.331-332]. Ал, С. Бизақов, Ә.Болғанбаев пен Ш.Дәулетқұловтың «Қазақ тілінің синонимдер сөздігі» еңбегінде «**қыз**» сөзі былайша түсіндіріледі. **Қыз, қыз бала, әйел бала, қызалақ қарап., қырық жеті этногр. Әйел жынысты бала.** Есікті сықыр еткізіп ашып, талдырмаш қыз кірді (С.Сматаев). Оның үйіне әлгінде машинадан егде кісі және қыз баласы бар, екі адам түсі («Жетісу»). Жазға салым Хадиша қайтыс болғанда, артында бір еркек, бір *әйел баласы* қалған (М.Әуезов). Он үш жасар бойшаң *қызалақ* түнде бізге тағам дайындап берген (Ә.Сәрсенбаев). Үй иелері мен жеңген *қырықжеті* туды деп сүйінші

сұрады (Ауызекі тіл) [8. 387]. Сонымен қатар, Т.Жанұзақовтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі еңбегінде» – «**Қыз** 1. *Ұрғашы жынысты сәби, әйел бала.* 2. *Балигатқа толған қыз бала; бойжеткен*» [9. 550] деп ашады. Осы мысалдардан бір ғана «қыз» сөзінің жан-жақты түрленуі арқылы қазақ тілінің өте бай, кеңдәриядай екендігін ұғамыз.

Қазақтың дүние танымында әйелдің тілдік бейнесінің астары «қыз» образында жатыр. Зерттеуші Қ.Бөлеев өз еңбегінде қыздарды ажары мен сұлулығына қарай: «*әдемі қыз, көрікті қыз, шырайлы қыз, әсем қыз, сұлу қыз, ажарлы қыз, ару қыз*» деп топтастырды. Оларға жеке-жеке сипаттама берілсек:

- *әдемі қыз – баптен сөйлеп, биязы күліп, жақсы-жаманның жөнін біліп тұратын қыз;*
- *көрікті қыз – істесе үйіріп, сөйлесе бұйырып, баурап алатын, өзі бірден көзге түсе қоймайтын қыз;*
- *шырайлы қыз – көз жанары өткір, бет-әлпеті бал-бұл жанған, тәні шымыр қыз;*
- *әсем қыз – жүзі жылы, өзі ұяң, тәні нәзік қыз;*
- *сұлу қыз – сөзі өткір, өзі пысық, өрескелдікті сүймейтін, болмашыға пісіп күймейтін, келбетті қыз;*
- *ажарлы қыз – дене бітімі жинақы, тығыршықтай, сөзі салмақты, ісі тиянақты қыз;*
- *ару қыз – бет пішіні, дене мүсіні келіскен, сөзі сыпайы, өзі әдепті, сұңғақ бойлы, терең ойлы қыз* [10. 147].

Жер бетінде қаншама сан алуан ұлт, тайпа, халық өмір сүріп жатса, солардың тек өздеріне ғана тән, ерекшелігімен айқындалатын дәстүрі, әдебі, мәдениеті, салт-дәстүрінің бары анық. Дейтұрғанмен, сол бір ұлтты ұлт етіп, нақты бір ерекшеліктер заңдылығына жинақтап, тәуелді етіп тұрған тек салты мен дәстүрі десек артық болмас. Дәстүрсіз халық мүлдем жоқ. Әр басқа халықтың, елдің салт-дәстүр, әдеп-ғұрпында сол этностың төлтума болмысынан туындайтын ерекшеліктердің болмай қоймайтынын, кез келген жат жұрттың соған сай өмір сүруі қажеттігін қазақы дүние бейнесінің паремиологиялық фрагменті «*Әр елдің салты басқа, иті қара қасқа*» деп ашады [1. 189]. Салт пен дәстүр халықтың терең

санасында, танымында қалыптасқан мәдениет, тәрбие, мектеп, норма, мақсат, мұрат және сарқылмас кең байлық.

«Ұл өсіргенің – ұрпақ өсіргенің, қыз өсіргенің – ұлт өсіргенің» демекші қыз баланың осы өмірдегі ең үлкен мақсаты – өмірге ұрпақ әкелу, оны тәрбиелеп, ел қатарына қосу. Бүгінгі күні өмірге келген ұрпағымыз ертеңгі ұлт екендігін түсіне отырып, әйелдің алар міндетінің күшті, өте жауапты екендігін ұғамыз. Қыздарымыздың ана болу қадамдарының бір бөлігі салт-дәстүрмен сөзсіз сабақтасады. Қазақ халқының тек қыз баласына ғана тән, сонымен қатар, қазіргі күні қолданыстағы және ұмытылған кейбір дәстүр түрлерін ғалым С.Кенжеахметұлының «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» атты еңбегінен тізбектер болсақ, олар: «*қыз айттыру, қыз көру, қыз алып қашу, құда түсу, қалың мал, қыз қашыр, сәукеле кигізу, сүт ақы, қыз танысу, сыңсу, қыз ұзату, жар-жар, қоштасу, жасау, қыз көші, түйемұрындық, шаңырақ түйе*» [11]. Осыларға тоқталып, мәнін тереңірек аша түсер болсақ:

«Қыз айттыру» (дәстүр). Қазақ қызының өмір жолының алғашқы қадамына қамшы болып табылатын дәстүрлердің бастауы. Кез келген ата-ана ұлдарына қалыңдық іздеуді, сонау, ерте кезден бастайды. Сонымен қатар, келешек құдаларының текті, беделді, ауқатты, көрші отбасынан болуын арман етеді. Ұлы ержеткен ата-ана үнемі өздері қалаған отбасына әдейілеп барып, дастархан басында құдалық жайында әңгіме қозғайды. Міне, осы дәстүрді **«қыз айттыру»** дейді. Бұл дәстүрдің де өзіне лайықты заңдылықтар мен ережелері бар. Кейбір ата-аналар дүниеге келмеген балаларына да құдалас бола білген. Арине, оның нақты жауабы өмірге ұл мен қыздың келуіне орай шешіліп отырған. Бұл құдалықтың атын **«атастыру»** дейді. Келесі бір құдалық бесікте жатқан сәбилеріне жасалады, оны **«бесік құда»** дейді. Кейде қыз алысқан құдалар сол үйге өз қызын беру арқылы бір-бірімен құдаласып жатады, оны **«қарсы құда»** деп атайды. Құдалықтары бұрыннан жалғасып келе жатқан кісілер оны ары қарай жалғастырғалары келсе, оны **«сүйек жаңғырту»** деп атайды. Бұл дәстүрлердің барлығы екі жақты ата-а-

на мен ағайынның келісімімен жасалады. Ұл ержетіп, қыз бала бойжеткен кезде оларды отбасы етіп қосуды **«құда түсу»** дәстүрімен іске асырады. **«Қыз айттыру»** дәстүрі үлкендердің келісуімен, берген баталарымен, жастарға артқан сенім мен сыйластық негізінде жүзеге асады. Бұл дәстүр сонау байырға заманнан қазіргі күнге дейін өз құнын жоғалпаған дәстүрлердің бірі. **«Қыз айттыру» көне.** Оның терең мағынасы **«қызға құда түсті, атастырды, қызды алмақ болып уәде байласты»** деген ұғым түсініктер береді [11. 6]. **«Қыз айттыру»** деген бұрынғы уақытта болған нәрсе. Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім ханның бұйрығы бойынша орындалған көрінеді (Ы.А.). Әжібайға бес жасында-ақ *қыз айттырып*, мал беріліп қойылған (С.Т.). **Атастырып қойды салт.көне.** *Екі жасты (қыз бен жігітті) бір-біріне айттырады.* Ақбала мен Еламанды жастайынан *атастырып қойған* еді (Ә.Н) [12.57-368]. **Қыз айттырды – қызға құда түсті, сөйлесті..** **Айттыр** 1. *өзг.етіс* Айт-тыр. 2. *көне* Қызға сөз салып, құда түсу, атастыру. **Айттырулы көне** Айттырылып қойылған, атастырылған. **Айттырусыз көне** Әлі айттырылмаған, басы бос [9. 26-27, 550]. **Айттыру, атастыру, құда түсу.** *Ескі салт бойынша ұл мен қызды үйлендіру жолы, ата-ананың келісімі, ұйғарымы.* Қарағым, қалай болса халық заңы *Айттырып* кім де болса қыз алады («Айтыс»). Найментаймен құда болып, Әйкежаңды *атастырып* қойғанымды өзің білесің (М.Әуезов). Әкем әлдеқашан *құда түсіп*, құйрық жесіп қойған (З.Шүкіров) [8. 46]. **Қыз айттыру – жігіт әкесі қыз үйінің төріне қамысын іліп, «қызыңның қарғыбауына»** деп бір жорға байлатады. Бойжеткеге үкілі тақия, сырға, сақиналар сыйланады [13. 344]. Бұл дәстүр бүгінгі күнге дейін ел арасында қолданысты бар.

«Қыз көру» (салт). «Қызды ауылдың иті жатпас» демекші, әлдебір үйде әдемі, көрікті, жақсы қыз бар дегенді құлағы шалған жас жігіттер сол ауыл маңына келгіштегіш болады. Оның басты мақсаты **«қыз көру»** салтында жатыр. Кей кездері оны **«қыз таңдау»** деп те атайды. Кез келген жігіт өмірлік жарын осы салт аясында іздеп, үйленуі заңдылық.

Жастардың бір-бірімен танысып, білісуі үшін «бастаңғы» ұйымдастырылады. Онда жас жігіттер мен бойжеткен қыздар бірін-бірі өнер арқылы танып, сынап жатады. Өзара сөз байласып, бірін-бірі ұнатып жастар отау көтеру үшін құдалыққа кісі аттандырады. **Қыз көрді (қарады)** – ауыл аралап, қалыңдық іздеді [9. 550-551].

«Қыз алып қашу». Ата – бабамыздың өмір сүру салтында көнеден келе жатқан салт-дәстүрдің бірі. Халқымыздың дәстүрінде екі жас құда түсу арқылы отау көтереді. Дейтұрғанмен, өмірдің әртүрлі себептері мен ағымдарына орай кейбір жігіттер өмірлік жарын алып қашу салты арқылы жүзеге асырылды. Кейде бұл дәстүр екі жақтың келісімімен жасалса, ал кейде арты үлкен дауға ұласып жатады. Өйткені, қыз алып қашу процесінің өзі дәрекі әрекеттің бір тармағына жатады. Бұрынғы заманда қазақ қыздары ерте айттырылған. **Алып қашты.** Қызды жасырын, ата-анасына білдірмей, ертіп әкетті, ұрлады. Жас қыздың күйеу таңдап, жігіттің қатын тастап, сүйген қызды алып қашуы көбейген еді (М.Ә) [12. 39]. **Қыз алып қашты. көне** – қызды әке-шешесінің келісімінсіз зорлықпен алып кетті [9. 550-551]. Қазақ халқының дәстүрлер тарихынан белгілі жұптар бар. Олар осы аталған дәстүрдің құрбандары. Яғни, алып қашу арқылы отау құрғанымен, арты жақсылыққа апармаған. Олар: қос ғашықтар Қалқаман мен Мамыр, Еңлік пен Кебек, Абайдың бауыры Халиолла. Үлкендерден батасын, алғысын алмай жұптасқандарымен бақытты ғұмыр кешулері екіталай нәрсе болды. Қыз - жат жұрттық [14. 543] демекші бүгінгі күнде бұл дәстүр ел ішінде кеңінен тараған. Ол еліміздің оңтүстік және батыс өңірлерінде әлі де болса қолданысқа ие. Дейтұрғанмен, алып қашу процесі қыз бен жігіт арасында және олардың әке-шешелерінің келісімімен жүзеге асады. Қазақтың көптеген шаңырағы осы аталған дәстүр негізінде бой көтереді деп айтсақ артық болмас.

«Құда түсу» (дәстүр). Қыз ұзатып, келін түсіру дәстүрлерінің ішіндегі ең кереметінің бірі осы **«құда түсу»** дәстүрі. Бұл сонау ата-бабамыздың ертеден осы күнге дейін өз құнын

жоймай келе жатқан дәстүрлердің бірі. Үйінде бойжетіп отырған қызы бар үйге кез келген уақытта құда түсіп келуі қазақ отбасы үшін таңсық дүние емес. Әр қазақ құдасын Құдайындай сыйлайды. Олар өте сыйлы кісілер. Үлкендер келісімін берген күннен бастап **«құдалық»** кәделері басталады. Олардың түрлері: құда аттанар, құда тарту, ат байлар, құйрық-бауыр т.б. Құдалықты басқарып келетін кісіні **«бас құда»** деп атайды. Екі жастың әкелері бір-біріне **«бауыздау құда»** болады. Бұл дәстүр өте үлкен дәрежеде тойланады. Той берушілер барлық байлығын осы кәде жолында шашады [11.11]. «Құда болдым дедің бе, құйрықбауыр жедің бе?» [14. 511] демекші бұл дәстүрді одан ары аша түссер болсақ, әртүрлі сөздіктерде былайша түрленеді. **Құда болуға (түсуге) келді. Құда деспек, Құдалап келді тарихи.** Қыз алысып, жекжат болды. Күләйменді әкесі малға сатқан, Құдай деп, құда болып бата айтқан. Әрі малды көбейту мал үстіне, Әрі би боламын деп қарғыс айтқан (С.Т) [12. 355]. **Құда** – Ерлі-зайыпты адамдардың ата-аналары, ересек туған-туыстары бір-біріне құда болып саналады. **Құда болды** – қыз беріп, қыз алысты. **Құда тарту этн.** – қыз ұзату тойында құдаларды суға сүйреп, ырым алатын ойын-сауық. **Құда түсті** – а) біреудің қызын баласына айттыра барды; ә) бір нәрсені қолқалап сұрады [9. 532]. **Құдандалы, жекжат, іліктес, сүйекшатыс, ілік-шатыс.** Қыз алысып, қыз беріскен, қарым-қатынас. Бұлар – алты атасынан бермен қарай құдандалы жекжат (Б.Тәжібаев). Құдағи, құдандалы жекжатпыз, асықпаңыз, жездем ойлансың, - деп Қадишаны қайта отырғызды («Жұлдыз»). Бір *іліктесіме* жетектетіп жібердім бүгін (М.Әуезов). Қарияның менің әкеме еріден қосылатын *сүйекшатыс* жақындығы да бар екен («Мәдениет және тұрмыс»). Біздің үйдегі жеңгең жағынан *ілік-шатысымыз* бар (Ү.Бағаев) [8. 380]. Құда түсу кезінде жігіттің ағайын тумалары құдалық салты бойынша қалыңдықтың ауылына барады. Сойылған малдың қанына қолдарын батырып, «бауыздау құдалары» атанады, құдалықты бұзбауға сөз байласады. Осы кездесуде құйрық-бауыр тартылып, бауыр жеу және ұн жағу т.б салт-жоралғылары жасалады [13. 335].

«Қалың мал» (дәстүр, кәде). Бұл көне дәстүрлердің бірі. Кез келген жігіт үйленер алдында болашақ жарына «қалың мал» құнын төлеген. Бұл ата-баба заңдылығы. Қалың малдың көлемі мен мөлшері отбасының әлеуметтік жағдайына қарай әртүрлі болып келеді. Кедейлер үшін ол бес-алты мал көлемінде келісілсе, дәулетті, бай кісілер арасындағы қалың мал құны жүздеген, мыңдаған жылқымен есептелінген. Атағы жер жарған бай кісілер «қалың мал» үстіне қосымша «бес жақсы» (бес түйе, бір жетім қыз (күн), «аяқ жақсы» (үш түйеге қоса «еркек жетім (құл)» деп аталатын кәдені жасаған. Сонымен қатар, қалың малдың «қырық жеті», «отыз жетінің бүтіні», «отыз жеті», «отыз жетінің жартысы», «жақсылы отыз жеті», «жиырма жеті», «он жеті», «домалақ қалың мал», «домалақ бата» сияқты түрлері болған. Бұл дәстүр аясында басқада көптеген кішігірім *той малы, сүт ақысы, күйеу апаратын ілу, өлтіріге апаратын мал* т.б көптеген бағалы кәде, жоралар да бар. Ұзатылатын қалыңдықтың артынан берілетін «жасауы» да осы қалың мал мөлшерімен есептеледі. Ел арасында оның нақты құны белгіленбеген, ол әркімнің шамасына қарай жасалады [11. 14]. «Қалың мал» көне Қыздың ағайын-туысқанына құдалық үшін күйеу тарапынан төленетін мал (зат). Өзім аламын деп, қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, *қалың малын* да түгелдемей, ұран да келе алмай, өз әйелінен аса да алмай, шырмалып жүр екен (М.Ә) [12. 311-312]. **Қалың** - *Айттырылған қалыңдық үшін төленетін мал-мүлік* [9. 466]. «Қалыңсыз күйеу болса да, жасаусыз қыз болмайды» [14. 412] дегендей қалың мал алу, беру дәстүрі еліміздің барлық өңірінде кең тараған, ұмыт болмаған, кішіден үлкенге дейін оның астарын түсіне алатын бірден-бір құнды кәде. Оның мәртебесі өте жоғары. Қалың мал құны әр өңірдің өзіндік ерекшелеріне қарай әртүрлі болып өзгеріп отырады. Көбіне той жасаушының әлеуметтік жағдайымен байланысты.

«Қыз қашар» (дәстүр). Бұл өте көне дәстүрлердің бірі. Күйеу жігіттің келуін «ұрын келу» деп атаса, қыздың атастырылған жігітін көруді «қыз қашар» деп атайды. Бұл дәстүр жас жігіттер мен бойжеткен қыздарға арналған

жиын тойда яғни «ұрын тойында» жасалады. Ұрын тойда жастар көңіл көтеріп, ән айтып, бір-бірінің көңілдерін көтеріп, думандатады. Жеңгелер жағы күйеу баладан «қол ұстатар», «шаш сипатар», «қыз құшақтар», «арқа жатар», «көрпе қимылдатар» сияқты кәделер үшін сыйлықтар алып, мәре-сәре болады. Олар екі жастың бір-бірімен тілдесіп, қалыңдық жігітке болашақ жары ретінде орамалын ұсынатын кезде осы дәстүрде іске асады. Осы «ұрын той» думаны кезінде жастар сөз байласады. Ал, егерде әлде бір себептермен жігіт келіссөзді бұзатын болса, оның арты үлкен дауға айналады. Келісімді қалыңдық бұзар болса, қалың мал түгелімен қайтарылып, қосымша айыппұл салынады [11. 20]. «Қыз қашар» көне. Қызды қашыруға себеп болған кісілерге күйеудің беретін сыйлығы. Осы кеш сол ауылда бір үй әзірленеді. Оның қожасына күйеу ат мінгізуге, не шапан жабуға тиіс, бұл кәде «қыз қашар» деп аталады (Б.А) [12. 369].

«Сәукеле кигізу» (салт). Кез келген қазақ қызы үшін сәукеле киіп ұзатылу арман тектес. Бұл салт-дәстүрдің орны өте ерекше және мағынасы тереңде жатыр. Сәукеле қыздардың бас киімдерінің бір түрі. Бас киімді қадір тұтқан ата-бабамыз үшін кез келген бас киім қасиетті. Оны адамның жоғары әлемімен байланыстырып, жоғары жақта ұстаған. Сәукеле қыз баланың жастық шақты артқа тастап, отбасылық өмірге келуінің куәгері болатын киімнің бір түрі. Сәукелені дайындап, келіншекке кигізудің өзі бір ғанибет десе болады. Бұл дәстүр көпшілік алдында, той думан үстінде, шашу шашылып, бата жасалып, ән-күй айтылып жасалады. Той-думан қаншалықты жоғары дәрежеде ұйымдастырылса, сәукеленің де құны соншалықты қымбатқа түспек. Оны киген кез келген қалыңдықтың сұлулығы арта түсері хақ. Сәукеле киген қалыңдыққа келген қонақтар көрімдік береді. Сәукелені алдын-ала арнайы беделді тігіншілер тігеді. Ол тек бас киім ғана емес, сонымен қатар, қазақ халқының мәдениеті, тұнып тұрған өнер туындысы. Ол өте бағалы мақпал, барқыт сияқты маталардан тігіліп, інжу-маржан, гауһар, лағыл, жақұт, алтын, күміс сияқты асыл тастармен безендіріледі.

Атастырылмаған, ата-анасының оң босағасында отырған қыз балаға сәукеле кигізбейді. Бүгінгі күнде аталған салт ел ішінде қыз ұзату тойларында өте кеңінен қолданылады. Қызға сәукеле кигізу процесіне ата-ана үлкен мән беріп қарайды. Кей жағдайларда, оның сәтті өтуіне өнер жұлдыздары да қатысады. Арине, бұл бүгінгінің тіршілігі [11. 21]. Осы тұста, ғалым Ж.Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негізі» атты еңбегінде «Сәукеле» – ұлттық бас киімдер ішінде ең бағалы, ерекше салтанатқа арнайы тігетін, қалыңдық елінің байлығын танытатын, материалдық сипаттағы ғана ұйым емес, сонымен бірге, елдің әлеуметтік тұрмысынан хабардар ететін, халқымыздың мәдени өмірінен елес беретін және жұртымыздың әсемдік әлеміндегі эстетикалық талғамын көрсететін, әйел адамның әлеуметтік өміріндегі орны мен жас ерекшелігін танытатын сәндігімен, байлығымен ерекшеленетін бас киім деп суреттейді [15. 202]. Ал, Е.Жанпейісовтың «Этнокультурная лексика казахского языка» атты еңбегінде «сәукеле» сөзін былайша талдап өткен. Сәукеле сөзінің әр түрлі тілдерге қатысы бар, «сау (sau)», жалпы түркі тіліне жатса, «күла (күлә-кела-келе)» сөзі парсы тілінен келген. «Сәу» сөзінің өзі «бүтін, тұтас, бөле-жармай» деген мағынаны білдірсе, ал бас киімнің атауы ретінде «келе» компоненті оның негізгі пошыманың конусы мен ұзындығына байланысты айтылған» [16.9]. Академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» еңбегінде «Сәукеле» мағынасын былайша аша түседі: «қыздардың ұзатыларда, келін болып түсерде киіп, тұңғыш баласын туғанға дейін киетін көп әшекейлі, қымбат бағалы, сәнді бас киім. Жұқа ақ киізден сырылып тігіліп, сырты қызыл шұғамен тысталады. Қымбат бағалы аң терісімен әдіптеліп, алтын, күміс, моншақ әшекейлер тағылады. Жоғары жағы жіңішкеріп, төбесіне үкі қадалады. Тірсекке түсетін асыл тасты, оқалы бау тігіліп, бетті көлегейлейтін желекті болады» [13. 265]. Осы берілген анықтамалардың барлығында «сәукеленің» өте құнды бас киім екендігінің дәлелін көреміз.

«Сүт ақы» (кәде). «Анасын көріп қызыл ал» деген мақал негізінде кез келген қыз бала-

ны инабатты, ибалы, болашақ ана, күйеуіне қамқор және үй шаруасына ыңғайлы етіп анасы тәрбиелейді. Анасынан алған тәлім-тәрбиесін келін болған елінде жалғастырады. Осындай үлкен мектептен өткен келін барған жеріне тастай батып, судай сіңері анық. Міне бұл кәде ұзатылатын қыздың анасына жасалатын құрмет, сый. Аналар үшін бұл кәдені иелену аса үлкен құрметпен тең [11. 26]. «Сүт ақы» күйеу баланың енесіне (қыздың шешесіне) тарататын сыйы [12. 478]. «Сүтақы» – күйеу баланың қыз шешесіне беретін сыйы [9. 753]. Бұл кәде бүгінгі күнге дейін қолданыста бар.

«Қыз танысу» (дәстүр). Атастырылған қыз ұзату тойына дейін жеңгесімен берге ағайын, туған-туысқанына қонаққа барып, қоштасады. Бұл дәстүрді «қыз танысу» деп атайды. Қыздың туыстары оны төрге шығарып, күтіп, сый-сыйапаттарын беріп шығарып салады. Бұл дәстүр ел арасында кең тараған, өз құнын жоя қоймағандардың бірі деуге болады [11. 27]. «Қыз танысу» Қыздың ұзатыларда туған-туысқандарын қыдырып, төркіндеуі. Қыздың туған-туысқандарымен қоштасуын қазақта «қыз танысу» деп айтады (ҚССРТ) [12. 370]. **Қызтанысу этн.** – ұзатылатын қыздың ел-жұртымен қоштасу салты. **Көрпеқимылдатар этн.** Ескі дәстүр бойынша күйеу жігіттің қалыңдығымен алғаш кездесуіне қайып жұрт жеңгелеріне беретін ырым-жоралғысы. **Шаш сипатар этн.** – алғаш рет есік көре келген күйеуге қатысты рәсім [9. 417, 551, 908]. **Қыз танысу (дәстүр).** Ұзатылған қыз өз босағасынан аттанбас бұрын, жеңгесін ерітіп туған-туысқандарын аралап, көрінеді. Мұны дәстүр бойынша «қыз танысу» деп атайды [13. 335].

«Сыңсу» (салт). Сыңсу айту тұрмыс-салт жырларының ішіндегі ең танымал салттың бірі. Ұзатылып бара жатқан қыз ағайын, туған-туыстары, бауырлары мен ата-анасымен әндетіп қоштасады. Бұл әнде қимастық сезімін, бауырларына деген махаббатын білдіреді. Көне заманда қыз ұзатылғаннан кейін бірнеше жылдар бойы төркініне келе алмайтын болған. Сондықтан өз мұңын сыңсу айтумен жеткізген. Бұл салттың мәдени, адамгершілік және әдептілік тұстары өте көп [11. 27]. **Сыңсу көне** Ұзатылған қыздың ел-жұртымен

қоштасардағы айтатын жыры; тұрмыс-салт дәстүрлерінің бірі [9. 763]. **Сыңсу** – қазақтың салт-дәстүріндегі ертеден келе жатқан өзіндік әдеттерінің бірі. Бұл – бойжеткен қыздың ұзатылып, «жат жұртқа» келін боп бара жатып, өзінің ата-ана, бауыр-туған, ел-жұртымен жылап әнге салып дауыстап тұрып, сөздерін айтып қоштасуы. Ертеректе міндетті түрде болатын «сыңсу» әдетінің адамгершілік, тәрбиелік мәні де зор болған [13. 341]. Аталған салт ел арасында кеңінен тарап, қайта жаңғыру үстінде. Сыңсуды ұзатылып бара жатқан қыз өзі не болмаса елге танымал әншілермен орындау әдетке айналып келеді. Ол да болса ескінің жаңаруымен тепе-тең.

«**Қыз ұзату**» (салт, той). Кез келген ата-ана өмірге әкелген перзенттерінің үйленіп, ұзатылып отау тіккенін көру парыз деп біледі. Қыз ұзату үлкен кәде-қаумет жасалатын, басқа елмен құдандалы болатын, өрісінің кеңейгендігін білетін думанды-той. Қыздың ата-анасы үшін жүректерін жылатып, қақ жаратын кезең. Бұл тойда құдалар (тақ санмен), күйеу жігіт, оның досы күйеу жолдас келеді. Құдалықтың көптеген кәде-жоралары жасалады. Жақын ағайындар жаңа құдаларды бірінен соң бірі қонаққа шақырады. Дәстүр бойынша бұл думан таң атқанша жалғасып, күн шыға қызды ұзатады. Осы тойда қыз «сыңсу» айтады [11. 28]. **Қыз ұзату**. Қызды күйеуге берді, қызды барар жеріне шығарып салды. Осы қалада қыз ұзатылса, келін түссе... Абайдың сөзі, әндері көп жерде-ақ айтыла, атала жүретін (М.Ә). Еріксіз малға сатып, ел асып бара жатқан қыз ұзатылар алдында ай бойы ағайын-тумамен қоштасып, сыңсыды (А.Ж) [12. 370]. **Қыз ұзату** – қызды күйеуге берді, құтты орнына қондырды. [9. 551]. **Ұзат 1.өзг.етіс** Ұза-т. 2. Қалыптасқан дәстүр бойынша түрлі ырым-сырым жасап, қызды күйеуге беру. **Ұзатар көбейсін** – қыз ұзату тойының үстіне келген адамның айтатын тілегі [9. 855]. **Қыз ұзату** (салт, той) – үлкен той, думан әрі қызық. Қыз ұзатыларда **ат байлар, құдай жолы, шаңырақ көтерер, уық шаншыр, туырлық жабар, түндік жабар, үзік жабар, бау-шу байлар, отау байғазысы** кәделері жасалады. Қыз бен жігіт ақ отауда кездеседі. Некесі қиылады. Түрлі ойын-сауық өт-

кізіледі [13. 336]. «Қыз қонақ, теңін тап та, тегін бер» [14. 543] демекші қыз ұзату салты осы мақалада қамтылған барлық салт-дәстүрлер мен кәделердің бастамасы. Әрбір қыз өсіріп отырған ата-ананың қызын ұзатып, өрісін кеңейтуі парызы, ел алдындағы борышы.

«**Жар-жар**» (гұрып). Отау құру тойында жастарға арнап айтылатын той әні. Бұл ән ел арасында өте танымал, кез келген қазақ жатқа біледі десек артық емес. Ұзатылған қызды барар жері құшақ жайып қарсы алатындығы, барлығының келінді жақсы көретіндігі әуенмен айтылады. Осы өлеңнің аты «Жар-жар» деп аталады. Бұл өлеңді бүкіл халық жатқа біледі. **Аушадияр** (дәстүр). Бұл дәстүрлі өлең, жыр той үстінде айтылады. Ол ерекше ұлттық тәрбиелік маңызы бар көркем шығарма болып табылады. Бұл дәстүрді тауып, өмірге қайта әкелген жазушы Уахап Қыдырханов. Аушадияр жыр үлгісін шетел қазақтары сақтап, осы күнге жеткізіп отыр. Дейтұрғанмен, бұл дәстүр елімізде әліде болса халық арасында қолданыста жоқтың қасы. [11. 30-31]. **Аушадияр көне**. Ұзатылғалы отырған қызға үгіт, насихат түрінде айтылатын жыр [9. 71]. **Жар-жар** - үйлену тойында айтылатын тұрмыс-салт жыры. - Бике, дәл жар-жар бастардай, қайда киініп жатырсың? - Ғабдулла Бикенді көптен көрмеген еді (З.Шашкин. Таңд.шығ., 214) [17.302]. «**Жар-жар**» –үйлену салтына байланысты айтылатын тұрмыс-салт жырларының бірі. Ұзатылатын қыз тойында қыз-жігіттер тобы келетін қыздың көңілін аулау, бара жатқан жағында да осындай жақсы жайлар болатынын өлеңмен айтысады. Сонымен бірге, олар қыздың бақытты, елге сыйлы болуына тілектестік білдіреді. Мұның бәрі өлеңмен айтылатындықтан «Жар-жар» қызықты болып есептеледі. Ауыз әдебиетінде «Жар-жар» айттысы оның жалғасы «Ау-жар» айтыстары бар» [13. 343] деп талдайды.

«**Қоштасу**» (салт). Ата-анасының шаңырағынан ұзатылатын бойжеткен ағайын-туыс, көрші-қолаң, дос-жарандармен қоштасу жырын айтады. Бұл жырда қыз өз ойын шебер шешендікпен жеткізеді. Бұл қазақ халқының сөзге шеберлігін, сөздің мағынасын сонау тереңнен ұғатындығын көрсетеді. Бұл салттың тәрбиелік маңызы өте зор [11. 34].

«Жасау» (салт). Ата-ана тарапынан ұзатылатын қыздың артынан берілетін дүние-мүлкіті «жасау» дейміз. Кез келген ата-ана қыздың жасауына аса мән берген. Ел аузында «жасауды алты жастан жинасаң асады, жеті жастан жинасаң жетеді» деген түсінік бар. Жасау құрамында үйге керекті барлық жиһаздар, көрпе-төсек, жастық, ыдыс-аяқ, киім-кешек, кілем, текемет, сандық және жақсы, қымбат бұйымдар болады [11. 35]. **Жасау 1. этн.** Ұзатылатын қызға берілетін мүлік, дүниелік. **2. Үй ішіндегі жиһаз, дүние.** **Жасауына қарай қалыңы** – берілетін дүние-мүлкіне лайық қалыңы [9. 277]. **Жасау-жабдық** – ұзатылған қызға ата-анасы, туыстары тарапынан сыйға тартылатын үй-тұрмысына қажетті жиһаздар, қымбат заттар, киім-кешек, құрал-жабдықтар жиынтығы. Үй ішіне бөтен жасау-жабдық кіргізбей, тек кілем ғана жайғызды (М.Әуезов, Абай жолы, 1, 136) [13. 154]. **Жасаудың түрлері.** **Ақ отау** – екі үзік, екі туырлық, бір түндік. Ескеру: ақ отаудың шаңырағын, керегесін және жарты жабық киізін күйеу әкеледі. **Көрпе-төсек** – ағаш төсек, құс төсек, көрпежастық, төсеніш көрпе, құрақ көрпе, жүкаяқ, сандық. Төсеніш – бірнеше текемет, сырмақ, откиіз, 4-5 алаша, 2-3 кілем. **Киім-кешек** – әрқайсысы тоғыздан тон, ішік, көйлек-көншек, шапан, қамзол, бешпент. **Ыдыс-аяқ** – қазан-ошақ, құман, саба, торсық, шара, шөміш, ожау, қасық, тостаған, күбі, келі, кебеже, саптаяқ, тегене. **Қару-жарақ** – ер-тұрман, сабақ, берік сауыт қалқан, берен қылыш. Көлік және сауын малы – әр түлік бойынша бір-бір мал. **Сойыс малы** – сойыс малы бір, бір жарым жылға мөлшерлеп беріледі. **Құрал-жабдықтар** – балта, шот, балға, ара, егеу, ине, біз, үскі, талыс және т.б [13. 337-338].

«**Қыз көші**» (салт). Құдалық тойы біткеннен кейін қызды ағайын-туыстары, аға-жеңгелері ұзатуға кіріседі. Қазақтың ырымы бойынша ұзатылатын қызға артына қарауға тыйым салады. Ең алдымен құдалар жүреді, одан кейін «шаңырақ түйе» яғни (қыз көші) жүреді. Күйеу баламен ұзату тойына еріп барған жігіт достары көштің соңында жүріп отырады. «Қыз көші» қыздың ауылынан шыққаннан кейін «келіншек көші» атауына

айналады. Келіншек көшінің елге жақындағанын аңғарған ауыл-аймақ адамдары оның алдынан шығып «түйемұрындық» кәдесін сұрасып, көшке баталарын беріп жатады [11. 38].

«**Түйемұрындық**» (ғұрып). Бұл көне ғұрыптардың бірі. Келіншек көші өткен ауыл тұрғындары, жастары мен әйелдері көшке баталарын беріп, түйемұрындық кәдесін сұрайды [11. 39]. **Түйемұрындық бер!** салт. Ұзатылып келе жатқан қыздан бұйым сұрағанда айтылады. Баяғыда ұзатылып келе жатқан қыздың алдынан шығып қалған бір түйелі кісі, түйесінен түсе қап, мұрындықты бұйдасын көріп, «жол тосар түйемұрындығымды бер» – депті-міс, содан осы ырым-салт қалыпты (АТ) [12. 525]. Түйемұрындық (ғұрып) – ұзатылып келе жатқан қыз жолында отырған ауылдың адамдары керуен атының ноктасынан, не түйесінің бұйдасынан ұстап тұрып сұрайтын кәдесі. Қыз анасы оларға кәдесін жасайды, кәде алған риза болып, бақыт тілеп батасын беріп, жол болсын айтады [13. 338].

«**Шаңырақ түйе**» (дәстүр). Ұзатылып келе жатқан қыздың және оның жанындағы әйелдердің (шешесі, жеңгесі, сіңілісі т.б) мініп келе жатқан көлігі «шаңырақ түйе» деп аталады. Бұған жолшыбай кездескен немесе бөтен адам мінбейді. Ертедегі салт бойынша көште үлкен шаңырақ жеке түйеге артылып, алдымен жүреді екен. Оған адам мінбейді, атпен жетелейді, «шаңырақ түйе» деген сөз осыдан шыққан [11. 39]. Қыз көші, түйемұрындық және шаңырақ түйе салт-дәстүрлері мен ғұрыптары қазіргі күні ұмыт болып, мүлдем қолданыста жоқ шаралар деуге әбден болады. Оның бастапқы себептері мал соңында көшпенді болған қазақтардың отырықшы елге айналуымен байланысты деп ойлаймын.

Нәтижелер

Қазақ халқының қыз баласына қатысты ерекше салт-дәстүрлердің құндылығы өз тұғырынан түспеуі тиіс. «Сөздің астары – ойдың асқары» демекші қазақтың бүкіл даласы осы күнге дейінгі айтылып келе жатқан нақыл сөздері мен өсиеттерінде басы артық сөз бол-

мағандығын ескерсек, қыз балаға қатысты дәстүрде айтылған әрбір сөздерінің босқа қолданылмағаны анық. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ халқының басқа ұлттан айырмашылығы аталған дәстүрлерін сақтап, қыз мерейін жоғары ұстап, оның қадірлі болуы басты міндетіміз болмақ. Әрбір дәстүр арқылы ата-бабамыз тәрбие беру, қонақ күту, үлкен мен кішіні сыйлау, сыйлық беру-алу, отбасы құндылығы, ата-ана мен ағайын туыс қадірін білу, бала тәрбиесі сияқты салттарды сақтай білген. Оларды ұрпақтан ұрпаққа, біздерге жеткізіп, аманат етті. Қызды ұзатар кезінде қолданылатын дәстүрлердің әрқайсысының астарында терең мән жатыр. Келешек ұрпақтың бойынан қазақ рухын көтеру мақсатында аталған дәстүрлерді жаңғыртып, негізгі идеясын сақтап, жиі қолданысқа енгізе білуіміз қажет. Дейтұрғанмен, бүгінгі күні «**қыз ұзатып**», «**сырға салу**» дәстүрлері аясында көптеген салт-дәстүрлер қайта жаңа үлгіде қолданып жатқандығы белгілі. Көптеген жастарымыз бен үлкен аға-апаларымыз той кезінде ұлттық киімдер мен зергерлік әшекейлерді көбірек қолдана бастады. Бүгінгі күннің тойларында неғұрлым қазақтың көне салт-дәстүрлер көп қолданысқа енсе, сол тойдың дәрежесі жоғары болып, мәртебесі өсіп, жаңаша бір үрдіс қалыптасып келеді. Ол да болса ескінің жаңарып, жастарымыздың ұлттық құндылыққа деген қызығушылық сезімінің артуы деуге болады. Қазақтың қыздарға арналған салт-дәстүрлерін қайта жаңғырту мақсатында олардың тілдегі бейнесін төмендегідей етіп түйіндеп, қорытындылауға болды.

Қорытынды

Мақалада қазақ халқының қарабайыр санасында «Тіл –Мәдениет –Қоғам» контексінде салт-дәстүр өзінше ерекшеленіп, мәдени-ұлттық құндылықтар деңгейін көтеретін адамның рухани іс-әрекетінің, танымының, болмысының нәтижесін береді. Салт-дәстүр құрамында халықтың рухы мен ділін танытатын, эпостың өз өміріне ғана тән мәдени тұрақтылықты сақтайтын тұтастық бар. Әр халықтың дүние бейнесінде өзге ешбір ұлтта кездесе бермейтін, тек сол халықтың төлтума этникалық мәдениетіне, дәстүріне, тіліне тән жүйелі білім қалыптасады. Сол білім арқылы ұлттың салты мен дәстүрі, тілі, мәдениеті қоғамдық дамудың белгілі бір кезеңдерінде қайтадан жаңарып отырады. Оларды халық санасына жеткізу жолдары: болашақ ұрпақты тәрбиелеу кезінде қазақ халқының ескі салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптардың маңызы мен мәнін ашып, жеткізу; келешек ұрпақтың қыз балаға деген көзқарасы мен құрметі, оларға деген қадірін артыру; қазақтың ғасырлар бойы жинақталып, ұмыт болмай келе жатқан салт-дәстүрлерін сақтап, оны ары қарай дамытып, қолданысқа енгізу; көне салт-дәстүрлер арқылы өткен тарихтың қайта жаңғырту, оның қыр-сырларын ашу; ұлт үшін тіл мен дәстүрдің ажырамас біртұтас екендігін насихаттау; кез келген салт-дәстүрдің мәні ана тілдің мәртебесінде екендігін ұғыну; тіл, мәдениет және қоғам бірін-бірі үнемі толықтыра отырып қана ұмытылмас нәтижеге қол жеткізе алатынымызды насихаттау.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сағидолда Г.С. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2011. – 304 бет - кітап
2. Ата-баба дәстүрі жас ұрпаққа аманат. Әдістемелік құрал. – Редакциялық алқа мүшелері: Ш.Қ.Қажығалиева, С.Ғаббасов, Ж.Қ.Боқанова, Ж.К.Кәрімова. Р.А.Абраева. Астана: «Шикила және К» ЖШС, 2013. – 40 б. – қазақ тілінде - әдістемелік құрал
3. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 320 бет - кітап
4. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. 466 б – кітап

5. Қайдар Әбдуәли Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. – 784 б. – кітап
6. Тарланов З.К. Язык. Этнос. Время. Очерки по русскому и общему языкознанию. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского гос. ун-та, 1993. – кітап
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб.пособие для студ.высш. учеб. заведений. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 208 с – кітап
8. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі/ Құраст.С.Бизақов, Ә.Болғанбаев, Ш.Дәулетқұлов – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 720 бет. – сөздік
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы:Дайк-Пресс, 2008. – 968 б. – сөздік
10. Бөлеев Қалдыбек. «Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау». Алматы «Нұрлы әлем». 2004 жыл – оқулық
11. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2010. – 312 бет, суретті. – кітап
12. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977 ж. 712 б. – сөздік
13. Қайдар Әбдуәли. Қазақтар ата тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік/ Ә.Қайдар. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. Т.2: Қоғам. – 2013. – 728 бет. – кітап
14. Мерей Шәріпханұлы/ Қазақтың мақалмәтелдері./ Үш томдық. – Астана: «Мастер По» ЖШС, 2011. – 574 б. – кітап
15. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелелі. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет. – кітап
16. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с. – кітап
17. Қайдар Әбдуәли. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. – 456 бет. – кітап

Г. Абдимаулен

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

Отражение традиций и обычаев казахской девушки в контексте «Язык-Культура-Общество»

Аннотация. В статье освещены особенности обычаев и традиций казахского народа, посвященных девушке. Характер национальной идеи девушки, зафиксированной во фразеологических фрагментах картины мира казахского народа, проиллюстрирован в контексте «Язык-Культура-Общество». Цель статьи - умело познакомить будущие поколения с отношением казахского народа к традициям, их ценностям с помощью фразеологических выражений. В любой казахской семье девочка растет свободной и беззаботной. Природа девушек очень нежна, очаровательна и красива. Девочки вырастают с такими хорошими качествами благодаря традициям и обычаям. Родители с раннего возраста учили своих дочерей быть умными, находчивыми, спокойными и терпеливыми. Они объяснили, что эти качества помогают им достичь больших успехов в будущей жизни. Казахи воспринимали своих дочерей как послов, связывающих две страны. Замужняя девушка отражает свою страну через свой характер и воспитание, поэтому казахи уделяли большое внимание воспитанию своих дочерей. Долг и главная цель каждого родителя - выдать свою дочь замуж с честью за любимого человека, когда она достигнет соответствующего возраста. При достижении этих целей учитывается, что все принимаемые действия не выходят за рамки обычаев и традиций. Исследование направлено на более глубокое раскрытие повседневных и забытых традиций казахского народа в отношении девушек. Фразеологические обороты характеризуют душевную красоту и достоинство девушки.

Ключевые слова: традиция, обычай, фразеологический фрагмент, язык, культура, концепт, этнос, лингвокультурология.

G. Abdimaulen

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Reflection of the traditions and customs of the Kazakh girl in the context of «Language-Culture-Society»

Annotation. The article highlights the features of the customs and traditions of the Kazakh people, dedicated to the girl. The character of the national idea of the girl, recorded in the phraseological fragments of the worldview of the Kazakh people, is illustrated in the context of «Language-Culture-Society». The purpose of the article is to skillfully acquaint future generations with the attitude of the Kazakh people to traditions and their values using phraseological expressions. A girl grows up free and carefree in any Kazakh family. The nature of girls is very gentle, charming, and beautiful. Girls grow up with such good qualities thanks to traditions and customs. Parents taught their daughters from an early age to be smart, resourceful, calm and patient. They explained that these qualities help them achieve great success in their future life. Kazakhs perceived their daughters as ambassadors connecting the two countries. A married girl reflects her country through her character and upbringing, so the Kazakhs paid great attention to the upbringing of their daughters. The duty and main goal of every parent are to marry their daughter with honor to a loved one when she reaches the appropriate age. It is taken into account that all actions taken do not go beyond the framework of customs and traditions in achieving these goals. The research is aimed at a deeper disclosure of everyday and forgotten traditions of the Kazakh people in relation to girls. Phraseological turns of phrase characterize the spiritual beauty and dignity of a girl.

Keywords: tradition, customs, phraseological fragment, language, culture, concept, ethnos, linguo-cultural studies.

References

1. Saridolda G.S. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тилдік фрагменттері [Linguistic fragments of the turk-mongol world image]. – Astana: «Saryarka» baspasy. 2011. – 304 бет - kitap
2. Ata-baba дәстүрі zhas ұрпаққа аманат [Ancestral traditions are passed on to the younger generation]. Әдістемелік құрал. – Редакциялық алқа мүшелері: Ш.Қ.Қазығалиева, С.Фаббасов, З.Қ.Боқанова, З.Қ.Қаримова. R.A.Abraeva. Astana: «SHikula zhәne K» ZHSHS, 2013. – 40 б. – қазақ тилинде - әдістемелік құрал
3. Ter-Minasova S.G. Til zhәne мәдениетаралық kommunikaciya [Language and intercultural communication]. – Almaty: Ұлттық аударма byurosy, 2018 zhyl – 320 бет - kitap
4. Tolstoj N.I. YAzyk i narodnaya kul'tura [Language and folk culture]. Ocherki po slavyanskoj mifologii i etnolingvistike. – M.: Indrik, 1995. 466 b – kitap
5. Қайдар Әбдуәлі Қазақтар ана тили әлемінде [Kazakhs in the world of the native tongue] (etnolingvistikalық sözdik) Adam. – Almaty: Dajk-Press, 2009. T. 1. – 784 б. – kitap
6. Tarlanov Z.K. YAzyk. Etnos. Vremya [Language. Ethnic group. Time]. Ocherki po russkomu i obshchemu yazykoznaniiyu. – Petrozavodsk: Izd-vo Petrozavodskogo gos. un-ta, 1993. – kitap
7. Maslova V.A. Lingvokul'turologiya: ucheb.posobie dlya stud.vyssh. ucheb. Zavedenij [Linguoculturology: a textbook for students of higher educational institutions]. – 4-e izd., ster. – M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2010. – 208 s – kitap
8. Қазақ тилинің sinonimder sözdigi [Dictionary of synonyms of the Kazakh language]/ Құраст.С.Бизақов, Ә.Болранбаев, Ш.Дәулетқылов – Almaty: «Arys» baspasy, 2005. – 720 бет. – sözdik
9. Қазақ тилинің түсіндірме sözdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]/ ZHalpy redakciyasyn basқарған Т.ЗҺанұзақов. – Almaty:Dajk- Press, 2008. – 968 б. – sözdik
10. Бөлеев Қалдыбек. «Болashaқ мұғалімдерди оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсibi дайындау» [Professional preparation of future teachers for National Education of students]. Almaty «Nұrly әlem ». 2004 zhyl – оқулық
11. Kenzheahmetұly S. Қазақ halkynың salt-dәstұrleri [Traditions and customs of the Kazakh people]. – Almaty: «Almatykitap baspasy» ZHSHS, 2010. – 312 бет, suretti. – kitap
12. Кеңесбаев I. Қазақ тилинің frazeologiyалық sözdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language].

Almaty, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977 ж. 712 б. – сөздік

13. Қайдар Әбдуәлі. Қазақтар ата тили әлемінде: etnolingvistikalық сөздік [Kazakhs in the world of the native tongue]/ Ә.Қайдар. – Almaty: «Sardar» баспа үји, 2013. Т.2: Қоғам. – 2013. – 728 бет. – кітап

14. Merej SHәriphanұly/ Қазақтұң мақалмәтелдері [Kazakh Proverbs]/ Ysh tomдық. – Astana: «Master Po» ZHSHS, 2011. – 574 б. – кітап

15. Mankeeva ZH. Қазақ тил билиминің мәсеелели [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: «Abzal-Aj» баспасы, 2014. – 640 бет. – кітап

16. ZHanpeisov E.N. Etnokul'turnaya leksika kazahskogo yazyka [Ethno-cultural vocabulary of the Kazakh language] (na materialah proizvedenij M.Auezova). – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 288 s. – кітап

17. Қайдар Әбдуәлі. Қазақ тилиндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік [Double words in the Kazakh language: research and dictionary]. – Almaty: «Sardar» баспа үји, 2013. – 456 бет. – кітап

Автор туралы мәліметтер

Әбдімәулен Гүлмира Абдимауленқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Abdimaulen Gulmira Abdimaulykyzy – Ph.D student at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Базар жыраудың әдеби мұрасы

Аңдатпа. Қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар Базар Оңдасұлы шығармалары да ұлттық әдебиеттің көркемдік мұрасы болып табылады. Бұл мақалада Базар мұраларының ұлттық сипаты мен көркемдік ойлау деңгейі айқындалады, Базар толғауларындағы дәстүр мен жаңашылдық сабақтастығы бағаланады. Базардың өзіндік ойлау, сөйлеу өзгешеліктері, дүниетаным болмысы танылады. Базар жырау толғауларын жіктеудің негізінде оның ішкі бірнеше түрлері айқындалады.

Қалыптасқан әдеби дәстүрмен Базар жыраудың байланысы дәйектеліп, қазақ әдебиетіндегі орны талданады.

Тарихымыздағы таңдаулы тұлғалардың жас ұрпақ жадынан ұмытылып кетпеуіне күш салу ғылым мен мәдениеттің міндеті ғана емес, аға ұрпақтың адамгершілік парызы. Тарихи тағдырлас, түркі тілді халықтар әдебиетінің өзара байланысы, сан ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр жалғастығы сөз болады. Ұлттық әдебиетімізге Шығыстың да Батыстың да, жалпы, әлем елдерінің әдебиетінің ықпалы, тигізген әсері мол болған. Мақалада Базар жыраудың дастан жазудағы ерекшелігіне назар аударылып, теориялық талдау жасалады. Қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар Базар Оңдасұлы шығармалары да ұлттық әдебиеттің көркемдік мұрасы болып табылады. Шығыстық өркениет пен әдебиет дәстүрін меңгере отырып жазылған шығармаларының гуманистік идеялары, адамгершілік сапалары насихатталған туындыларының тәрбиелік мәні, эстетикалық маңызы сараланған.

Түйін сөздер: Сыр сүлейлері, жырау, ақын, әдебиет, толғау, жыр, дастан

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-150-160>

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі. Сыр сүлейі Базар жырау Оңдасұлының жыр үлгісіндегі көркемдік тәсіл мен мазмұндық бірлігі даралық сипаты, танымдық өзектілігін айқындау мақаланың зәрулігін көрсетеді.

Базар-жыраулық пен ақындықты қатар ұстаған үлкен дарын иесі. Ойымыз дәлелді болу үшін М.Жармұхамедовтың мына пікірін келтірсек: «Базар, біріншіден, көл-көсір көне

мұралардың басым көпшілігін бір естігеннен жаттап алып, соны қажетті деген тұстарда кесек-кесегімен алып ұтымды қолданса, екіншіден, солардың мәнді дегенін ғана кәдеге жаратып, өзгесін өз жанынан қосып, әрлеп дамыта жырлайды. Бұл тек Базарға ғана емес, сол тұстағы импровизация дәстүрін ұстаған ақындардың бәріне тән ерекшелік болатын», - дейді [1; б. 225].

Қалай дегенменде ұлттық сөз өнері тарихында Базар жыраудың ұлттық және жал-

¹Зерттеу жұмысы ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР09561460 «Базар жырау шығармаларының жанрлық сипаты мен көркемдік ерекшеліктері» атты жоба аясында жүргізілді

пыазаматтық рухани құндылықтар қазынасын болашақ ұрпақтар қажетіне жарату үшін жаңаша зерттеудің зерделудің өзектілігі анық.

Әрі ақын, әрі жырау және жыршы, шайыр Базардың өмір сүрген кезі ауыз әдебиеті бірте-бірте жазба әдебиетіне яғни, жыраулық поэзияның ақындық поэзияға ұласқан кезі. Бірін-бірі жалғастырып ұлттық поэзиямызды байытқан болатын.

Осы тұста С.Қасқабасов: «Қазақ халық ауыз әдебиетінің даму барысындағы бағыттар мен кезеңдер, бірін-бірі жалғастырып, сөйтіп ұлттық поэзиямызды байытып отырған дәстүрлер мен жаңалықтар», - дейді [2; б. 541].

Осы пікірге қосыла отырып, Базар Оңдасұлының жыраулық поэзия мен жыраулық дәстүрді ұстанғанын байқаймыз.

Мақсаты: Қазіргі жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның мәдени мұраны игеру жолындағы мемлекеттік бағдарламалардың нысанындағы маңызды мәселенің бірі Базар шығармашылығын байыпты саралау, жанрлық табиғатын ашу. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- Базар мұраларының ұлттық сипаты мен көркемдік ойлау деңгейін айқындау;
- Базар толғауларындағы дәстүр мен жаңашылдық сабақтастығын дәлелдеу;
- Базардың өзіндік ойлау, сөйлеу өзгешеліктерін, дүниетаным болмысын таныту;
- Қалыптасқан әдеби дәстүрмен Базар жыраудың байланысын дәйектеп, қазақ әдебиетіндегі орнын белгілеу;

Базар жыраудың шығармалары Сыр өңірінен шыққан ақын-жыраулардың ішінен алғашқылардың бірі болып С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, Ә.Диваев, Ә.Марғұлан, М.Әуезовтердің қолына тиген. Шығармаларының әдеби әрі ғылыми айналымға өз тұстастарына қарағанда ертерек түсуі, әдебиет жинақтарына енуі жырау мұраларының ел аузында көп айтылып, жатталып келуінен ғана емес, оның ғалымдар мен зерделі жинаушылардың назарын еріксіз аударатындай үздік үлгілілігі мен көркемдігінен болса керек. С.Сейфуллин: «Бұқар жыраудан кейінгі қазақтың ірі жырауы – Базар жырау» [1], – десе, М.Жұмабаев: «Асса елдің қамын ойлаған, қалса өзінің ойы-

на терең бойлаған» [3], – деп Базар жыраудың ақындық қарым-қабілетін жоғары бағалайды.

Жалпы өнердің дамуы өз заңдылықтарымен жүретін стихиялы құбылыс. Көркемөнердің ерекше түрі әдебиет те алдымен өзінің ұлттық қазанында қайнап-қайнап алып, пісіп жетіледі. Содан кейін барып қана басқа өркениет үлгілеріне қол созады. Біздіңше, қазақ әдебиетінің әлемдік өркениетке үмтылуы ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың басында ұлы Абай шығармашылығы арқылы орыс, батыс әдебиетіне, діни-ағартушылық ағымның өкілдері арқылы Шығыстық өркениетке қол созуы түрінде айқын білінді. Мұндай процестің басы-қасында да Сыр сүлейлерінің шығармашылықтарының тұрғанын айтуымыз керек. Негізінен ескіше (арабша) сауатты болған Сыр сүлейлері өздерінің шығармашылықтарында шығыстың классикалық әдебиеті дәстүріне шындығын қойған болатын.

Шығыстық өркениет пен әдебиет дәстүрін меңгере отырып жазылған Сыр сүлейлері шығармаларында мұсылман дінінің гуманистік идеялары, адамгершілік сапалар насихатталады. Бұл айтылғандардың Ешнияз сал, Базар жырау, Қарасақал Ерімбет, Шорақтың Омары, Қаңлы Жүсіп, Кете Жүсіп, Тұрмағамбет Ізтілеуовтердің шығармашылықтарына тікелей қатысты екенін айтсақ, ақиқат ауылынан алыс кетпейміз. Демек, аты аталғаны, аталмағаны бар Сыр сүлейлері шығармашылықтарындағы көптеген жыр-толғаулар, қисса-дастандар өз халқының әдебиеті тарихынан жойылып кетті. Қомақты әрі құнды мұндай мол дүниелердің бірен-сарандары ғана бізге жетіп отыр. Сондықтан Базар жыраудың ғана емес, басқа да Сыр сүлейлерінің шығармаларын бар мүмкіншіліктерді пайдалана отырып, бүгінгі әдебиеттану талабына сәйкес толық жинау, зерттеп-зерделеу де бүгінгі күннің күн тәртібінде тұрған мәселе.

Зерттеу әдістері

Мақала әдебиетті зерттеудің салыстырмалы тарихи-типологиялық әдісіне негізделіп жазылған. Осы әдістің негізінде Базар жыраудың кез-келген шығармасы бөлшек күйінде

ғана емес, бүтіннің бөлшегі күйінде зерттеледі. Зерттеу принципі бойынша Базар жырау шығармалары топтастырылса, ондай жағдайда олардың ұқсас жақтарымен бірге, ұқсас емес жақтары да ескеріліп отырады. Базар жыраудың толғау-дастандарының зерттелуі қазақ, орыс, әлем әдебиеттанушыларының жетістіктеріне сүйеніліп жүргізіледі. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы ықпал жасайтын жайттарды, проблемаларды жүйелі қарау. Саралау, әдеби-теориялық талдау жасау, интуитивті бағалау әдістері қолданылады. Базар мұраларының зерттелуі жайына келсек, С.Сейфуллин, М.Әуезов, М.Жұмабаев, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, С.Қирабаев, Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жармұхамедов т.б. Базарды қазақтың көрнекті ақындарының бірі деп жоғары бағалаған болатын. Кеңестік дәуір идеологиясы әдеби мұраны тануда сөз өнерінің өкілдерінің өмірбаянын бұрмалады. Соц стандартқа негіздеп таптық қайшылықтарды көрсету үшін ақын-жазушыларды кедейден шыққан, мал соңында жүрген деп көрсетеді. Қазақты тұрмыс, күнкөріс ұлтымыздың өмір сүру тәсілін бұрмалаудың орынсыз екені белгілі. Бүгінгі көзқараспен саралайтын болсақ, Базар жыраудың да өмір деректері туралы таптық қайшылық іздестіру орынсыз болар. Бізге мәлім Базардың терме-толғаулары, арнаулары, мұң-шер өлеңдері, «Айна-тарақ», «Әмина қыз», «Мақпал-Сегіз», «Жүсіп-Ахмет» және ауыз әдебиеті үлгісіндегі «Айман-Шолпан» атты дастандары бар.

Талқылау

Базар жыраудың шығармалары Кеңестік кезеңде «Үш ғасыр жырлайды» [4], «Бес ғасыр жырлайды» [5], «Жеті ғасыр жырлайды» [6], «Алдаспан» [7], «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» [8] жинақтары мен «Базар жырау шығармалары» кітабына енсе, егеменді ел болған тұста «Жәмиғи қазақ бір туған» [9], «Назбедеу» [10] жинақтары күйінде және «Сырдария кітапханасының» құрамында 1 том болып жарық көрді.

Базар жыраудың әдеби мұрасы филолог мамандар даярлау барысында курстық, дипломдық жұмыстарға, магистрлік, кан-

дидаттық, докторлық диссертацияларға зерттеу нысаны болып келе жатқанына көп болды. Осы орайда С. Қосановтың Базар Жырау Оңдасұлының әдеби мұрасы: (Ақындық дәстүр, жанр, поэтика) [11] кандидаттық диссертациясын айтуға болады.

Сонымен қатар «Базар жырау» республикалық әдеби, ғылыми-танымдық журналда жырау шығармалары жарияланып отырды.

Нәтижелер

Базар жырау шығармаларын соңғы рет жинап, құрастырып, алғы сөзін, түсініктемесін жазып баспадан шығарған арқалы азамат, марқұм Ш.Алдашовтың кітабының алғы сөзіндегі: «Базардың жастық шағы жоқшылықта, жетімдікте өтеді. Буыны бекіп, бұғанасы қатпай жатып, байлардың қозысын бағады» [12; б.6], - деген тұстарды тұғыры биік, тәуелсіздігі тұрлаулы елдің танымы мен ғылыми тұрғысынан сын көзбен қарап оқып-қабылдаудың бүгінгі күннің талабы болатынын еске сала кетсек дейміз. Базар 16 жасынан елге мәшһүр болып танылған жырау.

«Әуелі Базар атандым,
он алты деген жасымда
Бай Көкшенің асында», –
деп жырлайды.

Тек қой құрттап, қозы қайырумен жүрсе қандай тума талантқа болса да 16 жасында-ақ жасындай жарқ ете қалу оңай емес.

Сонымен Базар жырау кім болған? Базар жырау бәрінен бұрын дәстүршіл ақын болған. Есін білгелі ел аузындағы жыр-термелерді, толғау-дастандарды жаттап өсу жыраудың балалық шағына тән базарлы уақыты, ал халық ауыз әдебиетінің мол қазынасы, тарихи әдебиеттің тағылымды мұралары, өзі өмір сүрген өнер ортасы – бұлар оның өмірлік те, өнерлік те оқулықтары еді.

«Құлаштап дүние сені қармансам да,

Керімі келген шығар ер Қорқыттың» [13; б.10],-дейді Базар жырау. Бұл жолдардағы Қорқыт есімін жай ғана ата-ла салған деп ұғынбағанымыз жөн. Бір қызығы Сыр сүлейлерінің барлығы да өздерінің жыр-толғауларында Қорқыт есімі аталып отырады. Сыр сүлейлерінің шығармаларын Қорқыт

дәстүрінен бастау алатын, сондай-ақ еліміздің түкпір-түкпіріндегі ақын-жыраулар шығармаларымен тығыз байланыста дамып келіп, әдебиет тарихына алтын қор болып қосылған құнды дүниелер деп есептейміз. Базар жырау шығармалары да өзінен бұрынғы әдебиетпен табиғи тамырлас болып келіп, әдебиеттің ұлттық дәстүрін жалғастырған. Ауызша тараған әдебиет туындыларының сол әдебиеттің ұлттық дәстүріне тұрақтылығы қазақ көркемөнерінің дәстүрлілігінің ұзақ ғұмырлылығын және мәуелеген жемістей жасампаздығын дәлелдейді.

Өнердің мұраты – адамзатқа қызмет ету. Өнердің тақырыбы – адам тағдыры. Жанрлық тұрғыдан алғанда қазақ поэзиясының дәстүрлі түрі толғаудың да туу, қалыптасу, даму арналарының болатыны секілді, мұндай процесті әрбір әдебиет өкілдерінің шығармашылығы да басынан өткереді және олардың ұлттық әдебиет дәстүріне қосқан үлесі оның суреткерлік қарым-қабілеті, таланты, өмірлік тәжірибесі мен білім-білігіне тікелей байланысты болады. Кез келген мәселені нақты, деректі жырлауы арқылы Базар жырау шығармалары толғаудың жанрлық мүмкіншілігін жетілдіре түсті, көркем шығарманың өзі өмір сүріп отырған дәуірдің ділгір мәселелерін көтеруін, уақытпен үндесуін, реалистік сипатының артуын жолға қойды.

Поэзиямыздың тарихындағы барынша жетілген, өмір құбылыстарының философиялық мәні мен маңызын, адам өмірінің саяси-әлеуметтік мәселелерін терең жырлайтын Базар жырау толғауларын өз заманының үздік туындылары болды деп нық айтуға болады. Мысал үшін жыраудың «Әр кемелге – бір зауал» толғауында адам, аң-құс, жануарлар бейнесі типтендіріле отырып, өмір құбылыстарының мәні ашыла түседі, дүниенің жалғандығы мен өткіншілігі, өзгермелілігі «батыр – бір оқтық, бай – бір жұттық» дегендейін ыңғайда жырланады. Желге жеткізбес жүйрік аң, кер құлан, назбедеу тұлпар, қыран бүркіт, бай мен батыр, – Базарша айтқанда, бәріне де зауал бар, мәңгілік еш нәрсе жоқ. «Әлі де сенде арман жоқ» делінетін толғауда да сондай:

«Көзі ақықтай сүзілген,
маржаңдай тісі тізілген,

келімі келген кермиық,
сағағынан үзілген,
белгілі ару қор болып –
кімдерден жылап қалған жоқ» [5; б. 108],

делініп ару жайында, одан әрі тұлпар ат, батыр туралы айтылып кетеді. «Қайырға біткен шынармында» да қас жүйрік, батыр мен балуан, көсем мен шешен, бай мен би, арулар жайы тереңнен толғанады. Образды ойлаудың бейнелілігі, көркем тіл дәстүрлі қазақ поэзиясын осы тұста да жырау анық ақындық қолтаңбамен байыта түскенін байқау қиын емес. «Ел жақсыларында» Сыр өңірінің айтулы тұлғалары: Өткелбай сыпа, Бекетай молда, Құлбарақ батыр, Самырза, Көбек, Басықара билер, Бекмырза, Бәймен, Төртқара, Үмбеттер туралы жырланады. Әрқайсысының есіміне Сыр елінің әр жерінен жер-су атаулары берілген мұндай тарихи тұлғаларымызды жырау басқаларға үлгі ете жырлайды. Осы бағыт «Сұм дүниеден» одан әрі жалғаса түседі. Сұм дүниеден бәрі өткен: Олар – Әбілқайыр, Нұралы, Есім, Тәуке, Жәнібек, Абылай мен Жәңгір хандар, олар – Баба түкті шашты Әзиз, Сейтпембет, Мағзам, Марал ишан, Софы Әзиз әулиелер, олар – Жабағы, Сыпа, Өтеген, Ақмырза, Қуан, Көшермен батырлар, олар – Қазыбек, Төле, Әйтеке, Мөңке, Көбек, Өтетілеу, Сарытай, Тампыш, Мұрат, Киікбай билер, олар – Жанқожа, Есет, Қыстаубай, Қасым, Сейіл, Бұқарбай, Малайсары, Жантайлақ, Сәмет, Тоғанас, Қарадос, Өске, Бұдабай, Серәлі, Садыр, Орынбай, Шернияз, Шыман, Өтеген, т.б. батырлар мен билер, ақындар мен жыраулар. Бұл айтылғандар – Сыр өңіріне ғана емес, бүкіл қазақ жұртшылығына танымал тұлғаларды қамтып жырлау, олардың өмірін өзгелерге үлгі ете отырып толғану Базар жырауға дейінгі ешбір жырауда болған емес.

Толғау өлең өміріне әдеби кейіпкерлерді молынан енгізе отырып, жанр жүгін деректі, нақтылы тарихи адамдар туралы айтумен ауырлата түсу – Базар жыраудың суреткерлік тұрғыдағы қазақ өлеңіне қосқан үлкен жаңалығы. Әрине, бұл кейіпкерлер өмірде бар болған адамдар болғандықтан толғау өлеңнің субъективтілік сипатына қарағанда, объективтілік сипатының мол болып көрінуіне негіз

қалайды. Демек, Базар жырау толғауларына лирикалық сазды әуен, сырлы мұңмен бірге эпикалық қарқын, қуат та тән. Екіншіден, толғау-термелердегі ойшылдық, бодандыққа қарсы дүниетаным, келешекті болжау, ел бірлігі, ғибраттық үлгі, өсиет сияқты ойлардың көрінісі, оның қоғам дамуына ықпалын тигізген.

А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Е.Ысмайлов, С.Мұқанов, М.Жармұхамедов, М.Мағауин, Б.Әбілқасымов т.б. зерттеуші ғалымдар толғау халықтың тұрмыс-тіршілігіне арналған көшпелі өркениет тудырған поэзия түрі деп түйіндеген. А.Байтұрсынов толғауды былайша топтап көрсетеді: Сап, марқайыс, намыс, налыс, сұқтаным, ойды амалдау, күліс, сезім. Ғұлама ғалымның пікірінше толғау әдебиеттегі сюжетсіз поэзиялық туынды, жыраудың ойлап, түйіп, пікір білдіру толғанысы дегенге саяды. Тұрмағамбеттанушы Ұ.Жанбершиева «Толғау қазақ әдебиетіндегі сюжетсіз поэзиялық туынды, белгілі бір тақырып бойынша жыраудың ойлар түйіп, пікір білдіруі толғанысы дегенге келеді», - [14; б.75].

Әдебиет зерттеуші ғалымдар толғауды мазмұн, формасына қарай бөліп қарастырады. Е.Ысмайлов формасына қарай толғау-өлең, толғау-поэма десе, С.Мұқанов мазмұнына қарай нақыл, ереуіл, тіршілік дейді, ал М.Мағауин ойға құрылған сезімге құрылған, лирикалық толғау деп жіктейді. Дегенмен толғауға берілген бұл сипаттамалар оның барлық сыр-сипатын аша алмайды. Біздіңше, толғау-ең алдымен жыраудың ой-толғамы, дүниетанымы, әлеуметтік болжамы, заман көрінісі, ел тағдыры, халықтың тіршілігі. Келешек ұрпаққа ой тастайды. Базар жырау толғауларын мазмұнына қарай, ақындық, шешендік, дидактикалық характерде деп қарастыруға болады. Базардың дүниетанымы, терең толғаныстары, әлеуметтік болжамы, өмір, дәуір шындығын баяндауы, өмірден қорытынды жасаған нақыл тұжырымдары қамтылған. Кез келген толғауынан байқағанымыз маңызды қоғамдық философиялық тақырып, азаматтық әуенді көреміз. М.Байділдаевтың «Кеншімбай, Оңғар, Жиенбай, Жорықбай, Кете Жүсіп, т.б. ақын, әнші, жыраулар Базар жыраудың мектебінен үлгі-ө-

неге алған түлектер», – деуі барынша әділетті айтылған пікір [5]. Базар жырауды Т.Ізтілеуовтің өзі ұлы ұстазым деп өле-өлгенше жырлап кеткен. Әдебиетіміздің талантты өкілдерінің шығармалары қазақтың кәсіби жазба әдебиетінің қалыптасып, дамуына толық алғышарт бола аларлықтай жағдайда болды.

Кез келген көркем туынды өмір құбылыстарының күнгей жақтарымен бірге, көлеңкелі тұстарын да көрсете алуымен құнды. Жырау толғауларындағы негізгі тақырыптар: өткінші дүние, өзгермелі өмір, адам өмірінің қысқалығы, т.б. жырланғанда адамдық мінез-құлықтың жақсы жақтарының айтылуымен бірге, жағымсыз тұстары да сыналып отырады. Оның «Нарманға», «Лепестуралы», «Маутанға», «Қаражан болысқа» толғаулары – осы бағыттағы туындылар. «Қаражан болысқа» 220 жолдан тұратын көлемді туынды.

Базар жырау «Қаражан болысқа» толғауында:

«Баласы батыр Қабақ, молда Қисық,
қолыңа қалам алып жазшы хатқа.

Себеппен азын-аулақ айтып толғау,

Жаздым сөз жақсыларға сынатпаққа» [9; б.156], – дейді.

Ұзақ толғауды айтылған заматында хаттап үлгіруге қаншалықты мүмкіншіліктің болғанынан бейхабар біз қалай болғанда да түйдек-түйдегімен беріліп отыратын орамды ой, кестелі сөз, ойлы образдарды дүниеге келтірудің қиямет-қайым іс болатынын, бұған суреткердің сирек таланты, шығармашылық қарым-қабілеті, импровизациялық қуат-күші қажет екенін айтпай өте алмаймыз. Жазба әдебиеттің туындысымен бақ таластыра алатындай туынды «Қаражан болысқа» сияқты дүниелердің жарыққа шығуында тоқсан толғану, күрделі шығармашылық акт, процесс жүріп өтетінін ескерсек, Базар бабамыздың тума таланттылығына тағы да ден қоя түсеміз. «Қаражан болысқаның» тақырыбы – тойына арнайы шақырып, жырлатып астына арық ат мінгізген болысқа Базар жыраудың ренжігені, ал идеясы – сараңдықты сынау ғана. Базар жырау бірден Қаражанның сараңдығын бетке баса жөнелмейді, оқырманын ойға шақырып, тыңдарманын тебіреніске түсіріп, адам

болмысындағы мінез-құлықтар сырын ұзақ толғап кетеді. «Біреу – мәрт, біреу – жомарт, біреу – нәмәрт» дегендей сыңайлы адамдар арасындағы алыс-беріс қарым-қатынастардың қазақы тұрмыстағы орнын, маңызын жырлай отырып, оларды жіктеп-жіліктеп тас-тап отырады. Тыңдарманын еріксіз баурайтын толғаудың әр жолы – ойлы, тұжырымды, әр сөзі – алтын, бейнелі, үлгілі.

Базар жырау толғауларындағы ой мен сезімнің белгілі оқиға сілемімен, сюжеттік желімен беріліп отыратынына «Қаражан болысқадағы»:

«Сыпалар тыңдап сөзді мен айтқан соң,
Еміреніп есіткендер судай тынды,
Көңіліне жағып Кеңес ұнатқан соң,
Айтқызып бір түн тегіс білгенімді

Ұлықсат еттің болыс таң атқан соң» [15; б.19], - делінетін жолдар дәлел. Болыстың сараңдығын айтпас бұрын Қаражанның руы Кетеден шыққан игі жақсыларды, атақты адамдарды: Бекмырза, Пірен, Тұңғышбай, Дәуімшар, Қитар, Жұбанбай, Нысанбай, Бекет, Аман, Барақ батыр, Садыр молда, Ешнияз, Мырзабектерді жақсы жақтарынан атап өтеді. Домбыраның құлақ күйін келтіргендей осыларды термелеп атап алғаннан кейін:

«Қаражан асып тудың Жиенбайдан,
Мен сені кем көрмеуші ем Атымтайдан,
Дүниенің қызығына түсемін деп,
Талайлар құр қалып жүр абыройдан,
Өзі арық, өзі жауыр, алжыған көк,

Қолыңа қапелімде түсті қайдан» [16; б.47], – деп бір түйреп кетеді. Осындай мазмұндағы тирадалар ұзақ толғаудың өн-бойында бірнеше рет қайталанып отырады. Мақтамен бауыздағандай сараңдықтың сырын сызылта отырып түйрей беру сөз түсінетін адамға оңайға соқпасы анық. Базар жырау Қаражанды сөз өнерінің құдірет-күшімен осылайша тірі-лей өлтіргенге ұқсайды.

Дүние қалай қысқа, шолақ болса, оның қызығы да сондай, қусаң жеткізбейтін қашаған, баянсыз. Базар жырау толғауларында осы мотив біраз қаузалып, жырланып отырады.

«Опасы жоқ бұл дүние,
түспеді қолға, қуғанмен,
неше алуан түрленіп»,– деп толғанады ұзақ.

Базар жырау енді бірде өлім жайын толғай түседі.

«Бай да өткен, патша да өткен, батыр да өткен,

түбінде бұл пенденің өлім жеткен.

Қаншама өлмеймін деп шалқаясың

өлмесе ата-бабаң қайда кеткен»,– деген сынды шумақтар Базар жырауша айтқанда «тумақ бар да өлмек бар» дегенге дәлел бола алады. Ешқандай бас ауыртпайтын анық ақиқат, толғау тілінде жеткізілген түздік философияның табиғи әрі реалды бір тіні осындай.

Базар жырау өлімнің өзінен ғибрат алуды жырлайды.

«Алыңдар ойлап ғибрат,
шың басындағы өліктен,
бір жерге бәрі жиналып,
жатыр деп олар неліктен?» [17; б. 286].

Өлікті айтып жырлау бар да, ал өліктің өзінен ғибрат алуды насихаттай жырлау – бұл толғаудағы ой тереңдігі ғана емес, өмірдің бағасын ұғындыра түсу үшін айтқан Базар жыраудың өзіндік тұжырымы, ой қосындысы.

Базар жырау толғауларының тақырыбы саяси-әлеуметтік мәселелерді де қамтиды. Оның «Жамиғы қазақ бір туған», «Түбі туыс байтақ ел» делінетін толғауларын бірнеше қырынан ашып көрсетуге болады. Біріншіден, бұл толғауларда қазақ толғаулары үшін дәстүрлі тақырып – ел бірлігі мәселесі жырланады. Бұл тақырып Асан Қайғыдан бастап бері қарай Шалғез, Бұқар және басқалар түгелдей жырлап келе жатқан, авторларының тек өнерпаздар ғана емес, «титул» иелері, хандар мен бектердің ақылшы-кеңесшілері болып келе жатқанын дәлелдейтіндігімен құнды. Жыраулар поэзиясының тақырыбы кәкір-шүкірді, ұсақ-түйекті емес, ел, жер, отан тақырыбындағы ірі мәселелерді көтеруі – бұл елдің қоғамдық құрылысы, мемлекеттік жүйесі, тұрмысы қалыптастырған тарихи жағдайлармен тікелей байланысты саяси аренаға белгілі бір әлеуметтік топ ретінде шығып орнығып, бекіп қалған жыраулардың қазақ қоғамындағы әлеуметтік тұрғыдан алғандағы орны мен беделін көрсетеді. Базар жыраудың бұл тақырыптағы толғауларында да адам типтері сан алуан қырларымен ашылып отырады. Базар жырау танымы бойынша ел бірлігі сын-

ды үлкен саяси-әлеуметтік мәселеде адам факторы шешуші орынға ие. Мұндай өлеңдердің идеясы – «түбі туыс байтақ ел, біріні бірі сатпайды» делініп жырланатын үлкен жыраулық үрдіс пен ақындық пафостан көрінеді. Базекен мұрасындағы соқталы, сүбелі жырлар туған тақырып та осы.

Базар жыраудың біздіңше, басқа әріптестеріне қарағанда қаттырақ көңіл бөлген мәселесі – тіл, сөз. Жыраудың: «Құмарын тарқат алқаның», «Сөйле, тілім, жосылып», «Сөйле десең сөйлейін», «Қимылдап қал, қызыл тіл», «Суық сөз құлаққа емес, көңілге мұз», т.б. толғаулары

«Сөз асылын теріп айт,
ақын болсаң бал таңдай,
Семізің сөйле сөзіңнің,
он жылғы қысыр байталдай».

«Сөз нөсерін тасқындат,
тау жайлаған арқардай» – сияқты жыр жолдарынан тұрады [18; б.125].

Бұл жолдардан толғау, өлең сөздеріне өнерлік тұрғыдан үлкен талап қойылып отырғанын байқаймыз.

Сөйлеріне келгенде,
Судағы қара сүліктей,
Қызыл тілім қадалған!...
Қимылдап қал, қызыл тіл,
Жарығым – болар қараңғы [19].

Бұл енді Базар жыраудың өзгеге қойған талабының үдесінен шығатын өз тілі. Өз тіліне өзі

«Туған айға ат берген,
ақ қағазға хат берген,
екі ерін, тіл, таңдай,
сөйлесін деп жақ берген»,
деп анықтама беріп алған Базекен:

«Айтқан сөзге түсінбес,
адамның мисыз ақымағы» – деп түйіндеп тастайды [20]. Базекенде жел сөз тіркесі көбірек қолданылады. Бұл тұста жыраудың ақындық, жыраулық тілді, шабыт сөзін мезгеп отырғанын байқау қиын емес.

Әдебиет тарихындағы өзіндік орны бар ақын-жырауларды бәрінен бұрын басқалардан көркем тілі, айшықты ойы, бейнелі сөзі ерекшелесе керек.

Базар жырау поэзиясының метафоралық ойлаудың сирек үлгілері қатарына еркін ене

алатынын мына мысалдар дәлелдей алса керек.

«Дүние – киік, адам – ит,
қуа-қуа ізденіп»
сондай-ақ:
«Ажал – бүркіт, адам – жан»
немесе:
«Өлім – күзер, өмір – жол,
бірте-бірте күн санап,
көнерген сайын төзе алмай,
солқылдайтын басқанға»,
сондай-ақ:
«Құйрығымен жар соққан,
мен дарияның сазаны».

Поэзиялық айшықты оралымдармен берілген сөздерден Базар жырау толғауларының поэтикасындағы дара қолтаңбасы, сирек талант қана дүниеге әкелетін мәрмәрдай сұлу сөз бейнелілігін, образды ойлаудың үздік үлгілерін қиналмай табуға болар еді. Метафоралық сөз тіркестері, айқындаулар, теңеу, эпитет, нақыл-ғибрат, бейнелі сөздер тыңдаушыға әсер ететін мақал-мәтелдер мол кездеседі. Мәселен, «Айна-тарақ» дастанында:

Түрленіп толған айдай нұрлы жүзі, (эпитетті теңеу)

Өтер деп бастан дәурен аттай желіп. (теңеу).

Жақсы ару, жаннан шырын қалап алған (эпитет)

Қойыпты бәтүадай бір кеңеске (теңеу)

Сәулесі түседі екен күндей балқып (теңеу)

Келтірілген үзіндіден Базардың тілдік көркемдегіш құралдарды, ауыстырулар мен алмасуларды орынды қолданғаны байқалады. Сұлуды айға, күнге балау арқылы халықтық теңеу мен эпитеттерді жүйелі қолданған.

Ақынның өзіндік тың эпитет пен теңеулерді ретімен қолдануы да көңілге қонады.

Мысалы, «Айна-тарақ» дастанында:

Жабырқап, шаттық кеуілін қайғы басып (эпитет)

Кетеді жігіт көңілі судай тасып (теңеу)

Сүйек қой алақандай құр қарасы (теңеу)

Дастанда Базар жырау оқырман құлағына таныс сөздер ғана емес, өзіндік тың теңеулерді әсерлі қолданады.

«Көңілі судай тасып», «аттай желіп», «күндей балқып», -деп бір затты екінші құбылысқа

теңеу арқылы бір ғана қасиеті ғана емес, әр түрлі қасиетін қамтиды.

Кейіпкер образын ашуда өлең жолдарын диалогқа құрып, тілдің көркемдегіш құралдарын тиімді қолданып отырады.

Жырау адам тұлғасын бейнелеуде «Әмина қыз», «Айна-тарақ», «Мақпал-Сегіз», «Жүсіп-Ахмет» атты дастандарында адамның іс-әрекеті, психологиялық толғанысы (күйініш, өкініш, сезім, қайғы т.б.) бәрі тек бейнелі суретпен беріледі. Кейіпкердің әдеби бейнесін жасауда ойын образ арқылы береді.

«Мақпал-Сегіз» дастанындағы Мақпал бейнесін автор былайша береді.

Ұсады қыз дәуренім өтетінге,
Басыма кемдік, мұнар жететінге.

Бұл елден түз-несібем таусылыпты,
Сал Сері мен ұсадым кететінге [8; б.281].

Елден еріксіз ұзатылып кетердегі Мақпалдың жан-дүниесіндегі арпалыс сезімін, психологиялық толғанысы, сырын ашқан қыз образын тартымды береді. Мақпал образы арқылы әйел теңсіздігін көрсетіп, сүйген жігітіне қосылу үшін әрекет жасаған қызды дәріптеп, қалың малға сатылу сияқты ескіліктің көрінісін суреттей келе, қыз тағдыры алаңдатады:

Қанды иесіз терім сіңген құндыз бөрік,
Түскен соң, қызыл-саны құрсын көрік.
Біріндей бойжеткеннің Мақпал едім,
Басымнан билік кетіп, болмады еркім [8;
б.281].

Дастанда оқиғаны баяндай отырып, кейіпкер психологиясын, жан сырын ашуға ұмтылған. Мақпал қыз арқылы көркем образ жасап, оның кескін – келбеті, мінезі, тұрмысын бейнелеп, образ даралығын көрсетеді.

Сегіз потретін жасап, оның мінезін, ашуын, сұсты түрін суреттегенде:

Түшкірініп сол кезде,
Батырдың түсі сұрланды. (метонимия)
Қатты мінді кәріне,
Пісент қылмай бір жаңды.
Бес қаруын берік байлап,
Аққұс аттың беліне
Бекітіп тартты тұрмаңды [8; б.303].

Халық ауыз әдебиетіндегі батыр портретін беруде қолданылатын, батырдың сұсты ашулы түрін осылай баламалап көрсеткен. «Сұр-

лану», «пісент», «бес қару» сияқты халықтық таным-түсінік көрініс тапқан.

Сөз қадірін түсінген Базар жырау оқиға түйінін дөп басып, салиқалы ой айтады. Аңыздық оқиға желісімен жазылғанмен «Мақпал-Сегіз» көркемдік шешімін тапқан дастанда жыраудың өзіндік үні сезіліп тұр. Дастанда қазақтың ұлттық характерін көрсетуге көңіл бөлген. Метафора

Пұлының *бірі – түзік, бірі – бұзық*,
Қу екен құртып жүрген талай жерді.

Адамды аңдып жүрген *ажал-дұшпан*

Бір нәрсені екінші нәрсеге баспа-бас мағыналық жақындығына қарай ауыстырып балай теңейді, яғни, метафоралық көркемдік жасаған «пұлдың – түзік, бұзық» болуы немесе ажалдың – дұшпан болуы ешқандай жалғау, жұрнақсыз баспа-бас балау түрінде жасалған.

Ауыспалы, алмастырулар тектес заттарды жақындығына қарай бірінің орнына бірін ауыстырып айту, яғни, метонимиялар да кездеседі.

Жәдігөй, нағыз сиқыр сен екенсің.

Сен- бетпақ, тура жолдан шын адасқан [8; б.321].

Айырылып адамшылық, қалыбымнан,

Ит болып, ырғып шықтым жабығымнан [8; б.321].

Базар жырау «Әмина қыз» дастанында бір сөзді немесе біз лебізді жай қайталау, еспе қайталау, анафоралық қайталауды қолданған. Тыңдаушысын қызықтыра, еліктіре отырып, әсерге бөлеу үшін сөзді қайталап қолдану ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. Осы тәсілді Базар жырау да қолданған.

– Қыз айтты: Ей, мейірбан анам, *-деді*

Тапсырдың бір жұмысты маған, *-деді*.

Бәрінен соның жолы жаман, *-деді*

Бір болса, болған шығар содан, *-деді*.

Қолына бір кесе су құйып *алды*,

Бойына бар қайратын жиып *алды*.

Келтірілген үзіндіде өлең сөздің тармақ қатарының соңғы бір сөзі қайталанып тұр.

Дастандарында әйелдер бейнесі, сұлу қыздың кескін сипатын да халықтық ұғыммен береді.

«Әмина қыз» дастанындағы жігітті адам қалпына келтірген оқымысты қыздың бейнесін былай танытады:

Қыз екен, парасатты өзі сұлу, (эпитет)
Айрықша бір кісідей берген көрік.
Қарауға жүз тоқтатып төзе алмадым,
Сұлудан күйген сорлы, кеулім жерік. [8;
б.324].

Ал Әмина да сұлулықтан кенде емес, ажалы көркі ішкі дүниесіне сай емес, зұлымдықтың өкілі ретінде танытады.

Қорытынды

Тәуелсіздікке қол жеткелі тарихқа үңіліп, өткенге көз жүгіртсек, Базар мұраларында қоғамдық ойға қозғау салатын мәселе мол. Базардың әдеби мұраларындағы ойшылдық, келешекті болжау, дүниетаным, ел тыныштығы қоғам дамуына, ұлтымыздың тәрбиесіне

ықпалы болатындығы анық. Базар жырау халықтың бай ауыз әдебиетін жетік меңгерген және өзіндік сөз саптауы, образ нақыштары, ой-жүйесінің тартымдылығымен халқына өзіндік із қалдырған.

Базар дастандарын жинақтап жүйелеу, көмескі тартқан асыл мұрасын сақтап, келесі ұрпаққа жеткізу – бүгінгі әдебиетіміз бен өнеріміздің аса маңызды міндеті.

Базар Оңдасұлы – Сыр сүлейлерінің көшін бастап кеткен даңғайыр жырау, саңлақ суреткер.

Жыраулық поэзияның дамуындағы қол жетпестей биіктікпен ғана белгіленер оның шығармалары қазақ халқының қандай ұрпағының болмасын жанына сәуле, рухына қуат құя беретініне ешқандай күмән жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. XIX ғасырдағы қазақ ақындары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 352 б.
2. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. - 584 б.
3. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер / Құрастырғандар: Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаева З. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
4. Үш ғасыр жырлайды. Құрастырған және алғы сөзін жазған Ы. Дүйсенбаев. - Алматы: Жазушы, 1965.
5. Бес ғасыр жырлайды II том. Алматы: Жазушы, 1984.
6. Жеті ғасыр жырлайды. II том. Құрастырған: Дүйсенбайұлы Е. – Алматы: Жазушы, 2008.
7. Мағауин, М. Алдаспан: көне қазақ поэзиясының антологиясы. - Алматы: Атамұра, 2006. - 312 б.
8. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Құрастырған: Сүйіншәлиев Х. – Алматы: Мектеп, 1981.
9. Базар жырау Оңдасұлы. Жәмиғи қазақ бір туған. – Алматы: Дешті қыпшақ, 2008-380 б.
10. Оңдасұлы Балқы Базар. Назбедеу (толық жинағы): Толғаулар, ... Құрастырған: Алдамжар Б.- Алматы, 2007.
11. Қосанов С.Қ. Базар Жырау Оңдасұлының әдеби мұрасы: (Ақындық дәстүр, жанр, поэтика): автореферат Алматы: Мірас-К, 2005.
12. Базар жырау шығармалары. Құрастырған: Ш.Алдашев. – Алматы: Жазушы, 1986. -199 б.
13. Базар жырау шығармалары. – Астана: Фолиант, 2008.
14. Ұ.Жанбершиева. Т.Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы: Арыс, 2013. - 332 б.
15. Кәрібозұлы Б., Оралова Г.С. Базар жыраудың әдеби мұрасы. – Қызылорда: Тұмар, 2021. - 268 б.
16. Кәрібозұлы Б. Базар жырау толғаулары жанрлық сипаты мен көркемдік ерекшеліктері // «Қазақ тарихы» республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – 2019. - №7 (174) – Б.45-48.
17. Кәрібозұлы Б. Ырыс. – Астана: Фолиант, 2010. 384 б.
18. Кәрібозұлы Б., Бекетова Ұ.Қ. Базар жырау толғауларының тақырыптық көркемдік ерекшеліктері мен жанрлық сипаты// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2019. - №1 (51) – Б.122-127.
19. Жармұхамедов М. Базар жырау // Алтын бесік, 2004, - №2.
20. Базар жырау шығармалары. Алматы: Арыс, 2014.

¹Б.Карибозулы, ²Г.С.Оралова

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Literary heritage of Bazar zhyrau

Abstract. The works of Bazar Ondasuly, which have a special place in Kazakh literary studies, are also a literary heritage of national literature. In this article, the national character of Bazar Zhyrau's heritage and the artistic thinking level are determined, and the mutual connection of traditions and innovations in the glorification of Bazar Zhyrau is evaluated. Bazaar Zhyrau's peculiar way of thinking, speech, and worldview is recognized. Based on the classification of the chants of Bazar Zhyrau, several of its internal types are distinguished.

The connection of Bazar Zhyrau with the established literary tradition is substantiated and his place in Kazakh literature is analyzed.

It is not only the task of science and culture, but also the moral duty of the older generation to make sure that the best people in our history are not forgotten by the younger generation. It is about the historical destiny, the interrelation of the literature of the Turkic-speaking peoples, the continuation of the centuries-old tradition. Our national literature was greatly influenced by the literature of the East and the West, as well as the world in general. The article focuses on the peculiarities of Bazar Zhyrau in epos writing and provides a theoretical analysis. The works of Bazar Ondasuly, which have a special place in Kazakh literary studies, are also an artistic heritage of national literature. The educational value and aesthetic value of the works propagated by humanistic ideas, moral qualities of the works written in the tradition of Eastern civilization and literature are differentiated.

Keywords: Syr Suleyleri, zhyrau, akyn, literature, tolgau, legend, epic poem

¹Б.Карибозулы, ²Г.С.Оралова

^{1,2}Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Литературное наследие Базара жырау

Аннотация. Произведения Базара Ондасулы, занимающие свое место в казахской литературоведении, также являются художественным наследием национальной литературы. В данной статье раскрывается национальный характер и уровень художественного мышления рыночного наследия, оценивается преемственность традиций и новаторства. Базар отличается своеобразным мышлением, речью, мировоззрением. На основе классификации базар-жырауских сказаний выделяются несколько его внутренних видов.

Прослеживается связь Базара жырау со сложившейся литературной традицией, анализируется его место в казахской литературе.

Усилия по тому, чтобы избранные в нашей истории не были забыты из памяти молодого поколения—это не только задача науки и культуры, но и нравственный долг старшего поколения. Речь идет об исторической судьбе, о взаимосвязи литературы тюркоязычных народов, о продолжении многовековой традиции. На нашу национальную литературу оказано большое влияние, как Востока, так и Запада, в целом, литературы стран мира. В статье сделан теоретический анализ особенностей Базар жырау в написании Дастана. Произведения Базара Ондасулы, занимающие свое место в казахской литературоведении, также являются художественным наследием национальной литературы. Воспитательное значение, эстетическое значение произведений, пропагандирующих гуманистические идеи, нравственные качества произведений, написанных в соответствии традициям восточной цивилизации и литературы.

Ключевые слова: Певцы-сказители Земли Сыра, жырау, акын, литература, воспевание, эпос, легенда.

References

1. XIX gasyrdagy kazak akyndary [Kazakh poets of the XIX century] (Gylym, Almaty, 1988. 352 p.) [in Kazakh]
2. Kaskabasov S. Zhanazyk [Zhanazyk] (Audarma, Astana, 2002. 584 p.) [in Kazakh]

3. Zhymabaev M. Shygarmalary: Olender, poemalar, kara sozder / Kyrastyrgandar: Abdullin H., Darimbetov B., Zhymabaeva Z. [Works: Verses, poems, prose / Compiled by: Abdullin H., Darimbetov B., Zhymabayeva Z.] (Zhazushy, Almaty, 1989. 448 p.) [in Kazakh]
4. Ysh gasyr zhyrlaydy. Kyrastyrgan zhane algy sozin zhazgan Y. Duysenbaev [Three centuries sing. Compiled and written by Y. Duysenbaev] (Zhazushy, Almaty, 1965.) [in Kazakh]
5. Bes gasyr zhyrlaydy II tom [Five centuries sing Volume II] (Zhazushy, Almaty, 1984.) [in Kazakh]
6. Zheti gasyr zhyrlaydy. II tom. Kyrastyrgan: Duysenbayly E. [Seven centuries sing. Volume II. Compiled by: Duysenbayevich E.] (Zhazushy, Almaty, 2008.) [in Kazakh]
7. Magauin, M. Aldaspan: kone kazak poeziyasynyn antologiyasy [Aldaspan: an anthology of ancient Kazakh poetry] (Atamyra, Almaty, 2006. 312 p.) [in Kazakh]
8. XYIII-XIX gasyrlardagy kazak adebieti. Kyrastyrgan: Synshaliev H. [literature of the XVIII-XIX centuries. Compiled by: Suinshaliev Kh.] (Mektep, Almaty, 1981.) [in Kazakh]
9. Bazar Zhyrau Ondasyly. Zhamigy kazak bir tugan. [Bazar Zhyrau Ondasuly. The whole nation is Kazakh.] (Deshti Kypshak, Almaty, 2008. 380 p.) [in Kazakh]
10. Ondasyly Balky Bazar. Nazbedeu (tolyk zhinagy): Tolgaular, ... Kyrastyrgan: Aldamzhar B. [Nazbedeu (complete collection): Legends, ... Compiled by: Aldamzhar B.] (Almaty, 2007.) [in Kazakh]
11. Kosanov S.K. Bazar Zhyrau Ondasylynyn adebi myrasy: (Akyndyk dastyr, zhanr, poetika): avtoreferat [Literary heritage of Bazar Zhyrau Ondasuly: (Poetic tradition, genre, poetics): abstract] (Miras-K, Almaty, 2005.) [in Kazakh]
12. Bazar zhyrau shygarmalary. Kyrastyrgan: Sh.Aldashev [Works of Bazar Zhyrau. Compiled by: Sh. Aldashev] (Zhazushy, Almaty, 1986. 199 p.) [in Kazakh]
13. Bazar zhyrau shygarmalary [Works of Bazar Zhyrau] (Foliant, Astana, 2008.) [in Kazakh]
14. Zhanbersheyova U. T. İztilevovtin adebi murasy. [Literary heritage of T. Iztleuov] (Arys, Almaty, 2013. 332 p.) [in Kazakh]
15. Karibozuly B., Oralova G.S. Bazar zhyraudyn adebi murasy. [Literary heritage of Bazar zhyrau] (Tumar, Kyzylorda, 2021. 268 p.) [in Kazakh]
16. Karibozuly B. Bazar zhyrau tolgaulary zhanrlyk sipaty men korkemdik erekshelikteri // [Bazar Zhyrau tolgaulary genre character and artistic features] «Kazak tarihy» respublikalyk gylymi-adistemelik zhurnal, 2019. №7 (174), 45-48. [in Kazakh]
17. Karibozuly B. Yrys. [Wealth] (Astana: Foliant, 2010. 384 p.) [in Kazakh]
18. Karibozuly B., Beketova Y.K. Bazar zhyrau tolgaularynyn takyryptyk korkemdik erekshelikteri men zhanrlyk sipaty // [Thematic literary features and genre character of Bazar Zhyrau's thoughts] Al-Farabi atyndagy KazYU Habarshysy. Zhurnalistika seriyasy, 2019. №1 (51), 122-127. [in Kazakh]
19. Zharmyamedov M. Bazar zhyrau // [Bazar Zhyrau] Altyn besik, 2004. №2.) [in Kazakh]
20. Bazar zhyrau shygarmalary [Works of Bazar Zhyrau] (Arys, Almaty, 2014.) [in Kazakh]

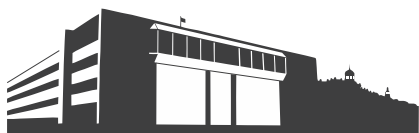
Карибозулы Б. – д.ф.н., профессор, руководитель научного центра «Коркытоведение». Кызылординский университет им. Коркыт Ата, ул. Айтеке Би 29А, Кызылорда, Казахстан.

Оралова Г.С. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры казахского языка, литературы и журналистики. Кызылординский университет им. Коркыт Ата, ул. АйтекеБи 29А, Кызылорда, Казахстан.

Karibozuly B. – Doctor of Philology, Professor, Head of the Scientific Center «Korkyt studies». Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bie str., Kyzylorda, Kazakhstan.

Oralova G.S. – Candidate of Philology, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language, Literature and Journalism. Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bie str., Kyzylorda, Kazakhstan.

XҒТАР 17.71.07

М.Р. Балтымова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: mbr74@mail.ru)

Балаларға арналған фольклорлық шығармаларды игерту жолдары

Аңдатпа. Бұл мақалада балаларға арналған фольклор шығармаларын мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшелігіне сәйкес өзіндік қиял-армандарын, талаптарын, ой-пікірлерін, айналадағы құбылысты эстетикалық тұрғыдан қабылдау, сезіну мүмкіндіктерін қалыптастыруға болатыны және соны жүзеге асырудың жолдарын туралы баяндалады. Балалар фольклоры мұраларын жинақтап, ата-бабамыздың ұрпағына қалдырған рухани азығын сіңіріп, оның шығу тарихын игеру, ғылыми тұрғыда талдау жасау, тәжірибе жүргізу елеулі еңбектің нәтижесін көрсетеді. Балаларға арналған фольклор туындылары олардың қызыға да сүйсіне тыңдайтын, шығармашылық қасиеттерін арттыратын, логикалық ойлау қабілеті мен сөздік қорын дамытатын құнды жанр екені анық. Бала психологиясының даму ерекшеліктеріне сәйкес жазылған мазмұнды шығармалардың барлығы дерлік олардың танымдық қабілеттерінің дамуына, сөздік қорының молаюына септігін тигізіп, ойлау және сөйлеу қабілеттерін арттырады. Ағартушы ғалым А.Байтұрсынұлының еңбектерінде балаларға арналған ертегілер, мақал-мәтелдер, өсиет сөздер мен қисса-дастандар бүгінгі жасөспірімдерді халық педагогикасының қағидалары негізінде тәрбиелеуде, мәдени мұрамыздың құнды қазыналарын бір жүйеге келтіріп, ғылыми тұрғыда негіздеуде аса құнды құрал екендігі баяндалады. Халық мұрасының бастауы ретінде фольклорлық шығармалар баланың өмірге келген күнінен бастап тікелей тәрбиеге бағытталған оңтайлы тәрбие құралдарының бірі ретінде маңызды орын алады. Мақалада көтерілген мәселе өзектілігі мен маңыздылығын жоймайды, қайта жаңарып, жаңғырып, бала тәрбиесіндегі отбасының, ата-ананың, халықтың, жалпы қоғамның білімі мен біліктілігін арттырады. Балалар фольклоры сәбидің санасына ес біле бастаған күннен бастап анасының әлдімен сіңіп, жасы өскен сайын байиыды.

Түйін сөздер: фольклор, балалар фольклоры, бала психологиясы, фольклорлық шығармалар, танымдық қабілеттер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-161-21>

Кіріспе

Фольклор туындылары – ұрпақ тәрбиесінде қолдануға арналған құнды құралдардың бірі. Балаларға арналған фольклор шығар-

малары – мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшелігіне сәйкес олардың өзіндік қиял-армандарын, талаптарын, ой-пікірлерін, айналадағы құбылысты эстетикалық тұрғыдан қабылдау, сезіну мүмкіндіктерін қалыпта-

стыруға негізделген, халқымыздың ғасырлар бойы жинаған асыл мұрасы. Балалар фольклорының туындылары – олардың қызыға да сүйсіне тыңдайтын, шығармашылық қабілеттерін арттыратын, логикалық ойлауы мен сөздік қорын дамытатын құнды жанр.

Зерттеу әдістері

Бала психологиясының даму ерекшеліктеріне сәйкес жазылған мазмұнды шығармалардың барлығы дерлік баланың танымдық қабілеттерінің дамуына, сөздік қорының молаюына септігін тигізіп, ойлау және сөйлеу қабілеттерін арттырады. Мәдени мұрамыздың құнды қазыналарын бір жүйеге келтіріп, ғылыми тұрғыда негіздеген ағартушы ғалым А. Байтұрсыновтың еңбектерінде балаларға арналған ертегілер, мақал-мәтелдер, өсиет сөздер мен қисса-дастандар бүгінгі жасөспірімді халық педагогикасының қағидалары негізінде тәрбиелеуде аса құнды құрал ретінде сипатталады. Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің баланың қабылдауы мен зейінінің дамуында ерекше орын алатындығы мен сөйлеу тілін дамытатын шешендік өнерге баулитын тұстары психологиялық тұрғыдан зерттелген. Оған дәлел ретінде ғалымдар ағартушы Ш. Уәлихановтың «Казахи – больше охотники ораторских выступлений, они любят совершенствоваться в искусстве речи и особенно любят они в них сатирические и юмористические элементы» деген пікірін келтіре отырып: «Пословицы и поговорки богаты мыслями о роли слова в жизни людей. Вообще, особый интерес к красноречию, ораторскому искусству, крылатым словам испокон веков являлся одной из характерных черт психологии кочевников. На наш взгляд, можно предположить, что обилие в языке казахов-кочевников кратко и метко высказанных мыслей в виде афоризмов, острот, анекдотов, поговорок, пословиц объясняется тем, что у них ввиду сложившихся обстоятельств, связанных с кочевым образом жизни, не было времени и возможности рассказывать и слушать длинные повествования, поскольку они всегда находились в дви-

жении, в поисках пастбищ для скота и жилья. Пословицы доказывают, что речь раскрывает внутренний мир человека» [1, 12-б.], - деп көрсетеді.

Халық мұрасы – танымдық, тәрбиелік мәні шексіз, шектеусіз терең дүние. Өйткені халық мұрасының бастауы баланың өмірге келген күнінен бастап тікелей тәрбиеге бағытталғандықтан, сәби шағынан баланың жағымды, дұрыс тәрбиеленуіне байланысты оңтайлы тәрбие құралдарының орынды қолданылуы маңызды роль алады. Қарастырып отырған мәселе қашанда өзектілігі мен маңыздылығын жоймайды, қайта жаңарып, жаңғырып бала тәрбиесіндегі отбасының, ата-ананың, халықтың жалпы қоғамның білімі мен біліктілігін арттырады. Сәби ес біле бастаған күннен бастап анасының әлдиімен, анасының айтқан сөздерімен өседі, бойына сіңіреді, жасы өскен сайын баланың жан дүниесі ерекше сезімдерге толып, байиды, толығады. Нәтижесінде сәбилердің дүниетанымы ес біле бастағаннан-ақ белгілі бір әрекетке дағдыланып, көргенін, естігенін өайталай бастайды. Рухани тұрғыдан қарасақ, баланың жан дүниесі ерекше, әсерлі сезімдерге бай екендігі белгілі. Осы қасиет баланың жеткіншек жасында ерекше көрініс беріп, баланың айнала қоршаған ортамен әлеуметтену қабілеті жүзеге асады.

Балалар фольклоры – бала психологиясын, танымы мен талғамын, шығармашылық қабілеттері мен потенциалдық мүмкіндіктерін танытатын, осы қасиеттерді дамытатын халықтың ғасырлар бойғы жинақтаған асыл қазынасы. Балаларға арналған фольклор шығармаларының олардың жалпы дамуы мен тұлғалық қалыптасуын қамтамасыз етудегі ролін фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов: «Балалар фольклоры деген ұғымның ауқымы кең. Бұған ауыз әдебиеті үлгілерінің көптеген жанрлары мен жанрлық түрлері жатады. Олардың ішінде қара сөз түріндегі шығармалар да, үлкенді-кішілі түрлі мақсатпен айтылатын өлең жырлар да бар. Бұған қоса ойынға байланысты және ертегі, аңыз-әңгімелерде жиі кездесетін ырғақты прозаның алатын орны ерекше» [2, 116-б.], - деп тұжырымдайды.

Талқылау

Ғалым А. Байтұрсынұлы еңбектерінде «өтірік өлең», «жұмбақ», «жаңылтпаш», «тақпақ», «бесік жыры» тәрізді жанларының мәнін түсіндіріп, эстетикалық тәрбие саласына да ерекше тоқталып, оның халықтық дәстүр мен халықтық тәрбие беруде өзектілігін арттыруға ықпал етті. Сонымен қатар, қазақ әдебиетін зерттеушілер С. Сейфуллин, Ш. Ахметов, Қ. Матыжанов, т.б. ғалымдар қазақ балалар фольклорын арнайы зерттеу нысанына айналдырып, жан-жақты қарастырып, фольклорлық шығармалардың өзіндік табиғатын тұтас құбылыс ретінде саралаған. Қ. Матыжанов зерттеулерінде фольклор туындарының халықтық педагогиканың тәрбие құралы ретіндегі орны көрсетілген. Бұл, ең алдымен балаларға арналған халық шығармаларының балалар психологиясын, көркемдік талғамын, шығармашылық мүмкіндіктерін танытатын асыл мұра екендігі дәлелдейді. Фольклор шығармаларының мазмұны бала қабілетіне лайықтылығымен, логикалық жүйелілігімен, тілінің нәрлілігімен, музыкалық сазымен, өнегелі мазмұнымен, жеңіл формасымен, балалардың рухани азығына айналған бағалы тәрбие құралы ретінде берілетіндігі фольклордың ұрпақ тәрбиесіндегі құндылығын анық көрсетеді.

Көрнекті қаламгерлер Т. Молдағалиев, Қ. Мырзалиев, М. Әлімбаев туындылары ұлттық рухани қазынаны жас ұрпаққа жан-жақты түсіндіріп, елеулі орын беру керектігін білдіреді. «Халық мұрасының танымдық, тәрбиелік мәні шексіз, шектеусіз терең дүние. Және ол тұтастай алғанда жас ұрпақ үшін ғана емес, адам өмірінің барлық кезеңі үшін мәнді, адамзаттың рухани-эстетикалық қуатының қайнар көзі. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағытталған, сәбидің жан дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негізгі үйтқы болатын шығармалар өзінше арна түзеді. Мұны фольклор ілімінде «балалар фольклоры» деп атау қалыптасқан» [3, 239-б.], - деген пікір фольклор туындыларының бала тәрбиесіндегі орнын нақты көрсетіп тұр.

Мысалы, қазақ ертегілерінің мазмұнында көркемдік шеберліктің тамаша үлгісі көрі-

неді. Оның дәлелі, ертегілердің мазмұнындағы кейіпкерлердің жағымды, жағымсыз болып берілуі нәтижесінде ертегіні оқып отырған бала жағымды кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне сүйсініп, оларға ұқсағысы келіп отырса, жағымсыз кейіпкерлерден жиреніп, олардың іс-әрекеттерінен бойларын аулақ ұстауға тырысып отыратындығы болашақ ұрпақтың бойында адамгершілік, ізгілік қасиеттерді қалыптастырудың таптырмас құралы екендігін көрсетеді.

Фольклор туындыларының жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие берудегі маңызына тоқталсақ, М. Қаратаев өз зерттеулерінде адамның эстетикалық мәдениеті оның жалпы мәдениеттілігінің жарқын бір көрсеткіші ретінде өскен ортаға, қоршаған ортаға, білімге, тәрбиеге, қызметке, сол сияқты басқа да факторларға әсер ететін қасиет екендігін атап айтады. Нақты айтсақ, балаларды фольклор жанрларымен таныстыру, тыңдағанын қайта әңгімелеп беруге, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды, жұмбақтарды мәнерлеп айтуға үйрету, эстетикалық тәрбие мүмкіндіктерін шешуге көмектеседі. Демек, қазақ балалар фольклоры – ұлттық мәдениеттің дамуы мен жаңаруының негізі. Ол – өмір сүрудің мәні мен мазмұнын, ұлттық өркениеттің тарихи тағдырын, болмысын, дүниетанымын айқындайтын өшпес мұра. Бұл орайда, «Аяз би» ертегісіндегі ақылы мол Аяз биді, «Ер Төстік» ертегісіндегі өзінің ақылдылығымен, білгірлігімен айнымас дос, адал жар Кенжекейді мысалға келтіруге болады. Бұл шығармалардан балалар фольклорының ұрпақ тәрбиесіндегі ролі мен баланың әлеуметтенуі барысындағы ролін байқаймыз.

Халқымыз ауыз әдебиеті жанрларын тәрбие құралы ретінде пайдаланып, балаларды ақылдылыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке баулып, жауыздықпен күресіп, оны жеңе білуді уағыздаған, әділдікті үйретіп, өз ана тіліне, дініне берік болып, ұлттық мәдениетті көтеруге жетелеген. Фольклордың қай туындысы болмасын, ғибрат айтарлық, жөн-жоба мен үлгі-өнеге көрсететін қасиеттері мол туынды. Оның барлығы халық пікірі бола отырып, болашақ ұрпақты тәрбиелеудің

эстетикалық құралы ретінде танылады. Өйткені озық мәдениетке бастап, жамандықтан жирендіріп отыру халықтың талап-талғамының жемісі, сыншылдық көзқарасы деген зерттеушілердің пікірлері фольклор жанрының ұрпақ тәрбиесіндегі маңызын ашып көрсетеді.

Егемендік алғаннан кейінгі жылдарда баланың жеке тұлғасын, халқымыздың асыл мұрасы фольклорды, дәстүрді құрметтеу, елін-жерін сүю, адамгершілік және эстетикалық сезім әрекеттерін бекіту мақсатында жасалған тұжырымдамалар ауыз әдебиетінің халық санасындағы отаншылдық, адамгершілік, гуманизм, эстетикалық мәдениет пен рухани байлықты сол халықтың өткендегі өмірін, аңсау-арманын, әдет-ғұрпын, халық тәрбиесіндегі фольклор туындыларының жемісін көрсететіндігі туралы қорытындыларды байқаймыз. Сонымен бірге ғылыми зерттеулер барысында балалар фольклорының тәрбиелік мәнін айқын ашып, оның халық педагогикасының элементтері арқылы игерілуі жайында пікірлерін білдіргендігін байқадық. Фольклор тәрбие мен білім беру ісінің барлық саласымен ұштасып, сабақтаса жалғасады.

Қазақ фольклорының өзіне тән ерекшелігі – балаға айналасындағы бай мұраның әсемдігі мен әсерлілігін түсінікті етіп жеткізе отырып, ұлттық еңбектің нәтижесін сезінуге, қоршаған дүниеге, салт-дәстүрге, ой-қиялын дамытуға әсер ететіндей негізгі тәрбие құралы болуында. Яғни фольклор баланың танымын кеңейтеді, оны өмірді сәулелендіретін бейнелердің бай дүниесіне ендіреді, танымдық іс-әрекетін, өмірге деген бейімділігін дамытады, ата-баба мұрасын қастерлеуге тәрбиелейді. Саралап келгенде қазақ фольклоры жанрындағы табиғат, қоғам, өнер, өмір жайлы ұғымдар мен түсініктер мазмұны жағынан өрістей келе халықтық асыл қазынаға айналып, ұлттық санаға тереңдей енді. Ата-бабаларымыз күнделікті тұрмысқа қажетті қарапайым нәрседен бастап, күрделі әлемдік құбылысқа дейінгілерді шығармашылық пен ертегіге, аңыз әңгімеге, эпостық жырларға, мақал-мәтел мен жұмбақтарға және ауыз әдебиетіне жанр түрлерін қосып, өз ұрпағын адамгершілік-

ке, азаматтыққа тәрбиелеумен қатар тылсым дүниенің әсемдік сырына бейімдеген. «Ұлттық әдебиеттердегі ұқсас құбылыстар өзіндік ерекшеліктерімен бірге әлем әдебиетінің құбылыстары ретінде де талданған. Екінші жағынан, әдеби құбылыстардың генетикалық және типологиялық болмысын анықтау (қазақ, ұйғыр, ағылшын балалар поэзиясының көркемдік ерекшеліктері мен өзгешеліктерін және поэтикалық өлшемдерін саралау, атап айтсақ көркемдік құралдары (тартыс, тақырып, идея, сюжет, композиция, троп) және әдеби құбылыстардың ішкі заңдылықтарына сай әдеби-мәдени феномен ретінде, сондай-ақ әдеби дерек ретінде қарау үдеріс динамикасын түсінуге және ұқсас құбылыстардың қалыптасу яки өзара кірінуін бақылауға мүмкіндік береді» [4, 29-б.] деген пікірде әлем халықтары фольклорындағы ұқсастықтар мен байланыстарды байқай аламыз.

Халықтық педагогиканың қағидалары мен балалар фольклоры арасындағы сабақтастықтың негізгі түйіні ретінде баланы «сегіз қырлы, бір сырлы» еңбексүйгіш, адал, әдепті азамат тәрбиелеуден туған халықтық қағида қазіргі көркем шығармаларда жиі айтылады. Қазақ сегіз қырлы азамат дегенді еңбексүйгіш, бауырмал, батыр, өнерлі, өнегелі, шыншыл, адал, әділ болу деп түсінеді. «Сегіз қырлы, бір сырлы» жан-жақты жетілген азамат тәрбиелеу үшін бар мүмкіндікті дұрыс пайдалану, оны жүзеге асыру саналы ұрпақ тәрбиелеуге жетелейді. Нәтижесінде жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мен мәдениеті мол, саналы ұрпақ тәрбиелеуді әр халықтың салт-дәстүрі, ел дамуындағы бағалы байлықтың нәрін біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады. Басқа халықтар сияқты қазақ елінің де ұрпақ тәрбиелеуде мол тәжірибесі, жиған-тергені, озық ойлары мен тәрбиелеудегі өзіндік ерекшеліктері бар. Халықтың осындай баға жетпес мол мұрасын, яғни жазбаша жазылмаған, бірақ ұрпақ есінде мәңгілікке сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша жалғасып келген нақыл, өсиет, өнеге, қағида болып таралып келген тәлім-тәрбие тағылымының бай мұрасын халық педагогикасының қағидалары негізінде игертеміз.

Фольклордың басқа көркем жанрлардан ерекшелігі – ауызша пайда болып, ауызша орындалатыны, ауызша таралатыны. Фольклордың өзіне тән бейнелену әдісі, атқаратын қызметі, көркемделу тәсілі болады. Қазақ әдебиеті ғылымының дамуы, пайда болуы, қалыптасуы мен қазіргі жағдайы туралы нақты зерттеулер аз емес. Қоғам дамуының талаптары мен адам санасының қалыптасуына байланысты өзгерістерге жауап бере алатын ізденістер мен жаңашылдықтарды айқындау қажет. Ол үшін ауыз әдебиеті үлгілері мен ол туралы ғылымды жетілдіру, ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан зерттеу, дамыту жұмыстары қажет. Қазақ ауыз әдебиетінің бай мұрасы мен ондағы ерекшеліктерді анықтау тәсілінің бірі – тарихи-салыстырмалы әдіс. Фольклорлық шығармалардың мазмұнына, құрылымына, заңдылықтарына терең түрде салыстыру, талдау, жіктеу жасап алмайынша, фольклор табиғатын түсіну мүмкін емес. Осы тұрғыда теориялық талдаулар төңірегіндегі пікірлер айтылып, фольклордың негізгі бейнелеу әдісі романтикалық дәріптеу мен көркемдік жинақтау түрінде былай көрсетіледі: «Көркем жинақтау, ең алдымен фольклорға тән. Онда бас қаһарманның бойына адам баласының ең ізгі қасиеттері, оған қоса ел аңсаған, армандаған батыр жігіттің ісі мен мінезінен, қимыл-әрекетінен көргісі келетін небір асыл қасиеттері жинақталған деп танылған. Сөйтіп, өмірдегіден гөрі қиялда, ойда армандаған мінез-құлық, іс-әрекет, өмір салты фольклорлық туындыға, оның кейіпкеріне ғаламат жинақтық әрі тұлғалық сипат береді. Мұнда бір жағынан іс-әрекетті жинақтау, екінші жағынан, уақытты жинақтау, үшінші жағынан, арманды жинақтау бар» [5, 438-б.]. Бұл пікірде айтылған әдістер жалық педагогикасының қағидаларын толықтыратынын байқауға болады.

Халықтық педагогика – отбасылық тәрбиеден басталып, ел-жұрт, ауыл-аймақ, тіпті бүкіл халықтық қарым-қатынастан берік орын алған тәлім-тәрбиенің түрі. Ендеше, халық педагогикасы қоғам дамуының барлық сатыларынан өтіп, тәжірибеде жүйеленіп, ғылыми-педагогикалық қорытындылар арқылы

дәлелденіп, педагогикалық оқыту мен тәрбие беру жүйесіне айналған ұрпақ тәрбиесінің қайнар бұлағы, алтын діңгегі екендігі көрініс беріп отыр.

Халықтық тәрбие түрлерін жас бүлдіршіндердің бойына сіңіртіп, ілім, білік дағдыларын дамыту, дене еңбегіне, ой еңбегіне қабілетті, жан-жақты жетілген азамат тәрбиелеу физикалық, психикалық дамуы жан-жақты жетілген, әлеуметтік ой-санасы қалыптасқан, бойына адамгершілік, ізгілік қасиеттерді молынан сіңірген, жаңаша бағытта дамып, өзін-өзі жан-жақты көретіп, дамуға қабілеттілігін көрсететін тұлға қалыптастырудың бағыттарын қамтиды.

Халық тәрбиешілері үйрету мен оқуды балалық шақтан бастап, баланың танымдық қабілеттерін жан-жақты дамытуда жұмбақтар, жаңылтпаштар, мақал-мәтелдер құнды тәрбие құралы ретінде қолданғандығы белгілі. Халық педагогикасы ғасырлар бойғы халық тәжірибесіне сүйеніп, болашақ ұрпақты еңбекке, адамгершілік, имандылық қасиеттерге тәрбиелеуде халық ауыз әдебиетінің шығармалары, этнографиялық материалдар, халықтық тәрбие дәстүрлері, ұлттық ойындар маңызды орын алады.

Салт-дәстүр халықтың белгілі бір әдет-ғұрыптарымен байланысты туады. Мысалы, бала тәрбиесімен байланысты шілдехана өткізу, сүйінші сұрау, балаға ат қою, бесікке салу, тұсау кесу, атқа мінгізу, сүндетке отырғызу тойлары; үйлену, үй болумен байланысты құда түсу, есік көрсету, келін түсіру тойлары, қалың мал алу, жасау беру т.б. салт-дәстүрлер, түрлі кәде-ырымдар қазақ халқында ежелден сақталған. «Жас баланың мінезі, әдеті, дағдысы жақсы жағынан қалыптасып, дамуы үшін бала психологиясының алатын орны ерекше. Бала психологиясын толығымен білу арқылы оның белгілі бір жас ерекшелік кезеңдеріндегі өзгермелілігі мен ауыспалылығына мән бере отырып, ата-анасы бала психологиясын дамыта алады. Оны жүзеге асыру үшін сонау ата-бабамыздан келе жатқан асыл мұраны дәріптеп, оны бала тәрбиесінде орынды қолдану үлкен шеберлікті, шыдамдылықты, сабырлылықты қажет етеді. Осы тұста ата-бабамыздың мына

бір айтқан ойына тоқтамай кетуге болмайды: Ата-бабамыз «Күллі тәрбиенің кілті – отбасы, ошақ қасы» деп бекер айтпаған. Ал, Алматы маңындағы Есіктен табылған Алтын адамның жанындағы күміс тостағандағы жазудағы: «Аға, саған (бұл) ошақ! (Ошағынан) безгендер тізеңді бүк!» деген жазу да жасөспірімдерді тәрбиелеу ісіне баса назар аударғаннан дерек береді [6, 9-б.]. Келтірілген пікір отбасы тәрбиесінің халық педагогикасының негізі екендігін көрсетеді. Тұрмыс-салтқа байланысты туған әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді, бәрінде халықтың арман-тілегі, ой-пікірі, келешек ұрпаққа айтар өсиеті көрініс беріп отырады.

Халық педагогикасы баланың тәрбиесі туған, өскен ортасына, ата-ананың, отбасындағы үлкендердің, ұстазының үлгісіне байланысты деп қараған. Өскен ортаның тәрбиесіндегі әсері жөнінде А. Құнанбайұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабаев, А.С. Макаренко, А.В. Сухомлинский, сынды тұлғалардың ой-пікірлері халық педагогикасының қағидаларымен үндесі еді. Яғни тәрбиешінің жылы жүректі болуын, тапқырлық тәсілмен тәрбиелеуін орынды санаған. Бүгінде ол - ғылыми зерттеулердің ғана объектісі емес, сонымен қатар педагогикалық теориялардың, әсіресе отбасы тәрбиесінің дамуына үлкен әсер ететін ынтымақтастық педагогиканың іргетасы. Сондықтан да халық педагогикасының бүгінгі күнде практикалық та, ғылыми теориялық та мән зор.

Бұл жерде тек фольклорлық шығармаларды оқуға үйретіп қана қоймай, баланың таным белсенділігін дамытуды да қарастырған жөн. Баланың таным белсенділігі қоршаған әлемді тану, білуден басталатындығы туралы ғылыми дүниетанымдық көзқарастар сонау ежелгі грек философтары Аристотель, Платон, Сократ ілімдерінен бастау алады. Ұлы ойшылар Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, А. Йүгінеки, т.б. адамның танымын дамыту мен жетілдіру арқылы оны бақытқа жетелеуге болатындығы жайында айтып кеткен. Хәкім Абай атамыз өзінің қырық үшінші қара сөзінде «баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытпаса, өзіңіз жоғалып кетесіз» деп көрсеткен болатын. Ұлы ұстаз Ы. Алтынсарин шығармала-

рының қазақ балалар фольклорын дамыту барысында да айрықша орны бар екендігін ескерсек, баланы оқу-білімге баулуда өзінің шығармалары арқылы бала тәрбиесінде ұлттық фольклорды қолданудың тиімділігін көрсететін «Сөз басы» өлең шумағынан [7, 7-б.] қазақ балалар фольклоры мен халық педагогикасы арасындағы сабақтастықты көруімізге болады.

Қазақ балалар поэзиясында бұл тұрғыда қалыптасқан дәстүрлі әдістер мен тәсілдер баршылық. Солардың бір үлгісі-халық ауыз әдебиеті мен көне мұралардан, яғни көркем идеяны ойлы өсиет, әсерлі насихат сипатында беру тәсілі. Аталған әдеби тәсілді балалар поэзиясында қолданудың бүгінгі күнге дейінгі аралықта қалыптасқан, яғни ақын-жыраулар поэзиясына тән ашық өсиет, толғаулар берілетін өлеңдер үлгісі болса, тағы бір түрі балаға ақыл беру тәсілін уақыт ағымына, қазіргі балалар поэзиясының талабына, яғни бүгінгі бала болмысының ерекшелігіне бейімдей қолданатын туындылар.

Нәтижелер

Тәрбие мен білім беруді біріктіру тенденциясы оқу-тәрбие ісінің тұтастығынан туындағандығы белгілі. Тәрбие – әлеуметтік үдеріс, ал адамның жеке басының өсіп жетілуі, дамып қалыптасуы–әрі әлеуметтік, әрі биологиялық үдеріс. Осы ерекшеліктен келіп, педагогикада қоғамтану мәліметтерін жаратылыстану мәліметтерімен біріктіре қарастыру қажеттілігі пайда болады. Оның себебі педагогика адам тәрбиесінің қажетін орындаушы қоғамдық сұранысты іске асырушының рөлін атқарушы болып отыр. Міне, осыдан келіп теория мен тәжірибенің, оқытудың өмірмен байланысын, оны іске асырудың жолдарын қарастыратын педагогика ғылымының бір саласы – оқыту мен тәрбиенің әдістемесі туындайды. Швейцарияның кемеңгер педагогы И.Г.Песталоцци тәрбиені ана тілінде оқытатын халықтық мектептердің бай тәжірибесіне негіздей отырып жүргізуді мақұлдап, ол «Адамның ақыл-ойының қалыптасуы, дұрыс дамуы ұлт тіліндегі оқудың мазмұны мен

оқыту әдісін дұрыс ұйымдастыруға байланысты» деп ерекше атап көрсетіп, «Бала тәрбиесі оның дүниеге келген күнінен басталуы керек. Баланың дүниені түсінуі отбасынан басталып, мектепте әрі қарай жалғастырылуы шарт» деген қағиданы ұсынса, француз ағартушысы Ж.Ж. Руссо да бала тәрбиесінің көзі еңбекте, сондықтан баланы жан-жақты жетілген азамат етіп тәрбиелеуді отбасында еңбекке үйретуден бастау керек деп қарағандығы белгілі. Ал белгілі орыс педагогы К.Д. Ушинский халықтық тәрбиенің мақсаты мен мазмұнына және тәрбие мен оқыту әдістеріне тоқтала келе, бала тәрбиесі сол халықтың сан ғасырлық тарихымен тығыз байланысты, тәрбиенің негізін халықтың жақсы-жаман дәстүрінен іздестіру керек екендігін көрсетіп, бала тәрбиесіндегі ауыз әдебиетінің рөліне де ерекше тоқталған. Мысалы, ертегілер халықтық педагогиканың алғашқы және тамаша үлгілері, ертегілердегідей халықтың асқан даналық тәрбиесімен тепе-тең келетін бірде-бір тәрбие құралы жоқ екендігін көрсетуі, А.С. Макаренко зерттеулерінде адамды тәрбиелеп жетілдіруде еңбектің, әсіресе ұжымдық еңбектің маңызына ерекше мән бергендігі болса, ал В.А. Сухомлинский «Баланы ізгі жүректі азамат етіп тәрбиелеуде ойын түрлерін кеңінен қолдануды және баланы жазасыз тәрбиелеуді, ертеқ айтуға, табиғатты тамашалауға, сол арқылы олардың ой-қиялын өсіруге» ерекше көңіл бөліп, «табиғат тамаша тәрбиеші, тек оны түсіне білуге үйрету керек» деп көрсетуі фольклор туындыларының халықтық тәрбие мен білім беру құралы екендігін байқадық.

Өткен ғасырлардағы педагогика тарихын ұжымдық педагогикалық тәрбиенің мәні мен маңызына, халықтық тәрбие жөніндегі данышпандық ой-тұжырымдарына Әл-Фараби, Ибн-Сина, Фердоуси, Омар Хайям, Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов, Л.Н. Толстой, Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, А. Құнанбайұлы сияқты ойшылдардың бірде-бірі көңіл бөлмей өткен емес. Олар халықтың бала тәрбиелеу тәжірибесінің, педагогикалық ойларының өзектілігіне ерекше мән беріп, халықтық тәрбиенің негіздеріне ғылыми талдаулар жасағандығы белгілі болды.

Қорытынды

Фольклор өмірдің ағымы сияқты тез өзгере беретін құбылыс емес. Дегенмен, халық тұрмысымен, оның санасымен тікелей байланысты болған соң өзгеріске ұшырап, жаңарып, толығып отырады. Қазақ хандығының Жоңғар хандығымен үш ғасырдай жүргізген соғысы халық өмірінің барлық саласына әсер етіп, рухани мәдениетте ерекше із қалдырып, фольклор жаңарып, оның жанрлық құрамы толығып түсті әрі көркемдік сапасы да артты. Бізге жеткен фольклор нұсқалары негізінен осы жаңа дәуірде, яғни XVIII-XIX ғасырларда сұрыпталып, көркемдік жағынан әрленіп, жүйеленіп, осы күнгі қалпына жеткен. XVIII-XIX ғасырларда қазақ фольклоры шешендік сөздермен және шежірелермен толығып, аңыздың ішкі түрлерімен, хикаятпен және эпсаналармен жаңаруы тарихи өлең мен қара өлең арқылы өмірде болып жатқан алуан түрлі оқиғаларды қамтып, халық санасына, эстетикалық талап-талғамына сәйкес баяндалуы халықтық тәрбие мен халықтық педагогиканың қажеттіліктерін қанағаттандыруға негіз болған.

Халық педагогикасындағы қазақ балалар фольклорының рөлін оның бала тәрбиесіндегі ғұрыптық рәсімдерді сипаттайтын қолданбалы мұра ғана емес, жас ұрпақтың рухани әлемін қалыптастыру атын, баланың ой-санасына көркем нәр беретін, қиялын дамытатын, талапқа баулитын эстетикалық категория екенін байқадық.

Сонымен қатар, балалар фольклорының мазмұнындағы үлкен жауапкершілікті, яғни балалардың қиялын, ойлауын, сөйлеу тілін, мәдениетін, эстетикалық талғамын қалыптастыратын, эмоциясын көрсететін ерекшеліктер басым болуы керектігі белгілі болды. Балаларға арналған әдеби туындылар олардың психологиясына тікелей әсер етіп, бала жүрегінен мызғымай орын алатын шебер, көркем, құнды шығармалар екені дәлелденді. Халық ауыз әдебиетінің балаларға арналған түрлерін, балалар ақын-жазушыларының шығармаларын ұрпақ бойына сіңірту үшін олардың кітап оқуға деген қызығушылығын арттырудың әдіс-тәсілдері айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жарикбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-психологическом аспекте / К.Б. Жарикбаев, М.К. Ахметова. – Алматы: ДК-Print, 2014. – 496 б.
2. Қасқабасов С. Елзерде: Әр жылғы зерттеулер / С.Қасқабасов. – Алматы: Жібек жолы 2008. – 504 б.
3. Қайратқызы Ә. Қыз өссе – елдің көркі / Ә. Қайратқызы. – Нұр-Сұлтан: Кәусар, 2019. – 464 б.
4. Розиева Д.С. Балалар поэзиясындағы дәстүр және үндестік (қазақ, ұйғыр және ағылшын әдебиеті негізінде): Филол. ғыл. д-ры дисс. – Алматы, 2014. – 260 б.
5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. – 752 б.
6. Әбілұлы М. Ежелгі дәуірдегі отбасылық балалар ауыз әдебиеті: оқу құралы. 1-кітап / М. Әбілұлы – Алматы: Эверо, 2018. – 204 б.
7. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы: 1 том. Жыр тағылымы. /Құраст: Қалиев С., Аюбай Қ. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 408 б.

M.R. Baltymova

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Ways of mastering folklore works for children

Abstract. This article describes that folklore works for children represent the noble heritage of our people accumulated over the centuries, based on the formation of preschool children's own fantasies, claims, judgments, and opportunities to aesthetically perceive and feel the surrounding phenomenon. The generalization of the heritage of children's folklore, the assimilation of spiritual food left to the descendants of our ancestors, the development of the history of its origin, the conduct of scientific analysis, experience indicate the results of considerable work. Folklore works for children are a valuable genre that listens to them with pleasure, increases their creative qualities, develops logical thinking and vocabulary. Almost all meaningful works written in accordance with the peculiarities of the development of child psychology contribute to the development of their cognitive abilities, increase their vocabulary, increase their thinking and speech abilities. In the works of the scientist-educator A. Baitursynov tells that fairy tales, proverbs, sayings, edifications and tales for children today are a valuable tool for educating teenagers on the principles of folk pedagogy, systematization and scientific justification of the values of cultural heritage. Folklore works as the sources of folk heritage from the day of the child's birth occupy an important place as one of the optimal means of education, aimed directly at education. The question raised in the article does not lose its relevance and significance, is revived and modernized, increasing the knowledge and skills of the family, parents, the population, and society as a whole. Children absorbs the words of the mother, with age, the child's soul is filled with special feelings, enriched, filled.

Keywords: folklore, children's folklore, child psychology, folklore works, cognitive abilities, children's works.

М.Р. Балтымова

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Способы усвоения фольклорных произведений для детей

Аннотация. В данной статье рассказывается о том, что фольклорные произведения для детей представляют собой накопленное веками благородное наследие нашего народа, основанное на формировании у дошкольников собственных фантазий, притязаний, суждений, возможностей эстетически воспринимать, чувствовать окружающий феномен. Обобщение наследия детского фольклора, усвоение духовной пищи, оставленной потомкам наших предков, освоение истории его происхождения, проведение научного анализа, опыт свидетельствуют о результатах немалого труда. Фольклорные произведения для детей являются ценным жанром, который с удовольствием слушает их, повышает творческие качества, развивает логическое мышление и словарный запас. Практически все содержательные произведения,

написанные в соответствии с особенностями развития детской психологии, способствуют развитию их познавательных способностей, увеличению словарного запаса, повышают мыслительные и речевые способности. В трудах ученого-просветителя А. Байтурсынова рассказывается о том, что сказки, пословицы, поговорки, назидания и сказания для детей сегодня являются ценным инструментом воспитания подростков на принципах народной педагогики, систематизации и научного обоснования ценностей культурного наследия. Фольклорные произведения как истоки народного наследия со дня рождения ребенка занимают важное место как одно из оптимальных средств воспитания, направленное непосредственно на воспитание. Вопрос, поднятый в статье, не теряет своей актуальности и значимости, возрождается и модернизируется, повышая знания и квалификацию семьи, родителей, населения, общества в целом. Впитывая в себя устное творчество со слов матери, с возрастом душа ребенка наполняется особыми чувствами, обогащается.

Ключевые слова: фольклор, детский фольклор, детская психология, фольклорные произведения, познавательные способности.

References

1. Zharikbaev K.B., Akhmetova M.K. Razvitie kazakhskoi natsionalnoi psikologii v istoriko-psikologitsheskom aspekte [Development of Kazakh national psychology in the historical-psychological aspect] (Almaty, «DK-Print», 2014, 496 p.). [in Russian]
2. Kaskabasov S. Elzerde: Ar jilgi zertteuler [Works of different years] (Almaty, «Zhibek zholy», 2008, 504 p.). [in Kazakh]
3. Kairatkyzy A. Qiz osse eldin korki [When a girl grows up, she is the beauty of the country] (Nur-Sultan, «Kausar», 2019, 464 p.). [in Kazakh]
4. Rozieva D.S. Balalar poeziasyndagy dastur zhane undestik (kazakh, uigur zhane agilshin adabieti negizinde [Traditions and harmony in children's poetry (based on kazakh, uyghur and english literature): doctor's dissertation] (Almaty, 2014). [in Kazakh]
5. Qazaq adabieti. Ensiklopedia [Kazakh literature. Encyclopedia] (Almaty, Kazakhstan Institute of Development, 1999, 752 p.). [in Kazakh]
6. Abiluly M. Ejelgi dauirdegi otbasylyq balalar auyz adabieti: oqu quraly [Ancient family oral children's literature: textbook. Book 1. (Almaty, «Evero», 2018, 204 p.). [in Kazakh]
7. Qazaqtyn talimdik oilar antologiasy: Zhyr tagilimi (Qurast: Qaliev S., Aiyai Q.) [Anthology of Kazakh educational ideas: Poetry lessons] Vol. 1. (Compilers: Kaliyev S., Ayubai K.) (Almaty, «Sozdik-Slovar», 2005, 408 p.). [in Kazakh]

Автор туралы мәліметтер

Балтымова Майра Рашидқызы – қазақ филологиясы кафедрасының PhD докторанты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Baltymova Maira Rashidovna – PhD Student of the Department of Kazakh philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Редактор: Дихан Қамзабекұлы
Компьютерде беттеген: Дәмегүл Елешева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2021. - 4 (137). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 170-б.
Шартты б.т. - 10,6 Таралымы - 17 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды